

TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

ILMIY AXBOROTLARI

ILMIY-NAZARIY JURNALI № 2 (19) 2019.

BOSH MUHARRIR

Sharipov Sh.S. – pedagogika fanlari doktori, professor

BOSH MUHARRIR O`RINBOSARI

Muslimov N. – pedagogika fanlari doktori, professor

TAHRIR HAY`ATI

- Abdullayeva B.** – pedagogika fanlari doktori, professor
Asqarov A. – tarix fanlari doktori, akademik
Djurayev R. – pedagogika fanlari doktori, akademik
Begimqulov U. – pedagogika fanlari doktori, professor
Djoraev M. – pedagogika fanlari doktori, professor
Saparov Q. – biologiya fanlari doktori, professor
Shaxmurova G. – biologiya fanlari doktori, professor
Mo`minova L. – pedagogika fanlari doktori, professor
Yuzlikayev F. – pedagogika fanlari doktori, professor
Yunusova D. – pedagogika fanlari doktori, professor
Isyanov R. – pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
Urazova M. – pedagogika fanlari doktori
Mamadazimov M. – pedagogika fanlari doktori, professor
Abduqodirov A. – pedagogika fanlari doktori, professor
Kozlov V. – psixologiya fanlari doktori, Yaroslavl davlat universiteti professori
Mazilov V. – psixologiya fanlari doktori, Yaroslavl davlat universiteti professori
Nishonova Z. – psixologiya fanlari doktori, professor
Tulenova K. – falsafa fanlari doktori, professor
To`xliyev B. – filologiya fanlari doktori, professor
Qahramonov Q. – filologiya fanlari doktori, professor
Nasriddinov K. – fizika-matematika fanlari doktori, professor
Nuriddinov E. – tarix fanlari doktori, professor
Toyloqov N. – pedagogika fanlari doktori, professor
Mamatqulov D. – biologiya fanlari nomzodi, professor
Avazov Sh. – pedagogika fanlari nomzodi, professor
Shodiyev X. – XXR Shaansi universiteti professori
Yumi LI – falsafa doktori, Seul pedagogika universitet professori
Verenich S.B. – Belorusiya davlat pedagogika instituti professori
Chudakova V.P. – falsafa doktori, Ukraina pedagogika instituti professori
Xalilova Sh. – psixologiya fanlari doktori
Ergashev P. – psixologiya fanlari doktori
Mamadaliyev A. – pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
Azimov I. – filologiya fanlari nomzodi, dotsent
Matenova Yu. – pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
Panjiyev Q. – san`atshunoslik fanlari nomzodi, dotsent
Ishqvatov V. – tarix fanlari nomzodi, dotsent
Nurullayev M. – fizika-matematika fanlari bo`yicha falsafa doktori, PhD

НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК

ТАШКЕНТСКОГО
ГОСУДАРСТВЕННОГО
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА

SCIENTIFIC BULLETIN

OF THE TASHKENT
STATE PEDAGOGICAL
UNIVERSITY

Jurnal Toshkent shahar Matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2014-yil 30-iyulda ro`yxatga olingan. Guvohnoma №02-00175.

Jurnalning chiqish ma'lumotlarini GOST 7.4-95 "Nashrlar. Chiqish ma'lumotlari" hamda GOST 7.56-2002 "Xalqaro standart turkum raqami" davlatlararo standartlar talablari asosida bo`lishini to`liq ta'minlash maqsadida, Alisher Navoiy nomidagi O`zbekiston Milliy kutubxonasi tomonidan **2181-9580 ISSN raqami** berilgan.

Manzil: 10100, Toshkent shahri, Chilonzor tumani, Bunyodkor ko`chasi 27-uy. Tel.: 276-75-26
e-mail: tdpuilm@gmail.com

Buyurtma № 03 Adadi 10 nusxa.
Hajmi 10 b/t. Bichimi 60x84 1/8
Nizomiy nomidagi TDPU "Tahrir va nashr" bo`limida chop etildi.

ПЕДАГОГДА ШАХСИЙ КОМПЕТЕНТЛИКНИНГ СИФАТ КЎРСАТКИЧЛАРИ

Толипов Ў.Қ.- Тошкент давлат педагогика университети профессори, педагогика фанлари доктори
Сайдалиева Ф.Ў.- Тошкент давлат педагогика университети магистранти

Аннотация. Ушбу мақолада шахсий ва педагогик компетенция муаммоси ва педагогнинг ижтимоий рефлексиядаги эмпатия масалалари муҳокама қилинади.

Калит сўзлар: компетентлик, педагогик фаолият, эмпатия, рефлексия, дунёқараш, таҳлил, ҳис-туйғу, ижтимоий рефлексия, ўзини-ўзи баҳолаш.

КАЧЕСТВЕННЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ ЛИЧНОСТНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПЕДАГОГА

Толипов У.К.- профессор Ташкентского государственного педагогического университета, доктор педагогических наук

Сайдалиева Ф.У. – магистрант Ташкентского государственного педагогического университета

Аннотация. В статье освещаются вопросы компетенции, педагогической и личностной компетенции, а также рассматривается содержание эмпатии, социальной рефлексии педагога.

Ключевые слова: компетентность, педагогическая деятельность, эмоции, рефлексия, мировоззрение, анализ, эмоции, социальная рефлексия, самооценка.

QUALITATIVE INDICATORS OF PERSONAL COMPETENCE OF THE TEACHER

U. K. Tolipov. - Professor of Tashkent state pedagogical University, doctor of pedagogical Sciences
Saidalieva F. U. – master's student of Tashkent state pedagogical University

Annotation: The article highlights the issues of competence, pedagogical and personal competence, as well as the content of empathy, social reflection of the teacher.

Key words: competence, pedagogical activity, emotions, reflection, Outlook, analysis, emotions, social reflection, self-assessment.

Компетентлик – инсонда муайян соҳа, жумладан, касбий мутахассислик бўйича самарали фаолият юритиши учун зарур бўлган билим ва тажрибаларнинг мавжуд бўлишидир. Мутахассислик нуқтаи назаридан қаралганда, ҳар қандай етук шахсда касбий-шахсий компетентлик хусусиятлари у ёки бу даражада ривожланган бўлади. Инсоннинг муайян фаолият соҳаси бўйича сифатли ишлай билиши учун унда касбий компетентлик, яъни танлаган мутахассисликка оид билим ва малакаларни етарлича эгаллаш билан бир қаторда, албатта, у билан уйғунлашиб кетган шахсий фазилат ва хусусиятлар муҳим аҳамият касб этади. Айни фикр бевосита педагогик мутахассислигига ҳам тегишлидир.

Педагогик фаолият билан самарали ишлай оладиган мутахассис сифатида педагогнинг шахсий компетентлиги унда муайян шахсга хос хусусиятларнинг ифодаланганлигини акс этади. Кўпинча педагогларнинг ўзи ва педагогика олий таълим муассасаси талабалари бундай хусусиятлар сифатида педагогнинг умумий маданиятга эгаллиги, болаларга муҳаббатли бўлиши, ўз ишини ташкил қила олиши, педагогик фаолиятга тўлақонли йўналганлигини эътироф этишади. Таълим жараёни иштирокчилари билан ўтказилган сўровнома натижаларига кўра, шахсий хусусиятларнинг умумий маъносини ҳамда аниқ мазмунини белгилаш учта асосий кўрсаткичлар: эмпатия (ҳамдард бўла олиш, ўзгаларнинг кечинмаларини дилдан ҳис эта билиш) ва ижтимоий рефлексия, мустақил фаолият юрита билиш, умумий маданият кабиларга таянади. Қўйидаги уларнинг ҳар бирига алоҳида тўхталамиз:

1. Эмпатия ва ижтимоий рефлексия – бу кўрсаткич аввало педагогнинг болага муҳаббати билан бевосита алоқадордир. Эмпатияга эга инсон бировнинг ғам-ташвишига ҳамдардлик ҳис қилади,

Ўзини бошқаларнинг ўрнига қўя олади. Эмпатия, шунингдек имо-ишоралар, хатти-ҳаракатлар асосида бошқа инсоннинг эмоционал ҳолатини аниқ кўрсатиб бериш қобилиятини ҳам ўз ичига олади. Эмпатия ҳолатида бўлиш бошқа инсоннинг ички дунёсини идрок қилиш, уни тушуниш ва унга ғамхўрлик қилишни билдиради. Педагог томонидан таълим жараёни иштирокчилари: ўқувчи ёки талабалар, тарбияланувчилар, ота-оналар ва ҳамкасбларининг хатти-ҳаракатлари, ҳиссиётлари, ҳаётини интилишлари, табиатларини тушуниш, бошқалар нуқтаи назарини маъқуллаш асосида жамоадаги муносабатларни меъёрда ташкил этилишини таъминлаш бўлиб, бунда педагог ўқувчи шахси, унинг истакларини тушуниш ва шу орқали ўқувчиларга самарали таъсир этиш қобилияти¹ саналади.

Педагог учун мазкур шахсий тавсифнинг ривожланганлиги шунини билдирадики, у ўқувчининг қувончи ёки қайғусини ҳис этишга қодир, унинг ички кечинмаларининг нима сабабдан юз бераётганини тушунади, бола ҳаётидаги муаммоларни билиш билан бирга, бу муаммоларнинг унга кўрсатаётган таъсирини ҳис этади. Шундан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, педагогик эмпатия ўзида қуйидаги сифатларни акс эттиради: ўқувчи ёки талабанинг ички ҳолатини, ўй-фикрларини ва ҳис-туйғуларини тушуна олиш; бошқаларнинг бошига тушган кулфат, фалокатлардан қайғуриш; ролларни қабул қилиш – оғир вазиятда бўлган кишиларнинг ўрнига ўзини тасаввур, мушоҳада ёрдамида қўйиб кўрган ҳолда улардаги ижобий ҳис-туйғуларини қайта тиклашга кўмаклашиш; ўзгаларнинг қайғу-аламларидан, кулфатларидан қайғуриш, кўнгилни кўтарувчи, таскин берувчи сўзлар билан оғир вазиятда қолган ўқувчиларга ижобий таъсир кўрсатиш². Эмпатия — тарбияланувчи билан бирга қайғуриш, бошқа инсоннинг субъектив дунёсига кириб бориш орқали эмоционал ҳолатини тушунишдир. Эмпатия иш фаолияти одамлар билан боғлиқ бўлган барча мутахассислар (раҳбарлар, сотувчилар, ходимлар бўйича менеджерлар, психологлар, тиббий ходимлар ва б.) учун касбий зарурий ҳислат ҳисобланади. Бунда педагоглар алоҳида ўринни эгаллайди, сабаби улар энг таъсирчан ва кўнгли нозик бўлган ёш гурӯҳи билан ишлайди.

Ижтимоий рефлексия - инсоннинг ўзига бошқаларнинг кўзи билан қарай олиши, ўзини четдан баҳолай олишга интилишида намоён бўлади. “Социорефлексия” (“ижтимоий рефлексия”) тушунчасининг мазмунини англаш учун дастлаб “рефлексия” (лот. “reflexio” – ортга қайтиш, акс этиш) атамасининг маъносини билиб олиш талаб қилинади. Манбаларда мазкур тушунчага шундай таъриф берилган: рефлексия: 1) кишининг ўз хатти-ҳаракатлари ва уларнинг асосларини тушуниб етиши, фахмлашига қаратилган назарий фаолияти; билишнинг алоҳида фаолияти³, 2) шахсий кечинмалари, ҳис-туйғулари ва ўй-хаёллари моҳиятини фикрлаш орқали англаш⁴.

Педагогнинг ижтимоий рефлексияси – ўз хатти-ҳаракатлари, шахсий ҳислатларини таҳлил қилиш ва англашга бўлган интилиши, ўқувчиларнинг ўзини қандай қабул қилаётганини ҳисобга олиши, ўзини ўқувчиларнинг (тарбияланувчилар, таълим жараёнининг бошқа иштирокчилари) “нигоҳи орқали” кузата билиши демакдир.

Ўқитувчининг рефлексив қобилияти унга ўзи ва бошқа инсонларнинг хатти-ҳаракатларини кузатиш, таҳлил қилиш имконини беради. Бу педагогга мустақил ривожланиши, бошқа инсоннинг ички дунёсини тушуниш, ишдаги ҳар қандай қийинчиликларни ҳал этиш, таҳсил олувчи (тарбияланувчи)нинг ички дунёсига кириб бориш имконини беради. Қайд этилган фазилатларнинг барчаси педагог учун ўта зарур бўлиб, касбий соҳадаги ютуқларни таъминлайди. Унинг натижалари қуйидаги мезонларга кўра баҳоланади:

- барча таҳсил олувчилар у ёки бу вазифани ҳал этишда қийинчиликка дуч келиб, қўрқмасдан ўқитувчига мурожаат қилади;

¹ Педагогик маҳорат: схема ва расмларда / Методик қўлланма. Н.Эркабоева, М.Усмонбоева, М.Иргашова, Н.Хўжаназарова. - Тошкент: Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети, 2012. - 113-б.

² Педагогик маҳорат: схема ва расмларда / Методик қўлланма. Н.Эркабоева, М.Усмонбоева, М.Иргашова, Н.Хўжаназарова. - Тошкент: Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети, 2012. - 113-б.

³ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Н - тартибли / 5 жилдли. Учинчи жилд. - Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007. – 380-б.

⁴ Большая психологическая энциклопедия. - Москва: Эксмо, 2007. - С. 394.

- вазиятга бошқа инсонларнинг нуқтаи назаридан қараш ва ўзаро бир-бирини тушунишга эришади;

- таҳсил олувчилар ва касбдошларини қўллаб-қувватлайди;

- Педагог ҳар бир таҳсил олувчига индивидуал ёндашади, унинг кучли жиҳатлари ва истиқболлини амалий башорат қилиш имконига эга бўлади. Педагогикада бунинг аҳамияти жуда катта;

- таҳсил олувчиларнинг хатти-ҳаракатлари ва ҳулқ-атвори сабабларини таҳлил қилади.

2. Мустақил фаолият юрита билиш-шунини кўзда тутадиги, педагог вақт оралиғидаги жорий ишларни режлаштириш, тўғри тақсимлашни билади, ички интизомга риоя қилади, қоғозлари, иш жойини тартибли тутати. Бундай педагог - яхши ташкилотчи ҳам бўла олади. Вақтни тўғри тақсимлай олади, сарфланадиган вақтни олдиндан режалаштиради. Мазкур шахсий хусусият педагогнинг ўз-ўзини назорат қилиш (ташқи назоратсиз ва текширишларсиз самарали ишлай олади), фаолият мақсадини мустақил қўйиш ва уларга эриша олишини таъминлайди. Агар вазият мураккаблашиб бўла борса, унда педагог уни ҳал этишга киришади ва иш учун эмоционал мувозанат ва жадалликни сақлаб қолади. Режалаштирилган натижага эришиш усулларига тезкор равишда тузатишлар кирита олишга қодир бўлади. Бунини қўйидаги кўрсаткичлар бўйича баҳолаш мумкин:

- дарсда ўз фаолияти ва таҳсил олувчиларнинг фаолиятини ташкил қилишни билади;

- ўқитувчилик иш кўламини яхши ташкил қилади;

- педагогик фаолият жараёнида юзага келган хато ва қийинчиликларга конструктив таъсир кўрсатади;

- юзага келган вазиятга кўра фаолият режасига вақтида зарур тузатишлар киритади;

- ҳатто юқори эмоционал юкламага эга вазиятларда ҳам ўзини қандай тутишни билади.

3. Умумий маданият, зиёлилик даражаси - бу ҳаётини кўрсатмалар ва қадриятли қарашлар, нутқ маданияти ва шахслараро муносабатлар маданиятининг уйғунлиги, эзгулик, гўзаллик, эркинлик каби умрбоқий умуминсоний қадриятларни эътироф этишдир. Педагогнинг умумий маданияти ҳар бир хатти-ҳаракати ва сўзида намоён бўлади. Педагог шахсиятининг умумий баҳоланишининг устувор йўналиши унинг одамийлик фазилатлари ва кишиларга беминнат хизмат қилишида намоён бўладиган маънавиятида ўз ифодасини топади. Бунда инсонни қўллаб-қувватлаш, ривожлантириш, такомиллаштиришга қаратилган мақсадли педагогик фаолият муҳим ўрин эгаллайди. Бу қўйидаги кўрсаткичлар орқали баҳоланади:

- кенг дунёқараш доирасида турли мавзуларда сўхбатлаша олиш;

- ўқитувчининг ҳулқ-атвори ва ташқи кўринишининг жамият қабул қилган ахлоқ-одоб меъёрларига мос келиши;

- ижтимоий ҳаётдаги асосий ҳодиса ва ўзгаришлардан хабардорлик;

- педагогик одоб ва мулоқотда ҳушмуомалаликка риоя қилиш;

- ўқитувчининг фикрлари ҳаққоний, барчага тушунарли, юқори нутқ маданияти меъёрлари даражасида бўлиши кабилар.

Хулоса ўрнида таъкидлаш жоизки, педагогика олий ўқув юртлари ДТС ва ўқув режаларини юқоридаги талаблар асосида босқичма-босқич, изчилликда такомиллаштириб бориш давр талаби бўлиб, бунда бўлажак педагогда мос касбий компетенциялар билан бир қаторда, унинг шахсияти, маънавий-ахлоқий қиёфасининг ҳам баркамол бўлишини таъминлаш айнан педагогика олийгоҳларида амалга оширилиши зарур. Бунда олий таълим муассасасида фаолият олиб борадиган маънавий-маърифий тарбия билан алоқадор кафедралар фаолиятини кучайтиришга, уни амалий тадбирлар билан бойитишга эътибор қаратиш лозим.

**ТАБИЙ ФАНЛАР МУТАХАССИСЛАРИ ШАХСНИНГ КАСБИЙ ШАКЛЛАНИШИДА
БОШҚАРУВНИНГ ШАКЛ УСЛУБЛАРИ**

Шарипова Д. Д. – Тошкент давлат педагогика университети профессори, педагогика фанлари доктори

Низамова Ш. – Гулистон давлат университети ҳузуридаги Сирдарё вилоят халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш маркази катта ўқитувчиси

Аннотация. Мақолада мутахассислар касбий шаклланиш жараёнида бошқарувчанлик хусусиятларини намоён бўлиши, ўзининг шахсий услубига эга бўлиши ҳамда касбий хусусиятлар шахсий хусусиятлар бир бирига мос келиши ҳақида маълумотлар келтирилган.

Калит сўзлар: касбий шаклланиш, ҳулқ-атвор, психоижтимоий сифатлар, мослашув жараёни, меҳнат субъекти, психологик хусусиятлар, миллий хусусиятларини эътиборга олиш, бошқарув услуби.

**ФОРМАЛЬНЫЕ МЕТОДЫ УПРАВЛЕНИЯ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ
СПЕЦИАЛИСТОВ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК**

Шарипова Д. Д. – профессор Ташкентского государственного педагогического университета, доктор педагогических наук

Низамова Ш. – старший преподаватель центра по повышению квалификации и переподготовки кадров народного образования Сирдарьинского вилоята при Гулистанском государственном университете

Аннотация. В статье представлена информация о том, что в процессе профессионального становления профессионалы демонстрируют управленческие качества, имеют свой личный стиль, а также профессиональные характеристики соответствуют индивидуальным особенностям.

Ключевые слова: Трудовая деятельность, поведение, психо-социальные качества, процесс адаптации, трудовой субъект, психологические качества, национальные особенности, методы управления.

**FORMAL MANAGEMENT METHODS IN THE PROFESSIONAL FORMATION OF THE PERSONALITY OF
SPECIALISTS OF NATURAL SCIENCES**

Sharipova D. D. – Tashkent State Pedagogical University, professor, doctor of pedagogics

Nizamova Sh. – Senior teacher of the centre on improvement of professional skill and retrainings of personnel of national education of Sirdarya regionat Gulistansky state university

Annotation. The article provides information that in the process of professional development professionals demonstrate managerial qualities, have their own personal style and professional characteristics correspond to individual characteristics.

Key words: Speciality formations, behaviour, psychosocial attributes, adaptation process, work subject, psychological attributes, national attributes, management method.

Шахснинг фаолият характери билан боғлиқ равишда ривожланиш жараёни қатор шахсий ва фаолият омилларини ўзига хослигидан келиб чиқади. Бу тараққиёт шахснинг аниқ, типик ҳаётини ва касбий шароитларда адекват ҳамда ишончли ҳаракатларини таъминлашга, фаолиятни жадаллаштириш учун зарур бўлган шахс тузилиши ва барқарор сифатларнинг шаклланишига йўналтирилган бўлади. Маълумки, мақсадга йўналтирилган ҳулқ-атвор биринчи навбатда, касбий фаолият учун шахс тараққиётини стимуллаштирувчи ташқи фаолият ва ижтимоий факторлар ҳамда шахс хусусиятларининг ўзаро таъсирида намоён бўлувчи меҳнат субъектининг сифатлар тизимини юзага келиши ва шаклланиши, аниқ ҳулқ-атвор ва фаолият шакллари учун хос бўлган шахс

хусусиятларини шаклланиш вазиятлари билан характерланади.¹ Шу билан бир вақтда, шахснинг фаолиятга жалб қилинганлиги, унинг мақсад ва вазифаларини амалга оширишга бўлган ҳаракатлари субъектнинг меҳнат жараёнига шахс психологик хусусиятлари орқали аниқланувчи юқори имкониятларни тадбиқ қилиш малакаси ва мазмунига мослашиш, кўникишга интилиши билан боғлиқдир. Касбий шаклланишда касбий сифатлар ва тараққиёт бир-бири билан чамбарчас боғлиқ: касбий сифатлар бир томондан касбий тараққиёт жараёнида шаклланса, бошқа томондан – шахснинг мутахассис сифатида намоён бўлишининг муҳим кўрсаткичи ҳисобланади. Касбий сифатларининг шахсий ва ижтимоий аспектларининг мувофиқлиги ғояси “психоижтимоий сифатлар” тушунчасида тўлалигича акс эттирилган бўлиб, у касбий тараққиётнинг ижтимоий контекстлари билан боғлиқ касбий сифатларни англатади. Бу билан шахс тараққиёти ва фаолиятни амалга оширишда ижтимоий муҳитнинг роли алоҳида кўрсатиб ўтилади.²

Муаммога бу жиҳатдан ёндашиш инглиз психологи Г.Тэшфелнинг ижтимоий сифатлар назарияси юзага келгандан сўнг оммалашиб кетди. Фаолият ва ўзаро ҳамкорликни ўзлаштириш натижасида шаклланивчи ижтимоий сифатлар ишчилар гурӯҳининг ўзаро муносабатларига ҳамда индивиднинг касбий тараққиётига таъсир ўтказди. Шахс тушунчаси психология фанида марказий ўринни эгаллайди ва асосий психологик талқинлар шахс мавзуси атрофида амалга ошади. Шахснинг турли таърифлари мавжуд, лекин бу тушунчани тўлароқ, акс эттирадиган қуйидаги фикр ўринли: «Шахс бу – ўзининг билими, ҳиссиёти ва муносабатлари орқали ташқи оламни ўзгартира олувчи субъект, инсондир».³ Эътибор берилса, ушбу таърифда шахсга хос уч жиҳат санаб ўтилади:

1. Билиш; 2. Ҳиссиёт; 3. Муносабат.

Билиш билимнинг объектив реалликка муносабатини ўрганади, билиш жараёнининг босқичлари ва шакллари, билишнинг ишончлилиги ва ҳаққонийлиги шартлари ва мезонларини тадқиқ қилади. Шахснинг билиш назарияси ҳозирги замон фанида қўлланиладиган усуллар (тажриба, моделлаштириш, анализ ва синтез ва ҳ.к.)ни умумлаштириб, унинг фалсафий методологик асоси сифатида намоён бўлади. Билиш жараёнида тажриба ва амалиётнинг катта аҳамияти бор. Бу ерда амалиёт (практика) кенг маънода бўлиб, шахснинг жамиятга таъсири, табиат ҳодисаларининг ўзгариши, янги нарсалар, жамиятнинг яшаши учун зарурий шарт-шароитлар яратиши тушунилади. Кишиларнинг табиат қонунлари ҳақидаги билимига асосланган амалий фаолиятлари билиш тараққиётини, фан ва техника равнақини белгилайди. Демак, шахснинг жамоани билиши натижасида ўзаро муносабатларни юзага келтиради.

Ҳиссиёт - борлиққа, турмушга, шахслараро муносабатга нисбатан шахсни субъектив кечинмаларининг акс эттирилишидир. Шахс тирик мавжудод бўлиши билан бирга жамият аъзоси ҳамдир, шунингдек, яккахол (индивидуал) инсон сифатида теварак-атрофдаги нарсалар ва ҳодисаларга нисбатан муносабатларини холисона (объектив) акс эттиради, инъикос қилади. Акс эттириш жараёни фавқулодда ўз ичига қуйидагиларни қамраб олади:

- а) шахснинг эҳтиёжини қондириш имкониятига эгалликни;
- б) қондиришга ёрдам берадиган ёки қаршилиқ кўрсатадиган объектларга субъект сифатида қарашни;
- в) уни ҳаракатга келтирувчи, билишга интиштирувчи муносабатларни ва ҳоказо.

Субъектив муносабатларнинг инсон миясида ҳис-туйғулар, эмоционал ҳолатлар, юксак ички кечинмалар тарзида акс этиши ҳиссиёт ва эмоцияни юзага келтиради. Ҳиссиёт -яққол воқеликнинг эҳтиёжлар субъекти бўлмиш шахс миясида объектларга нисбатан унинг учун қадрли, аҳамиятли бўлган муносабатларнинг акс эттирилишидир.

¹ Мищенко Т.В. Особенности становления профессиональной идентичности на начальном этапе профессионализации // Субъектность в личностном и профессиональном развитии человека: Материалы Всероссийской научно-практической конференции/ - Казань: Изд-во КСЮИ, 2004. - Стр.67.

² Поваренков Ю.П. “Психологические анализ профессионализации”// В кн.: Психологические проблемы профессионального становления личности. - Москва. Институт психологии РАН, 1992. - С. 78

³Толипова Ж. “Биологияни ўқитишда педагогик технологиялардан фойдаланиш”. (I ва II қисмлар). - Т., 2004. - 11,5 б/т.

Муносабат - муайян тизимдаги элементларнинг жойланиш характери ва уларнинг ўзаро боғлиқлигини ифодаловчи фалсафий тушунча; бирор нарса ёки ҳодисага нисбатан шахс мавқеининг ифодаси; турли объектларни ёки бирор объектнинг турли томонларини фикран таққослаш, ҳар қандай нарсани уни ташкил этувчи элементларнинг ўзаро нисбати деб қаралишидир. Бу нисбатнинг ўзгариши билан нарсалар ҳам ўзгаради. Жамиятда кишиларнинг фаолияти жараёнида юзага келган ўзаро муносабатлар ижтимоий муносабатлар саналади.

Раҳбарга хос бўлган муҳим хусусият кишилар фаолиятини рағбатлантирувчи омилларни яхши билиш, ҳар бир кишини у ёки бу вазифани бажаришга қизиқтира олишдир.

Шу уч гуруҳга кирувчи хислатлар ягона мақсадга, яъни ташқи оламни инсоннинг ўз эҳтиёжига биноан ўзгартиришга қаратилган. Ишлаб чиқариш шароитида инсон хулқини тушуниш ва уни бошқариш учун шахс табиати ҳақида маълум бир маълумотга эга бўлиш керак. Ташкилотда шахс ўзгалар билан муносабатга киришар экан, демак, у турли ижтимоий гуруҳлар фаолиятида қатнашади. Шу муносабат билан шахс аъзо бўлган гуруҳ ва жамоаларга хос психологик қонунларни ҳам таҳлил этиш зарурати туғилади. Бундан ташқари шахсда миллий хусусиятларнинг жам бўлмоғи, яъни унда ватанпарварлик, инсонпарварлик, миллий қадриятларга ҳурмат, жамоада дўстона муносабат юзага келиши лозим.

Бошқарув жараёнини психологик таҳлил этиш раҳбар фаолиятини такомиллаштиришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Мазкур мақсадни амалга ошириш учун раҳбарга қўйиладиган талаблар, уларни бажаришга мойиллик ва бошқарув фаолиятини тўлақонли амалга оширишга тўсқинлик қилувчи шахс хусусиятларини ўрганиш зарурати туғилади.

Раҳбар шахси тушунчасини таҳлил қилишда унга хос хусусиятларни уч гуруҳга бўлиб ўрганиш таклиф қилинади:

- 1.Биографик тавсиф;
- 2.Қобилият;
- 3.Шахсий хислатлар.

Раҳбар ва ходим муносабатлари, гуруҳдаги психологик муҳит, меҳнат жамоаси фаолиятининг самарадорлиги кўп жиҳатдан раҳбар қўллайдиган бошқарув услубига боғлиқ. Бошқарув услуби - раҳбарнинг ўз ходимларига нисбатан, улар орасида ишни ташкил этиш бўйича қўллайдиган одатий хатти-ҳаракатлари мажмуасидир. Ҳозирга келиб, бошқарув услубини фарқлашга турли ёндашувлар мавжуд бўлиб, уларнинг ҳеч бири бошқарув вазиятига мос келувчи мукамал бир услубни тавсия этолмайди. Ҳар бир услуб биронта чекланишга эга.

Тизимли ёндашув тамойилига асосланиш бошқарув услуби мавзусига бир мунча тўла таҳлил бериши мумкин. Бунга биноан, қўлланилаётган бошқарув услуби ташкилот ҳаёти, унинг олдига қўйган мақсад ва бирламчи равишда амалга оширилаётган вазифаларига мос келиши керак. Тизимли ёндашувга биноан раҳбар ўзи бошқараётган тизимни яхши билиши, унинг ҳолатини тўғри баҳолаши, келажакдаги қиёфасини тасаввур эта олиши ҳамда ўзгаришларни амалга оширишда иштирок этувчи ходимларни фаолликка жалб эта олиши лозим. Замоनावий бошқарувга оид фанларда раҳбарлик услубини турли нуқтаи назарлардан туриб ёритилади. Бу ёндашувни турли хил фан йўналишларига, табиий фанлар ўқитиш жараёнига қўлланса мақсадга мувофиқ ва бу ўз ўрнида шахсда бошқарувчанлик компетентлигини шакллантиради.

Қуйида замонавий бошқарувга ёндашувга қисқача изоҳ бериб ўтамыз.

Анъанавий ёндашув. Бошқарув услубини фарқлашдаги анъанавий ёндашувлардан бири америкалик психолог Курт Левин томонидан киритилган типологияга асосланиб, бунда раҳбарликнинг авторитар, демократик ва либерал услублари фарқланади. Авторитар услубда раҳбар ҳамма бошқарув қарорларини ўз қўлига олади, қарор ижросини қаттиқ назорат остига олади ва йўл қўйилган хатолар юзасидан бешафқат жазолашни намойиш этади, ходимга инсон сифатида қизиқиш билан қарамайди. Бундай шароитда, доимий назоратнинг мавжудлиги иқтисодий жиҳатдан юқори кўрсаткични таъминлайди. Лекин, психологик нуқтаи назардан бундай услубда қатор камчиликлар кузатилади:

- 1) хатога йўл қўйиш эҳтимоли ошади;

2) ташаббусни, ходимларнинг ижодий фаолиятини сўндириш, ихтиролар жорий этишнинг секинлашуви, ходимларнинг сустлиги;

3) ходимларнинг ишдан, жамоадаги мавқеидан қониқмасликлари;

4) носоғлом психологик муҳит натижасида жисмоний ва руҳий зўриқишлар ошиши ва соғлиққа салбий таъсири.

Демократик услуб шериклик, ҳамкорликка асосланган бошқарув услуби деб ҳам аталади. Бундай услуб ҳукм сурган жамоада бошқарув қарорлари ходимлар билан муҳокама қилиш орқали, уларнинг фикри ва ташаббусини ҳисобга олган ҳолда қабул қилинади. Шунингдек, қарор ижросининг назорати раҳбар ва ходимлар томонидан амалга оширилади, раҳбар ходимга шахс сифатида қарайди, унинг эҳтиёж, манфаат ва қизиқишларини инobatга олади. Раҳбар жамоадаги норасмий етакчига таянади, кези келганда унинг фаоллиги учун ҳам имконият яратади. Ҳамкорлик тамойилига асосланган раҳбар вазифани бажаришнинг аниқ кўрсатмасига нисбатан умумий йўналишни белгилашни маъқул кўради ҳамда ходимнинг ўзи ижро этиш режасини ишлаб чиқиши учун имконият яратади. Демократик услуб энг самарали бошқарув воситаларидан ҳисобланиб, уни қўллашда тўғри қарор қабул қилиш эҳтимоли ошади, меҳнат самарадорлиги таъминланади, бажарилаётган ишдан ва жамоага аъзоликдан қониқиш ўсади, гуруҳнинг аҳиллиги ошиб, психологик муҳит ижобийлашади. Бундай жамоада одатда мавжуд ечимларга танқидий кўз билан қарайдиган, хатоликларни аниқлайдиган ходим ва бу хатоликларни бартараф этиш йўлларини таклиф этувчи мутахассис ҳамкорлиги мавжуд. Юқорида санаб ўтилган раҳбарлик услублари ҳар бир раҳбар фаолиятида у ёки бу даражада намоён бўлади ва айрим раҳбарда бу услубларга хос белгилар аниқ кўринса, иккинчисида суст кўзга ташланади. Баъзи бир раҳбар бирон услубга мойиллигини англаса, иккинчиси ўз хулқида аниқ, бир услуб белгиларини ажрата олмайди. Шунга мувофиқ равишда психологик тавсияларда раҳбар шахс сифатида услубдан ўзини ажрата олиши ва услубдан фойдаланишни ихтиёрий даражага олиб кела олиши маслаҳат берилади.

Америкалик социологлар П.Бергер ва Т.Лукманларнинг таъкидлашича, келажакда барча ижтимоийлашган инсонлар “ўзларига хиёнат” қиладилар. Шахсий хоинлик айнан “мен”нинг у ёки бу вазиятда қандай бўлганлигига боғлиқ. Ю.П.Поваренкованинг тадқиқотлари доирасида касбий сифатлар тизимли, динамик ва мувозанатли, инсон касбий тараққиётининг бошқа элементлари: касбий ўз-ўзини англаш, касбий ўз-ўзига баҳо, касбий деформация билан ўзвий боғлиқ бўлган воқелик сифатида кўриб чиқилади.

Юқоридаги фикрлардан шундай хулосага келиш мумкинки, психологик тавсияларда мутахассис шахс сифатида услубдан фойдаланишни ихтиёрий даражага олиб кела олиши маслаҳат берилади. Шу билан бир қаторда инсон баъзида тарихдаги воқеликларни инкор эта олмайди. Америкалик социологлар П.Бергер ва Т.Лукманларнинг таъкидлашича, келажакда барча ижтимоийлашган инсонлар “ўзларига хиёнат” қиладилар. Шахсий хоинлик айнан “мен”нинг у ёки бу вазиятда қандай бўлганлигига боғлиқ. Ю.П.Поваренкованинг тадқиқотлари доирасида касбий сифатлар тизимли, динамик ва мувозанатли, инсон касбий тараққиётининг бошқа элементлари: касбий ўз-ўзини англаш, касбий ўз-ўзига баҳо, касбий деформация билан ўзвий боғлиқ бўлган воқелик сифатида кўриб чиқилади.

Албатта, фаолият кўрсатаётган мутахассис расмий раҳбар сифатида иложи борича ташкилот мақсадларини ходимлар манфаати билан уйғунлаштирган ҳолда бошқарув жараёнини ташкил этиши лозим. Айнан шу омил, айниқса, касб соҳасидаги юқори малакали раҳбарни етакчилик даражасига кўтарилиши учун асос бўлиб хизмат қилади.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЭФФЕКТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ В УНИВЕРСИТЕТЕ

Пулатова С.Д. – докторант Казахского государственного университета, PhD
Нурлибекова А. Б. - профессор государственного Казахского университета, DSc
Рузиева Д. – профессор Ташкентского государственного педагогического университета

Аннотация. В данной статье рассматриваются психологические основы эффективного обучения и преподавания иностранного языка в ВУЗе. Эффективное изучение и преподавание иностранного языка является одной из проблем педагогической психологии на протяжении многих лет. Данная проблема применительна к студенческому возрасту исследована недостаточно. Но в последние годы заметно возрос интерес к данной теме, и была проведена большая работа по улучшению преподавания иностранных языков в учебных заведениях различного типа.

Ключевые слова: психология, методы преподавания, иностранный язык, студенты, исследование.

UNIVERSITETDA CHET TILLARNI O'QITISHNING SAMARALI PSIXOLOGIK ASOSLARI

Пўлатова С.Д. – Қозоғистон давлат университети докторанти, PhD
Нурлибекова А. Б. - Қозоғистон давлат университети профессори, DSc
Рузиева Д. – Тошкент давлат педагогика университети профессори

Аннотация. Мазкур мақолада олий таълим тизимида чет тилларни самарали ўқитишнинг психологик асослари ёритиб берилган. Узоқ йиллар мобайнида педагогик психологияда мазкур масалани ўрганиш асосий муаммо бўлиб келган. Бу муаммо етарли даражада ўрганилмаган. Лекин ҳозирги кунда бу масалага қизиқиш ортиб бормоқда ва турли хил таълим муассасаларида чет тилларни ўқитишни такомиллаштириш бўйича катта ишлар амалга оширилди.

Калит сўзлар: психология, таълим методлари, чет тил, талабалар, тадқиқот.

PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF EFFECTIVE TEACHING AND LEARNING FOREIGN LANGUAGE AT THE UNIVERSITY

Polatova S.D. - PhD student Kazakhstan State University
Nurlybekova A.B. - D.Sc., professor of South Kazakhstan State University
Ruzieva D. - D.Sc., professor of Tashkent State Pedagogical University

Annotation. This article discusses the psychological foundations of effective learning and teaching a foreign language at the university. Effective study and teaching of a foreign language has been one of the problems of educational psychology for many years. This problem with respect to student age has been studied insufficiently. But in recent years, interest in this topic has noticeably increased, and a lot of work has been done to improve the teaching of foreign languages at educational establishments of various types.

Key words: psychology, teaching methods, foreign language, students, research.

A foreign language in the system of modern education has a special place due to its social, cognitive and developing functions; also it has important tools of communication, knowledge of the world and expansion of this world. New socio-economic and political situation leads to increased requirements for the level of language learning of students.

In the new situation of the development of society, the knowledge of a foreign language becomes a category really demanded in practical and intellectual human activity.

In the context of the process of globalization and internationalization of the world job market, knowledge of a foreign language increases the status of specialists, enhances their professional competitiveness, and ensures the success of scientific and business contacts. Modern education sets the

conditions, content and technology of education, aimed at the development of relevant competencies and personality traits of future professionals. Knowledge of a foreign language should provide access to foreign sources of information, without which not only the research activities of a specialist, but in many cases and purely practical. Social order is expressed in the prestige of knowledge of a foreign language, in the priorities that students set for themselves, thereby actualizing pragmatic aspects of learning a foreign language.

Effective foreign language learning has been one of the problems of educational psychology for many years. This problem with respect to student age has been studied insufficiently. However, in recent years, interest in this topic has noticeably increased, and a lot of work has been done to improve the teaching of foreign languages in high schools. Significantly, the numbers of methodological studies on the material of linguistic and non-linguistic universities were increased. Educators as D. B. Elkonin, V. V. Davydova, A. K. Markova, P. Ya. Halperin, A. M. Matyushkina, and many other researchers paid special attention to this problem in their works¹.

However, the methods of teaching and learning foreign languages are not yet fully able to meet the needs of society and the individual. It is not a secret for anyone that the majority of those graduating from high school do not know how to practically use the language. After entering a university, a foreign language also does not become a value for a student, if only he has personal sense-motivation. The linguistic aspect remains, as it were, on the periphery of the interests of the students.

As a result, it is necessary to search the ways to increase the effective teaching and learning of a foreign language in higher education.

The question "what do we need to know and do to teach or learn a foreign language more effectively at a university?" It should be answered: know the basics of language teaching methods, its goals, tasks and know how to apply them according to the teacher's individual psychophysical data. But not all teaching methods are equally successfully used by the teacher: they are different; one succeeds in some techniques, in others. But those who are taught are also different: with different capacities of memory, with different abilities to languages. However, any intellectual human activity is directly dependent on the patterns of the brain.

So, in order to learn the language most effectively, you should consider a number of circumstances:

1. The brain does not have a single section, which by nature is endowed with logic. Logical constructions are good only when acquaintance with the supplied material has already occurred, there is individual experience. If not, then the logical method of learning predicts failure. Therefore, the initial stage of training is important, when the level of proficiency in the language of each student is ascertained, and then, when choosing work methods, they are guided by this level.

2. Material, both lexical and grammatical, should be presented in various examples, contexts in order to evoke as many associations as possible, drawing on the personal experience of students.

3. The left side of the brain is "responsible" for the intellectual activity of a person, and the right side "controls" its imaginative thinking. The center of speech and language perception is in the left half of the brain, but at the same time the right half of the brain captures information and learns, as psychologists say, 1600 times faster than the left. In order to use this ability of the brain when learning a language, it is necessary to apply scanning reading with quick retrieval of the given information, while avoiding "internal translation". Therefore, it is necessary to practice pair dialogues, types of work with expressive illustrations of the material being submitted, creative tasks (drawings, essays).

4. Reliance on the known supports cognitive motivation, the need to speak, communicate information to others, and share it both verbally and in writing. Exercise is not an end in itself. Habit leads to the loss of the ability to assess their knowledge objectively, the ability to think.

It is useful to talk about real life events in order to receive a supportive response in the form of a comment on the correctness (or incorrectness) of the use of vocabulary, on the quality of the content of the material, which can contribute to the gradual reduction of errors. Experience shows that it is not those

¹ Belyaev B. Century Essays on the psychology of learning foreign languages. - M.: Education, 1965. - S. 1–213. 3.

who are most gifted linguistically who learns to speak the language, but those who do not have a “complex of errors”, learn the best. Fear paralyzes their ability to express thoughts in a foreign language. Grammatical errors are correctable; it is more difficult to remove the psychological blocking of speaking in a foreign language.

A productive means of learning foreign language vocabulary is “reformulation” in both oral and written communications, so it is useful to give students to write letters with information about real events and imaginary ones.

The psychological correctness of reformulation is that the teacher does not impose his thoughts on the student; he corrects the style that is out of place in this context, in the form of a sentence. The student is entitled to express his opinion.

The productivity of learning and teaching foreign languages is due to the motivational orientation. Students of different specialties have different degrees of motivation for mastering both professional and everyday vocabulary. The greatest motivation to use professional vocabulary was initially observed in English-speaking groups of computer science students, which later transferred to the field of communication. The interest in professional vocabulary among students of psychologists can be formed due to the lack of translation literature, the authors of which are the leading theoretical scientists and researchers in the field of psychology and pedagogy. These sources in the original language expand the professional outlook; contribute to the preparation of term papers and dissertations.

It is important to submit information in a context relevant to the student in a comfortable atmosphere in the classroom. Significant is the first lesson, which expressed the general idea, the impression of what he heard and saw. At the first lesson, the lexical-grammatical unit is introduced, at the second it is recognized in context, at the third it is used orally or in writing. There is a psychological mechanism: if the expression is found in three different contexts, the brain translates it into memory.

Actively, psychology students learn vocabulary on a person’s appearance and peculiarities of his character, since they must be good physiognomists. Gaming techniques are effective: a description of the appearance of family members, pets; the appearance of an imaginary criminal; fellow student; famous person in the country or in the world, a favorite character from the book. The context of the profession is present in the topic “Occupation. Profession”, when an imaginary profession is described, its social status, salary, importance for the society and for the student personally, and the job search methods. Introduced vocabulary, ideally, should be used for practical purposes. High motivation to master the language is the result of the student’s professional development. So, getting the same basic vocabulary in class, students show a different need for it, depending on their personal and professional interests. Helping students connect the process of learning a language with their own goals is a direct way to motivate them. The effective factor of learning a language is the emotional expressiveness of the teacher and the material he teaches.

From the point of pedagogical observation’s results, we conclude that students are represented by groups in relation to learning a foreign language: highly motivated, since they have a clear prospect of getting a job, especially with the need or ability to communicate by native speakers; not working, but ambitious or having language skills; without a clear life perspective. Therefore, a large layer of vocabulary is sent to discuss professional problems (“Employer-applicant for this job”).

Thus, the motivation is increased to learn a foreign language.

Also, it should be noted that a number of features affect the effective learning and teaching a foreign language in higher education. First-year students objectively have different levels knowledge of the school program for various reasons. From this it follows that students of non-linguistic universities require accelerated teaching simultaneously of all sections of the language - phonetics, vocabulary, grammar. Great effort is also required to master the skills of listening to various topics.

The number of students in a group is also a prerequisite (condition) for effective learning of a foreign language. Proved: the smaller the number of students in a group

a (5–8 person) is more effective in the learning process.

The specific of a foreign language requires a significant amount of time from the student to learn it. With the inability of the student to organize their activities cannot talk about the effective learning of a foreign language.

In our opinion, successful mastering of a foreign language is based on a certain level of development of intellectual abilities - the higher it is, the faster and more effective the mastery of a foreign language is. In the quality of psychological determinants emit motivation and volitional qualities. In this case, the motivational factor should be considered the most important of the psychological factors that ensure the effectiveness of learning activities. To learn a foreign language, a particularly high level of development of all the volitional traits of the student is necessary, since the presence of a strong will is one of the conditions for successful learning of a foreign language¹.

Successful methodological organization of educational material is possible, given the psychological characteristics of students (perception, memory, thinking activity, their life experience, and range of interests). Teaching a foreign language with maximum reliance on students' thinking and with a lot of their activity contributes to a better mastery of a foreign language and the development of students' intellectual abilities.

When a teacher informs and explains to students any new material, it is absolutely clear that students will not be able to perceive this material if they don't pay the attention. Without attention, there is no perception, and without perception, neither understanding of this material, nor its solid memorization or assimilation, nor its creative reproduction and use is possible. Therefore, attention should be considered as one of the basic psychological conditions for the success of a study. Knowing this, a foreign language teacher should skillfully use the psychology teaching about the basic properties and types of attention. Psychology says that attention is attracted by relatively stronger, bright, new, unexpected stimuli. Based on this, a good teacher strengthens his voice during class, tries to use as many different methods and ways of teaching as possible, uses various visual aids, etc.

It is known that attention is activated if there is interest in the language. Interest is psychologically based on the understanding of educational material and is characterized by a positive emotional attitude to it. That is why those teachers are right who make efforts so that students would be interested in both teaching material and to the occupations themselves.

In the psychology of learning foreign languages, great importance is attached to the sensitivity of sensations and the individual characteristics of perception. It has been proven that the trainees with a low level of functioning of the auditory sensations, they experience serious complications in mastering the spoken foreign language. Similar difficulties arise for students with insufficient plasticity of the articulation apparatus. One of the psychological patterns of perception says that the perceived is always interpreted by man from the point of view of his previous experience. This dependence of perception on the former experience of the individual is called apperception. The teacher must skillfully associate the new material with the already passed, with this achieving effective assimilation in order to provide an understanding of the further.

Effective learning material requires students to strain their memory (operational, auditory, logical, and mechanical). Psychologists have found that meaningful-logical memorization of something is much superior to mechanical. It follows that a foreign language should be learned by training students in speech activities with the preliminary awareness of certain linguistic features of it.

¹ Kopylova N. V. Methodical approach to determining the main psychological characteristics of students learning a foreign language at a university // Psychological and pedagogical aspects of continuous multi-level education / Tver. state un-t - 1998. - V. 11. - P. 16-49.

Kuteynikov A. N. Psychological factors of students learning a foreign language in non-linguistic university / St. Petersburg. state un-t - SPb., 2002. - P. 1-154.

Rogova GV On improving the efficiency of teaching foreign languages at a university // Foreign languages in higher education. - 1975. - Vol. 10. - p. 18-23.

Scientists agree with the fact that first of all it is necessary to research: 1) the type of memory (visual, auditory); 2) the level of functioning of mechanical and logical-semantic memory; 3) the level of functioning of short-term and long-term memory, which helps to achieve success in learning foreign languages.

Active-creative (effective) mastery of learned language material is achieved only if this material is directly combined with the thinking of students. In other words, it is necessary to teach students to think in a foreign language. Since thinking is always accompanied by an independent guess, it is necessary that speech in a language is not template, that is, it does not consist of learned speech standards, but is always characterized by novelty and originality both in content and in lexical and grammatical design. Teaching a foreign language with maximum reliance on students' thinking and their great activity contributes to the effective learning of a foreign language and the development of students' intellectual abilities.

Thus, the process of effective learning of a foreign language is accompanied by the development in students of new psycho-physiological mechanisms by which they must otherwise reflect objective reality.

However, observations show that many higher educational institutions practice reproductive (reproducing) student activities. Most students memorize the material, not understanding the grammatical features of the language and not owning the skills of translation. As a result, when a student is faced with the need to say something in a foreign language, he cannot successfully solve this problem.

In our opinion, attention should be paid to involuntary memorization, since it creates favorable conditions for effective learning of a foreign language, in which the material is held in memory, not because it needs to be remembered, but because it cannot be forgotten, because the student is interested in the content of the tasks. Studies show that involuntary memorization provides a more solid hold of material in memory and that it can be controlled. On the contrary, reliance on voluntary memorization in the student audience often leads to fatigue, loss of interest in learning a foreign language and unwillingness to engage in it.

An analysis of the existing scientific and methodological base shows that the teaching methods used in the process of teaching students in a higher education institution need correction and effective

The study of a foreign language is achieved with a well-thought-out system of language learning methods based on the knowledge of the individual psychological characteristics of students.

At present, the means of successful mastering a foreign language are active forms of learning, developed on the basis of professionally oriented language material, in particular role-playing and business games, game modeling. Active forms of learning is a set of ways to organize the educational and cognitive activity of students, activating their mental activity in the assimilation of new educational material and the implementation of existing knowledge. Another important feature of professional activity, the new growth of "live" communication in a foreign language, has a no less significant role in enhancing the orientation towards active learning of a foreign language in a higher education institution through telecommunications. This form of improving the efficiency of teaching foreign languages is promising in language training, since the student shows cognitive independence and thus becomes the subject of activity and communication.

As the analysis of psychological and pedagogical literature on the problem of effective learning of a foreign language shows, a large influence on the process of successful mastering of a foreign language is exerted by various factors: general pedagogical, methodical, individual psychological, psycho physiological, social, which allows us to identify three main problems hindering effective foreign language in high school:

1. Overcoming the language barrier (psychological barriers, difficulties in expressing and understanding thoughts in a foreign language).

2. Lack of student interests and language environment.

3. The lack of real opportunities for students to use the developed communicative competence in the future. If learning a foreign language is a goal in the field of professional communication in the future, then learning will be more effective than when it is only an academic subject.

**ЎЗБЕКИСТОН ЁШЛАРИНИНГ СИЁСИЙ ТАФАККУРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА МИЛЛИЙ
МЕНТАЛИТЕТНИНГ ЎРНИ**

Юсупова Э.Ф. – Тошкент давлат педагогика университети доценти, PhD

Аннотация. Ушбу мақолада ёшлар сиёсий онги, тафаккури ва миллий менталитети шаклланишига жамоавийлик ва патернализмнинг таъсири муаммоси таҳлил этилган. Шунингдек, муаллиф демократик жараёнларнинг шаклланиши ва ривожланишининг муҳим омили бўлган сиёсий онгнинг ижобий ва салбий таъсир масалаларини ҳам таҳлил қилган.

Калит сўзлар: сиёсий онг, жамоавийлик, патернализм, ёшларга оид давлат сиёсати, ислохот, сиёсий фаоллик.

**ВЛИЯНИЕ НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ МЕНТАЛИТЕТА НА ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКОГО
СОЗНАНИЯ МОЛОДЁЖИ УЗБЕКИСТАНА**

Юсупова Э.Ф. – доцент Ташкентского государственного педагогического университета, (PhD)

Аннотация. В данной статье проводится анализ влияния таких особенностей национального менталитета, как общинность и патернализм на формирование политического сознания молодёжи. Автор выявляет положительные и отрицательные стороны проявления данных особенностей в процессе формирования политического сознания молодёжи, а также анализирует изменение политического сознания в процессе демократизации.

Ключевые слова: политическое сознание, общинность, патернализм, государственная молодёжная политика, реформы, политическая активность.

**INFLUENCE OF SOME FEATURES OF MENTALITY ON FORMATION OF POLITICAL CONSCIOUSNESS OF
YOUTH OF UZBEKISTAN**

Yusupova E. F. – Tashkent State Pedagogical University, associate professor, (PhD)

Annotation. This article analyzes the impact of such features of the national mentality as community and paternalism on the formation of the political consciousness of young people. The author reveals the positive and negative aspects of the manifestation of these features in the process of forming the political consciousness of young people, and also analyzes the change in political consciousness in the process of democratization.

Key words: political consciousness, community, paternalism, state youth policy, reforms, political activity.

В условиях широкомасштабных реформ, проводимых в Узбекистане, основным субъектом экономических, правовых, политических и социальных преобразований выступает человек, его менталитет, политическое сознание и политическая культура. Они играют решающую роль в политической трансформации и модернизации общества.

Стратегию действий по пяти приоритетным направлениям развития Узбекистана в 2017-2021 годы, инициированную Президентом Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёевым, трудно реализовать без активизации каждого члена общества, граждан Узбекистана. А это, в свою очередь, предполагает формирование соответствующего уровня политической культуры, которая требует обновления мышления, стереотипов, привычек, унаследованных от старого политического режима, его идеологии, которая влияет на природу, характер и темпы демократизации общества и государственного управления.

С философско-методологической точки зрения, успешное развитие и функционирование демократических принципов в государстве зависит от многих факторов. К ним относится и

экономическое, и политико-историческое, и культурно-духовное наследие государства, а также национальный менталитет, психология, жизненные идеалы, которые определяют ценностные и жизненные приоритеты каждого человека и общества в целом. Отсюда вытекает, что становлению демократии должно предшествовать создание, точнее, формирование определённого отношения к политике, как со стороны государства, так и со стороны общества. Именно личность является основным субъектом политики или основным деятелем политики.

Социальная и политическая активность населения – фактор динамичных преобразований, изменение его темпа, и, как показывает практика, они сопряжены с социальной психологией, менталитетом народа.

Важной составляющей национального менталитета этнических узбеков, как отмечает один из известных узбекских историков, академик А.Аскарлов, является общинность¹. Это продиктовано, как подчеркивает автор, своеобразием менталитета восточных народов, национальными обрядами, традициями нации. Общинность – историческая духовная ценность узбекского народа². Другой автор – этнолог А.Аширов связывает формирование общинности и патернализма как важных составляющих национального менталитета с социально-экономическими, географическими и климатическими факторами обитания³.

Одной из особенностей национального менталитета узбекского народа является также патернализм.

Как известно, патернализм - система отношений, которая основана на покровительстве и опеке старшими младших, а также подчинении младших старшим. В то же время, патернализм означает, на наш взгляд, идею или деятельность с позиции определённой заботы по отношению к слоям и группам, которые являются менее защищённым в социально-экономическом плане.

Если сильно не углубляться, то на первый взгляд отношения власти и населения, государства и общества - это чистый патернализм. Но это не так просто. Патернализм, можно сказать, – это договор, то есть определённая забота со стороны власти в обмен на доверие. Наиболее сильно патернализм проявляется в Японии. Успехи японской экономики некоторые авторы связывают именно с такой патерналистской системой отношений.

В данной статье аспект взаимосвязи общинности, патернализма и политического сознания является определяющим по отношению к другим формам человеческой деятельности, так как по существу человек, личность является, прежде всего, «политическим существом» (Аристотель).

Мы провели анализ изменения политического сознания человека в условиях демократизации. Так, в условиях тоталитаризма существовало чувство отчужденности человека от политической власти, в то время как во время демократизации пришло осознание того, что решение наиболее важных государственных вопросов зависит от голоса и волеизъявления каждого гражданина; наличие цензуры, страх высказать своё мнение трансформировались в осознание человеком права свободы слова и мысли, возможности критики деятельности государственных органов; незнание своих прав и свобод, неумение ими пользоваться в процессе демократического развития превратились в процессе демократизации во-первых, в правовую грамотность населения, а во-вторых, в умение отстаивать и защищать свои права и свободы.

За годы независимости произошла кардинальная трансформация массового сознания, особенно сознания молодёжи Узбекистана. Если в социальной среде населения к молодёжи относятся люди с 14 до 30 лет включительно⁴, то сегодняшняя молодёжь является продуктом, сформировавшимся за годы независимости. Для реализации государственной молодежной политики, Закона Республики Узбекистан «О государственной молодежной политике» (2016), необходимо еще глубже исследовать природу молодежного сознания и психологии для ее

1 Аскарлов А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. – Тошкент: Университет, 2007. –С.326.

2 Там же.

3 Аширов А. Ўзбек миллий менталитети ҳақида баъзи мулоҳазалар. Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар этногенетик ва этник тарихи. – Тошкент: 2004. –С.54.

4 См.: Закон Республики Узбекистан «О государственной молодежной политике». – Ташкент, 2016. <https://lex.uz>

социальной и политической активизации, превращения ее в мощную авангардную социальную силу общества.

Выступая на торжественной церемонии вступления в должность Президента Республики Узбекистан, на совместном заседании палат Олий Мажлиса Президент Шавкат Мирзиёев чётко отметил: «Мы неуклонно и решительно продолжим государственную молодёжную политику. И не только продолжим, но и поднимем ее на еще более высокий уровень в соответствии с требованиями сегодняшнего дня. Мы мобилизуем все силы и возможности нашего государства и общества для того, чтобы наша молодёжь обладала самостоятельным мышлением, высоким интеллектуальным и духовным потенциалом, ни в одной сфере не уступала бы сверстникам из других стран, была счастлива и уверена в своем будущем»¹.

Между менталитетом и политическим сознанием существует тесная взаимосвязь, их объединяет общность в мировосприятии и мироощущении, обусловленная этническим происхождением, культурной принадлежностью, уникальностью общественного развития.

Важной особенностью узбекского национального менталитета, на наш взгляд, является патернализм. Слово патернализм – латинского происхождения и заимствовано от слова «pater», то есть отец. Истоки патернализма уходят в глубь веков, он связан с формированием первобытной семьи, племени и рода. Поэтому, однозначно можно утверждать, что патернализм как социально-нравственное явление связано с родоплеменными отношениями.

В наше время патернализм имеет место и в Японии, современном Китае, где конфуцианско-буддийская мораль является основой духовной жизни общества. Как отмечает узбекский учёный Ш.Мамадалиев, общинная жизнь, уважительное отношение к установленным в обществе правилам и нормам общежития, исполнение традиций и обрядов и их «носителей» – старших, постепенно сформировали менталитет народов Востока².

Народ Узбекистана – неотъемлемая часть народов Востока, их культуры. Если в Китае патернализм сформировался под воздействием конфуцианства и буддистской философии, то в Узбекистане такая черта менталитета сформировалась, безусловно, под влиянием религии зороастризма, исламской культуры и народного фольклора, где уважение отца, родителей, старших по возрасту возводится в ранг нормы морали.

Некоторые особенности национального менталитета такие, как общинность и патернализм, имеют диалектическую природу, то есть наряду с позитивным, имеют и ряд негативных характеристик. Мы провели свой политологический анализ влияния общинности и патернализма на формирование политического сознания молодёжи и выявили положительные и отрицательные стороны этого влияния.

К положительным сторонам относятся следующие: институт махалли способствует формированию идеологического иммунитета; обеспечивается целостность политической системы, преемственность поколений, передача накопленного опыта; верность ценностям и идеалам предков (уважение власти, законности, порядка); на избирательные участки во время выборов люди приходят семьями, что формирует у молодого поколения чувство сопричастности к общим целям; стремление оказать помощь нуждающемуся человеку.

Отрицательные стороны: стремление переключать ответственность за свою судьбу и деятельность на других; сковывают инициативность молодёжи в решении проблем; у молодых слабеет чувство самостоятельного принятия решений; развивается чувство потребительского отношения к государственным институтам; выбор профессии молодые люди часто осуществляют по воле родителей, в силу чего гражданская зрелость молодых отстаёт от их биологической зрелости; формируется политическая инфантильность.

¹ Мирзиёев Ш.М. Мы все вместе построим свободное, демократическое и процветающее государство Узбекистан. – Ташкент: Узбекистан, 2016. –С.40.

² Мамадалиев Ш. Халқ хоқимияти. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2003.–С.24.

В качестве вывода проведённому политическому анализу влияния общинности и патернализма на формирование политического сознания молодёжи Узбекистана можно отметить следующее:

- демократизация и модернизация общества, формирование правового государства тесно взаимосвязаны с человеком, его психологией, менталитетом;

- одним из важных средств социальных преобразований является политическое сознание, которое связано с менталитетом человека. Политическое сознание и менталитет не тождественны, они различны, но теснейшим образом взаимосвязаны;

- общинность и патернализм – характерные особенности узбекского национального менталитета. Исследование данного феномена позволяет сделать вывод не об отказе от этих черт национального характера, а совершенствовании их в соответствии с требованиями демократии, укреплении не вертикальных, а горизонтальных отношений между человеком и властью, обществом и государством как важный залог формирования поистине демократического государства и гражданского общества;

- общинность и патернализм не противоречат демократическим ценностям, они характеризуют исторические ценности восточных обществ – уважительное отношение к старшим, к власти, государственной политике, что является важным залогом сохранения стабильности, социального согласия, толерантности, взаимного уважения в обществе;

- общинность и патернализм не препятствуют и развитию рыночных отношений, связанных с либеральной демократией. Об этом свидетельствует исторический опыт таких стран, как Япония, Южная Корея, Сингапур, Тайвань, Китай и др.

Только добрые, уважительные отношения в межличностных связях, во взаимоотношении общества и государства, личности и власти – залог сохранения и укрепления социального согласия, единства, укрепления мира и толерантности в обществе. В этом отношении, Стратегия действий по пяти приоритетным направлениям развития Узбекистана в 2017-2021 годах реализуема через положительное использование в процессе формирования современного демократического общества и государства великого духовного наследия народа – общинности и патернализма как социально-политических ценностей в утверждении принципов демократии, самоуправления, основанного на демократическом политическом сознании, в независимом Узбекистане.

IDEAL GAZ QONUNLARIGA DOIR FANLARARO MASALALAR YECHISH

Iskandarov A.Yu. - Тошкент давлат педагогика университети доценти

Maxmudov Yu.G'. - pedagogika fanlar doktori, professor

Annotatsiya. Ushbu maqolada kimyo fanini o'qitishda fanlararo bog'lanishning yuqori samaradorligi hisobga olingan holda o'quvchilarning fizika fanidan olgan bilimlarini kimyo fanini o'zlashtirishda qo'llash usullari haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: ideal, harorat, hajm, bosim, zichlik, massa, molyar massa, Avagadro soni, Boltsman doimiysi, gaz universal doimiysi, qonun, namlik, shudring, havo.

РЕШЕНИЕ МЕЖПРЕДМЕТНЫХ ЗАДАЧ ПО ЗАКОНАМ ИДЕАЛЬНОГО ГАЗА

Икандаров А.Ю. – доцент Ташкентского государственного педагогического университета

**Махмудов Ю.Г. – профессор Ташкентского государственного педагогического университета,
доктор педагогических наук**

Аннотация. Использование межпредметных связей в обучении химии даёт эффективные результаты. Особенно важна связь с физикой. Учащиеся осознают необходимость знаний по физике при обучении химии. Решение межпредметных задач развивает в них логическое мышление и

активизирует креативную деятельность. В статье приведены задачи на объединённый закон идеального газа Менделеева - Клайперона и технологии их решения.

Ключевые слова: идеальный газ, температура, объём, давление, плотность, масса, молярная масса, число Авогадро, постоянная Больцмана, постоянная универсальная газовая, влажность, роса, воздух.

THE SOLUTION OF INTERDISCIPLINARY TASKS ON THE LAWS OF AN IDEAL GAS.

Iskandarov A.Yu. - Tashkent State Pedagogical University, associate professor
MaxmudovYu.G. –doctoral candidate, professor

Annotation. The use of interdisciplinary connections in teaching of the chemistry gives effective results. It is especially important with the relations of physics. Students are aware of the need for knowledge of physics in teaching of chemistry. The solution of interdisciplinary tasks develops logical thinking in students and this activates creative activity. The article involves the tasks for the combined law of the ideal gas of Mendeleev-Klayperon and the technologies for their solution.

Key words: ideal, a temperature, volume, pressure, closeness, mass, molar mass, number of Avogadro, Boltzmann, ispermanent universal gas, law, humidity,dew, air.

Masala yechish, fanlararo ma'lumotlardan foydalanish o'tilgan materialni chuqur va mazmuniga tushungan holda o'zlashtirishga olib keladi. O'tilgan mavzulardagi ma'lumotlarni o'zlari amalda foydalanib ko'radi va bu ma'lumotlar zarurligi haqida to'la ishonch hosil qiladi. Natijada boshqa fanlarni ham chuqur o'rganishni uzviy olib boradi. O'qituvchi va talabalar maktab dasturidagi fanlarni yaxshi bilishlari kerak. Ulardan kimyodan masala yechishda aniq, kerakli ma'lumotlarni ajratib olishlari va undan foydalana olishlari kerak. Bunday masalalarni kimyo o'qitish jarayonining barcha bosqichlarida qo'llash mumkin. Masala yechish fanlararo bog'liqligini kimyo va fizika fanlari misolida ko'rishimiz mumkin¹.

Idel gaz qonunlariga doir fanlararo masalalar yechish, fanlararo uzluksiz va uzviylikni ta'minlasa, ikkinchidan fanlararo sinxron va asinxron bog'lanishlarni o'quvchilar tushunishlariga ko'maklashadi, uchinchidan, o'quvchilarning fanlararo mantiqiy fikrlashlari faollashadi, to'rtinchidan, ularda kreativ faoliyat rivojlanadi. Yuqoridagi fikr-mulohazalardan kelib chiqqan holda, quyidagi masalalar havola qilinadi².

1-masala. Agar 15° C haroratda xonadagi nisbiy namlik 55% ga teng bo'lgan 105 m³ hajmli xonadagi suv bug'ining massasi qancha? Agar havo harorati 10° C gacha pasaysa, shudring tushadimi? Agar havo bosimi 750 mm sim.ust.ga teng bo'lsa, suv bug'lari massasi xonadagi hamma havo massasining qanday qismini tashkil etadi?

Berilgan: V=150 m³; β=55%; t₁=15° C; t₂=10° C; p=750 mm sim.ust.

Topish kerak: k=? m=? Shudring tushadimi?

Yechilishi. Havoning nisbiy namligi berilgan haroratda η_a absolut namlik havoni to'yintirishi uchun zarur bo'lgan suv bug'i zichligi η_m ning qancha foizini tashkil etishini ko'rsatuvchi son bilan o'lchalanadi:

$$\beta = \frac{\eta_a}{\eta_m} \cdot 100\%.$$

Jadvaldagi η_m=0,0128 kg/m³ ni topamiz, β=55% bo'lgani uchun η_a ni topish mumkin:

$$\beta \cdot \eta_m = \eta_a \cdot 100\%.$$

Bundan
$$\eta_a = \frac{\beta \eta_m}{100\%} = 0,00704 \text{ kg/m}^3.$$

Suv bug'ining 15° C haroratdagi zichligini bilgan holda suv bug'ining massasini aniqlash mumkin:

$$m = V \eta_a = 0,7392 \text{ kg}.$$

15° C haroratda η_a= 0,00704 kg/m³, η_m = 0,0128 kg/m³ bo'lgani uchun nisbiy namlik 55% ni tashkil etadi. Agar havo harorati 10° C gacha kamaysa, η_a esa avvalgicha qolsa, u holda nisbiy namlik:

¹ Y.U.Mahmudov,H.T.Omonov. Elektroliz qonunlarini fanlararo o'qitish texnologiyalari. -Toshkent: "Noshirlik yog'dusi", 2015.

² Y.U.Mahmudov. Atom va yadro fizikasidan kimyo bilan bog'lab o'qitishda innovatsion texnologiyalar.-Toshkent: "Noshirlik yog'dusi", 2015.

$$\beta = \frac{\eta_{\text{a}}}{\eta_{\text{m}}} \cdot 100\% = \frac{70,4}{94} \cdot 100\% = 0,74 \cdot 100\% = 77\%.$$

Demak, $\beta=74\%$ bo'lgani uchun berilgan hajmni suv bug'lari to'yintirmaydi va shudring tushmaydi. Havo xonada bo'lgani uchun gaz holati ma'lum, $V = 105 \text{ m}^3$, $T=288 \text{ K}$, $p=750 \text{ mm. sim.ust.}$ Endi havoni normal holatga o'tkazamiz, buning uchun gaz holati birlashgan qonunidan foydalanamiz;

$$\frac{p_0 V_0}{T_0} = \frac{pV}{T}, \text{ bundan } V_0 = \frac{pVT_0}{p_0 T},$$

Bunda, $p_0 = 760 \text{ mm sim.ust.}$; $T_0 = 273 \text{ K}$, u holda

$$V_0 = 38,3 \text{ m}^3.$$

Jadvaldan ma'lumki, normal sharoitda havoning zichligi $1,29 \text{ kg/m}^3$ ga teng, u holda havo massasi

$$m_0 = V_0 p_0 = 126,7 \text{ kg}.$$

Endi k ni topamiz:

$$k = \frac{m}{m_1} = 0,58.$$

Xonadagi havo massasini yana boshqa usul bilan ham aniqlash mumkin. Buning uchun Mendeleyev – Klapeyron qonunidan foydalanamiz:

$$pV = \frac{m}{M} RT,$$

Bunda p - bosim, V - hajm, $M=0,029 \text{ kg/m}^3$ – havoning molyar massasi,

$$R = 8,315 \frac{\text{J}}{\text{mol} \cdot \text{K}}, \text{ bundan}$$

$$m_0 = \frac{MpV}{RT} \approx 127 \text{ kg}.$$

Javoblari: $k = 0,58$; $m=0,739 \text{ kg}$; shudring tushmaydi.

2- masala. 1-rasmda tasvirlangan jadvalga ko'ra qaralmoqda.

p_1 ; V_1 ; T_1 ; p_2 ; V_2 parametrlar bo'lingan. $1 \rightarrow 1$, $1 \rightarrow 8$, $5 \rightarrow 2$, $4 \rightarrow 2$ o'tishlarda qatnashadigan issiqlik miqdorlari nisbatini aniqlaydi.[3]

Berilgan: p_1 ; V_1 ; T_1 ; p_2 ; V_2 .

Topish kerak: $T_2=?$ $Q_1:Q_2:Q_3:Q_4=?$

Yechilishi: O'zgarmas hajmda isitilganda ($1 \rightarrow 7$) gaz ish bajarmaydi. Gazga beriladigan issiqlik ichki energiyaning ortishiga sarflanadi, yani $\Delta Q = \Delta U$. Bunda $n = \frac{3}{2} kT N_A$ (N_A - Avagadro soni) yoki $n = \frac{3}{2} RT$ (R -gaz universal doimiysi). Agar gaz isiyotgan bo'lsa, u holda

$$\Delta T = T_2 - T_1; \quad \Delta U = U_2 - U_1 = \frac{3}{2} R \Delta T.$$

Gaz holati birlashgan qonuni $\frac{p_1 V_1}{T_1} = \frac{p_2 V_2}{T_2}$ dan foydalanib,

$$\frac{p_1}{T_1} = \frac{p_2}{T_2}, \text{ bundan } p_2 = \frac{p_1 T_2}{T_1} \text{ ni}$$

hosil qilamiz. Biroq $7 \rightarrow 2$ o'tish izotermik jarayon bo'lgani uchun

$$p_1 V_1 = p_2 V_2 \text{ yoki } \frac{p_1 T_2}{T_1} V_1 = p_2 V_2,$$

$$\text{Bundan } T_2 = \frac{p_2 V_2}{p_1 V_1} \cdot T_1.$$

Gazning T_1 haroratdagi energiyasini hisoblaymiz, ya'ni

$$U_1 = \frac{3}{2} kT_1 N_A,$$

T_2 haroratda esa 7 holatda bo'ladi. U holda

$$U_2 = \frac{3}{2} kT_2 N_A,$$

Endi ΔU ni topamiz:

$$\Delta U = U_2 - U_1 = \frac{3}{2} kN_A (T_2 - T_1) = \frac{3}{2} kN_A \left[\frac{p_2 V_2}{p_1 V_1} (T_1 - T_2) \right] = \frac{3}{2} kN_A \left(\frac{p_2 V_2 T_1 - p_1 V_1 T_2}{p_1 V_1} \right) =$$

$$\frac{3}{2} kN_A \frac{T_1}{p_1 V_1} (p_2 V_2 - p_1 V_1);$$

$1 \rightarrow 8$ o'tish o'zgarmas holatda issiqlik miqdori bo'lib o'tishdan iborat, 8 nuqtada gazning harorati T_8 bo'lsin, u holda

$$\frac{p_1}{T_1} = \frac{p_2}{T_2} \quad \text{yoki} \quad T_8 = \frac{p_2 T_1}{p_1}$$

8→2 o'tishda

$$\frac{V_1}{T_8} = \frac{V_2}{T_2} \quad \text{yoki} \quad \frac{p_1 V_1}{p_2 T_1} = \frac{V_2}{T_2}, \quad \text{bundan} \quad \frac{p_1 V_1}{p_2 T_1} = \frac{V_2}{T_2}$$

Ya'ni

$$T_2 = \frac{p_2 V_2}{p_1 V_1} \cdot T_1$$

Bu esa bir holatdan boshqa holatga o'tish turli kanallar orqali sodir bo'lishi mumkinligini yana bir bor tasdiqlaydi. 8→2 izobara bo'yicha o'tishning ikkinchi qismida tashqaridan olinadigan issiqlik hisobiga ish bajariladi.

$$A = p_2 (V_2 - V_1) = p_2 V_2 - p_2 V_1, \\ \Delta U = (U_1 - U_8) = \frac{3}{2} k N_A (T_1 - T_8) = \frac{3}{2} k N_A \left(T_1 - \frac{p_2 T_1}{p_1} \right) = \frac{3}{2} k N_A \frac{T_1}{p_1} (p_1 - p_2).$$

5 oraliq holat T_5 , p_1 va V_2 parametrlar orqali ifodalanadi, u holda

$$\frac{V_1}{T_1} = \frac{V_2}{T_5}, \quad \text{bundan} \quad T_5 = \frac{V_2 T_1}{V_1}, \quad \text{u holda}$$

$$\Delta U_2 = U_5 - U_2 = \frac{3}{2} k N_A \left(\frac{V_2 T_1}{V_1} - T_2 \right) = \frac{3}{2} k N_A \left(\frac{V_2 T_1}{V_1} - \frac{p_1 V_2}{p_1} \cdot \frac{T_1}{V_1} \right) = \frac{3}{2} k N_A \cdot \frac{T_1}{p_1 V_1} (V_2 p_1 - V_2 p_2).$$

4 oraliq holat esa T_1 , p_4 va V_2 parametrlar orqali tavsiflanadi, u holda

$$p_1 V_1 = p_4 V_2, \quad \text{bundan} \quad p_4 = \frac{p_1 V_1}{V_2}, \quad \text{u holda}$$

$$\Delta U = \frac{3}{2} k N_A (T_2 - T_1) = \frac{3}{2} k N_A \left(\frac{p_2 V_2 T_1}{p_1 V_1} - T_1 \right) = \frac{3}{2} k N_A \frac{T_1}{p_1 V_1} (p_2 V_2 - p_1).$$

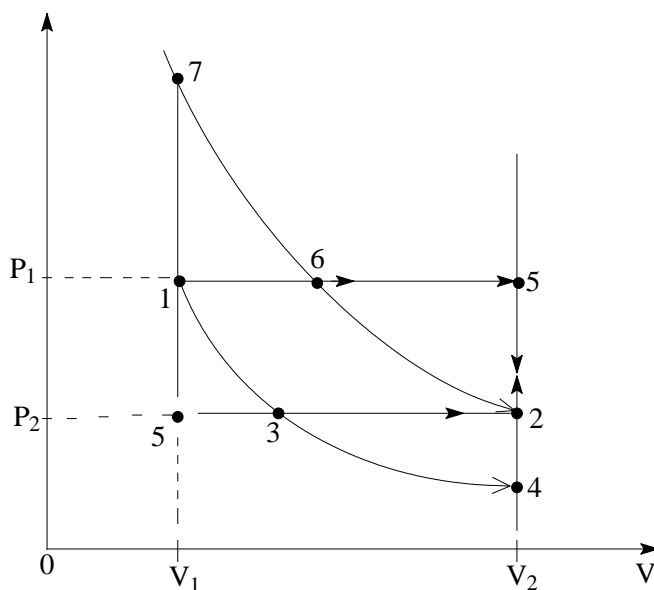
Endi masalaning shartida berilgan o'tishlar bo'yicha issiqlik miqdorini nisbatini tuzamiz:

$$Q_1 : Q_2 : Q_3 : Q_4 = \frac{T_1 (p_2 V_2 - p_1 V_1)}{p_1 V_1} : \frac{T_1 (p_1 - p_2)}{p_1} : \frac{T_1 (p_1 V_2 - p_2 V_2)}{p_1 V_1} : \frac{T_1 (p_2 V_2 - p_1 V_1)}{p_1 V_1}$$

Algebraik kasrlarni umumiy maxrajga keltirib, kasr sonlar nisbatini butun sonlar nisbatiga almashtiramiz, quyidagini hosil qilamiz:

$$(p_2 V_2 - p_1 V_1) : (p_1 V_2 - p_2 V_2) : (p_1 V_2 - p_2 V_2) : (p_2 V_2 - p_1 V_1).$$

$$\text{Javoblari : } Q_1 : Q_2 : Q_3 : Q_4 = (p_2 V_2 - p_1 V_1) : (p_1 V_2 - p_2 V_2) : (p_1 V_2 - p_2 V_2) : (p_2 V_2 - p_1 V_1).$$

1-rasm

3- masalaning sharti 2-masaladagining o'zi, 1→, 3→2 va 1→5, 8→ 2 o'tishlarda qatnashuvchi issiqlik miqdori nisbatini toping.[4]

Berilgan: $p_1; V_1; T_1; p_2; V_2$.

Topish kerak. $Q_1:Q_2 = ?$ $Q_3:Q_4 = ?$

Yechilishi: 1,3,4 - holatlar T haroratga mos bitta izoterma nuqtalari ekanini, 7,6,2-holatlar esa T_1 harorat izotermasiga tegishli nuqtalar ekanligini bilish qiyin emas. $1 \rightarrow 6$ o'tish izobarik jarayondir, shuning uchun tashqaridan kelgan hamma issiqlik miqdori ichki energiyaning ortishiga va ish bajarishga sarflanadi, ikkinchi va $3 \rightarrow 2$ o'tish ham bir xil ichki energiya miqdoriga mos keladi, ya'ni

$$\Delta U_{1 \rightarrow 6} = \frac{3}{2} k N_A (T_2 - T_1); \quad \Delta U_{3 \rightarrow 2} = \frac{3}{2} k N_A (T_2 - T_1).$$

Ikkala holda ham turlicha bo'lsa ham kattaliklar bir xildir, u holda

$$\frac{\Delta U_{1 \rightarrow 6}}{\Delta U_{3 \rightarrow 2}} = \frac{Q_1}{Q_2} = 1.$$

Avvalgi masalada keltirilgan hisoblar shuni ko'rsatadiki, $1 \rightarrow 5$ o'tishda

$$\Delta U = \frac{3}{2} k N_A \frac{T_1}{P_1 V_1} (V_2 P_1 - V_2 P_2),$$

$8 \rightarrow 2$ o'tishda esa:

$$\Delta U_1 = \frac{3}{2} k N_A (T_2 - T_8) = \frac{3}{2} k N_A \left(\frac{P_2 V_2}{P_1 V_1} \cdot T_1 - \frac{P_2 T_1}{P_1} \right) = \frac{3}{2} k N_A \frac{T_1}{P_1 V_1} = (P_2 V_2 - P_2 V_1).$$

Ularning nisbati esa:
$$\frac{\Delta U}{\Delta U_1} = \frac{Q_3}{Q_4} = 1:1$$

Bunda va avvalgi masalada ham $|\Delta U_1|$ va $|\Delta U_2|$ katta miqdorining absolut qiymati nisbatini olish kerak.

Javobi:
$$\frac{Q_1}{Q_2} = 1:1. \quad \frac{Q_3}{Q_4} = 1:1.$$

ГЕОМЕТРИК ЖИСМЛАРНИНГ ШАКЛ, ҲАЖМ ВА КОНСТРУКТИВ ТУЗИЛИШНИ МАНТИҚАН ТАСАВВУР ҚИЛИШ МУАММОЛАРИ

Аҳмедов М.Б.- Тошкент давлат педагогика университети доценти

Аннотация. Мақолада ўқувчиларга қаламтасвир машғулотида геометрик жисмларнинг шаклига қараб классификациялаш, ҳажм ва конструктив тузилишини, унинг ўзига хос характери яхшироқ англаб олиш ҳамда мантиқан тасаввур қилиш тушунчалари ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: ҳажм, шакл, сирт, конструкция, қонструктив, қиррали, думалоқ, қурама, модел, пункт, классификация, график, тасаввур, поза, предмет, тип, каркас.

ПРОБЛЕМЫ ЛОГИЧЕСКОГО ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ФОРМЫ, ОБЪЕМА И КОНСТРУКТИВНОЙ СТРУКТУРЫ ГЕОМЕТРИЧЕСКИХ ТЕЛ

Аҳмедов М.Б.- доцент Ташкентского государственного педагогического университета

Аннотация. В статье рассказывается о понятиях классификации геометрических тел в зависимости от их формы, объема и конструктивной структуры, лучшего понимания и логического осмысления его специфического характера на уроках рисования.

Ключевые слова: объем, форма, поверхность, конструкция, конструктивная и угловая форма, модель, классификация, графика, воображение, поза, объект, тип, каркас.

PROBLEMS OF THE LOGICAL VIEW OF THE SHAPE, DIMENSION AND CONSTRUCTIVE STRUCTURE OF THE SOLIDS

Ahmedov M.B. - Tashkent State Pedagogical University, associate professor

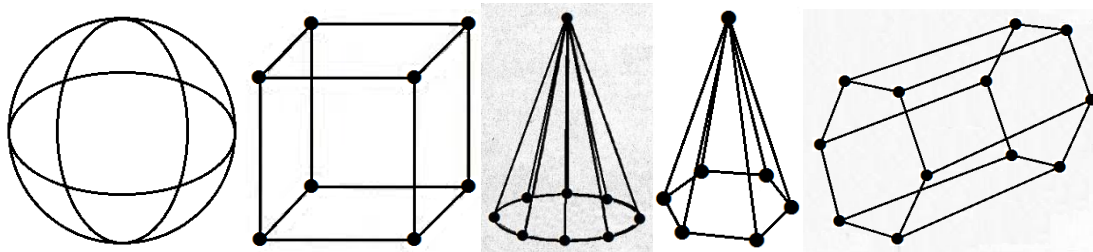
Annotation. The article describes the concepts of classification of geometric bodies depending on their shape, volume and structural structure, a better understanding and logical understanding of its specific nature in drawing lessons.

Key words: capacity, figure, surface, construction, constructive, edge, circle, model, point, classification, graphic, imagine, position, item, type, karkas.

Композиция ҳар бир асарнинг пойдевори, у ҳаётий кузатувларни умумлаштириб, уларни рассомнинг ижодий мақсадларига бўйсундиради. Образли масалани ечиш – композицион ишда энг муҳимдир. Композиция тасвирий материални ташкил этиш шакли бўлиб, ижодкорда образли фикрлаш қобилиятини шакллантиради¹.

Композицион ўйловлар қоғозда биринчи чизги тушмасдан олдин пайдо бўлади. Шу сабабли бир савол туғилади: нега ҳар бир профессионал санъат йўлига киришган кишини рассом эскизлари бунчалик қизиқтиради, ҳаяжонлантиради? Балки, уларга қараб биз рассомнинг ҳаёлларини кўришимиз мумкиндир, ўша рассом нимани тасаввур қилганини, унинг ўй-ҳаёлларини билиб олишга интилишимиздадир. Шу сабабли, эскиз қилиш хоҳишини сўндирмаслик керак. Унинг устида ишлаш тасаввурни кенгайтиради, образли фикрлаш қобилиятини ривожлантиради.

Композиция устида ишлашда суратнинг муайян муаммолари пайдо бўлади, уларни образли ҳаёлдан келиб чиққан ҳолда ечиш эҳтиёжи пайдо бўлади. Баъзида композицияда ўйлаб қўйилган ишора, поза, турни акс эттиришга уринишлардан чекланиб, натура билан ишлашга алоҳида вақт ажратиш ўшанга ўхшаш тип ва ишоралар қидириш мумкин ёки қатламлар ечими композицияда ишонarli чиқмаяпти, демак махсус расмларга эътибор қаратиб, улардаги қатланишларнинг турли томонларини кузатиб туриш мақсадга мувофиқдир. Расмга ўқув позициясидан қаралса, биринчи навбатда у шакл қурилиши қонуниятларини ўрганишдир. Бундай расм ҳар бир ўрганувчига мактаб каби зарур. Аммо расм санъат предмети шундаки, рассом қонуният илмига таянган ҳолда ўз олдига муайян ижодий муаммо қўйса ва уни ишонarli қилиб ечсагина ўз мақсадига эришади. Ўқув расми касб таълимининг муҳим қисми бўлиб, борлиқни реал тасвирлаш асосидир. Расм барча тасвирий санъат турларининг таянчи ҳисобланади. Барча машғулотларда бўлгани каби, матолар тахламида оддий ва мураккаб шаклга эга бўлган буюмларнинг қаламтасвирини бажаришда ҳам тасвирий санъатнинг «олтин қонуни» - оддийдан мураккабга услубида амалга оширилади. Маълумки, бизни ўраб турган предметлар дунёсининг барчаси геометрик шаклларга асосланган (шар, куб, призма, конус, пирамида, цилиндр, параллелипед ва ҳ.к.лар). Шаклларнинг гипсдан бўлишининг асосий сабаби, улар аксарият ҳолларда сунъий ёритгичлар билан ёритилиб, ўқув-машқ мақсадларида қўйилади. Ёруғ-соя мажмуаси (ёруғ, соя, ярим соя, шахсий ва тушувчи соя, ялтироқлик - рефлекс) оч тўсдаги, хусусан, оқ буюмларда яққол кўринади².

1–расм.

Табиат ёки инсон қўли томонидан яратилган ҳар қандай геометрик шакллар негизда элементар геометрик сиртлар ётади. Ўқувчиларга қаламтасвирни ўргатиш геометрик сиртларни ўрганишдан бошланади. Геометрик жисмлар ҳажми уч ўлчамли катталиқ билан характерланади.

¹ Абдирасилов С.Ф., Бойметов Б.Б., Толипов Н.Х. Тасвирий санъат. -Т.: Илм зиё, 2010, -176 б.

² Бойметов Б.Б. Қаламтасвир. -Т.: Илм зиё, 2007, -190 б.

Геометрик жисмларнинг шаклини характерлаб берувчи ташқи кўриниши унинг баландлиги, эни ва узунлигининг ўзаро нисбатларига боғлиқ бўлади. Тасвирда шакл ҳажмини кўрсатиб бериш учун мантиқ ва тасаввур ёрдамида унинг ички тузилишини тасаввур қилиб кўриш керак, яъни геометрик жисмларни худди ойнадан ясалгандек ёки симдан ясалгандек ички тузилишини кўра билиш керак (1-расм). Бошқача қилиб айтганда геометрик жисмларнинг конструкциясини тасаввур қилиш керак¹.

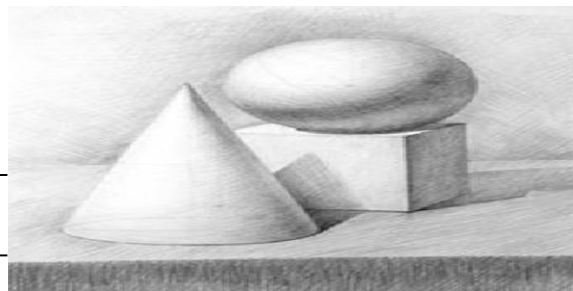
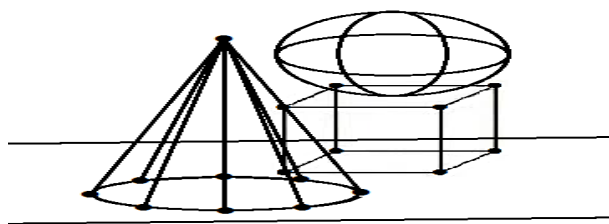
Конструкция - бу шаклнинг бўлак элементлари ва қисмларини яхлит пластик ҳажмга келтириб берувчи таркибий тузилиши, негизи, ядроси ва каркасидаир. Тасвирда «Ҳамма ёғи кўринадиган» метод қўллаш шаклини тузишда, унинг конструкцияси тузилишини ўзига хос характерини яхшироқ англаб олишга ёрдам беради. Шаклига қараб геометрик жисмларни классификациялаш учта белгисига кўра ажратилади: қиррали, думалоқвақурама.

Геометрик қиррали шаклларга кублар, призмалар, пирамидалар киради. Уларнинг сирти турли бурчакли геометрик текисликлар билан чегараланган. Думалоқ геометрик шаклларга ёки айланувчи жисмларга шар, цилиндр, конус киради. Уларнинг характерли томонлари эгри, қийшиқ, сферасимон ёки цилиндрсимонлигидаир.

Қурама шакллар тўғри ва эгри сиртларнинг бирлашувидан ҳосил бўлади. Тасвирда натурадан «модел» деб олинган ҳарқандай жисмни биз бошқа буюмлардан унинг ташқи сиртлари орқали ажратиб оламиз. Ўрганувчи рассомнинг типик хатоси шундан иборат бўладики, ёш рассомлар геометрик жисмларнинг тузилиши тўғрисида ўйламасдан улар билан боғлиқ бўлган шакл сиртларини чизиш билан овора бўлади. Шунинг учун ҳам геометрик жисмларларнинг тасвири саёз, ишончсиз ва суст бўлади.

Геометрик жисм шаклини жонли ва саводли қуриш учун унинг конструктив тузилишига боғлам нуқталари ва натура чизиқларига, уларни график тасвирлаш тушунчаларига эътиборни қаратамиз. Улар ёрдамида конструкция шаклини аниқлашга ёрдам берувчи пунктларни текисликдаги ўзаро жойлашувини аниқлаб олиш зарур. Қиррали геометрик жисмларда бу сиртқи бурчаклар қирраларининг боғлам нуқталаридаир.

Масалан: куб конструкцияси 8 та бирлашган нуқтадан ва 12 та қиррали қовурғадан иборат. Бу ерда чизиқлар геометрик жисм шаклидаги текисликлар чегараларини ҳосил қилувчи сиртларнинг туташувини ташкил қилади².

2-расм

Тўрт қиррали пирамиданинг конструкцияси ўзига хос тузилишга эга. Пирамида асос бурчакларининг тўртта нуқтасидан, баландлик нуқтаси ва саккизта чизиғидан иборат. Конструктив пункт нуқталарини, йўналтирувчи чизиқлар ва ўқларини топиш турли хил геометрик сиртларни қуришга ёрдам беради³.

Масалан: қиррали, думалоқ, қурама. Айланувчан сиртларни ҳосил қилувчи сиртлар асос айланасининг радиуси ва характерли нуқталари билан характерланади.

¹ Аҳмедов М.Б., Холматова Ф.М., Расулов М.А. ва Исаева Д.Б. Рангтасвир (Методик қўлланма). -Т.: BROK CLASS SERVIS, 2016, 108 б.

² Ли Н. Рисунок. Основы учебного академического рисунка: Учебник. -М.: Эксмо, 2005, -480 с., ил.

³ Валиев А.Н. Перспектива. -Т.: Ворис-нашриёт, 2009, -192 б.

Геометрик жисм ҳажмининг асосида ётувчи моделнинг шакл тузилишини, текис, икки ўлчамли (эни ва узунлиги) ва уч ўлчамли катталикларни ўзаро алоқасини конструктив таҳлил қилиш принципи расм чизиш малакаларини эгаллаш жараёнида жуда зарур бўлади (2-расм).

Бу эса фақатгина натурадан эмас, балки тасаввур қилиб расм чизишга ҳам ёрдам беради. Расмни чизишдан олдин тасвирланаётган жисмнинг ҳажми ҳақида батафсил тасаввурга эга бўлиш керак.

Ишлаш мобайнида ижодий жараённинг асоси ижод аҳлининг образли хаёлот ва тимсоллари орқали фикрлашидир. Ҳақиқатга асосланган ижодий тасаввур натижасида ёки муайян воқеа замирида пайдо бўлган янги ўйлов – хаёл, янги ижод намунасининг яратилишига тўртки бўлиб, янги фикрлар – ғояларнинг юзага келишига асос бўлиши мумкин. Муайян образда мавжуд билим ва тасаввурни акс эттириш – бу жараённинг энг муҳим белгисидир.

Бундан ташқари оддий қорақалам воситасида шаклларнинг тус муносабатларини аниқлаш тасвирлашда тартиб билан иш юритишга ўргатади.

МАТЕМАТИК АНАЛИЗ ЎҚУВ ФАНИДАН ТЕЗАУРУСНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МЕТОДИКАСИ ВА УНИНГ АҲАМИЯТИ

Р.М.Тургунбаев - Тошкент давлат педагогика университети доценти

Аннотация. Ушбу мақолада бўлғуси математика ўқитувчиларини математик анализни тезаурусли ёндашув асосида ўқитиш масалалари ёритилган.

Калит сўзлар: ахборотли ёндашув, математик анализ, тезаурус, тезаурусли ёндашув, шахсий тезаурус, ўқув тезауруси.

МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ ТЕЗАУРУСА ПО УЧЕБНОЙ ДИСЦИПЛИНЕ МАТЕМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И ЕГО ЗНАЧЕНИЕ

Р.М.Тургунбаев - доцент Ташкентского государственного педагогического университета

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы обучения математическому анализу будущих учителей математики на основе тезаурусного подхода.

Ключевые слова: Информационный подход, математический анализ, тезаурус, тезаурусный подход, личностный тезаурус, учебный тезаурус.

METHODS OF FORMATION OF THE THESAURUS ON THE SUBJECT MATTER THE MATHEMATICAL ANALYSIS AND ITS VALUE

R.M.Turgunbayev - Tashkent State Pedagogical University, associate professor

Annotation. This article discusses issues of teaching mathematical analysis of future teachers of mathematics on the basis of the thesaurus approach.

Key words: Information approach, mathematical analysis, the thesaurus, thesaurus approach, personality thesaurus, educational thesaurus.

Ахборотли жамиятнинг ривожланиши таълимнинг, хусусан математика таълимнинг сифатини оширишни тақозо этади. Ҳозирги замонда таълим сифатини оширишга қаратилган бир нечта ёндашувлар мавжуд, аммо улар замонавий шароитларда математик тайёргарлик муаммоларини (масалан, узвийлик ва узлуксизлик; алгоритмик ва абстракт тафаккурни ривожлантириш; сонли, белгили ва абстракт информацияни идрок этиш, эслаб қолиш ва қайта ишлаш жараёнларининг шахсий хусусиятларини эътиборга олиш ва бошқа) тўлиқ ҳал этмайди.

Тезаурус (thesauros) юнонча даҳазина, бойлик, заҳира маъносини англатади¹. У фанга лингвистика ва информатикадан кириб келиб, ўз маъносини кенгайтирди ҳамда умуммиллий атамага айланди. Бу атаманинг маъносини қуйидагича тушуниш мумкин: атрофимиздаги дунёни тавсифлаш учун хизмат қиладиган табиий тилдаги барча тушунчалар дунёнинг умумий тезаурусини ташкил қилади ва бизнинг барча билимларимизни акс эттиради. Умумий тезаурус асосида фан ва техниканинг турли соҳалари бўйича ҳамда алоҳида муаммо ва масалалар бўйича ҳам чексиз кўп тезауруслар тўпламини ҳосил қилиш мумкин.

Тадқиқотчилар томонидан бу тушунчанинг учта мазмунли гуруҳи ажратилган: “луғавий”, “ахборотли-қидирув”, “билим”. Таълим нуқтаи назардан “билим” гуруҳи қизиқтиради. Бунда тезаурус инсоннинг атроф -муҳит ёки унинг алоҳида соҳалари ҳақидаги тасаввурлари ва билимлари тизими сифатида қаралади. Тезауруснинг “билим” таърифи бу тушунчани таҳлил қилишнинг турли даражаларини очиб беради: категориал даража (тезаурус ягона дунёвий фазо сифатида); конкрет илмий даража (предмет соҳаларга тааллуқли фан тезауруслари); ўқув фани даражаси (ўқув фанлари тезауруслари); шахсий даража².

Таълимий нуқтаи назардан ўқитишни мутахассис тезаурусининг ташкил топиши ва ривожланиши деб таърифлашга имкон беради. Одатда мутахассис тезауруси деганда инсон томонидан ўзлаштирилган унинг билимлари, кўникмалари, тажрибалари, маълум шартлар таъсирида мос предмет соҳасига берган баҳолари заҳирасини ташкил қилувчи ўқув фани тезауруси тушунилади. Ўқитиш жараёнини тезаурусни кенгайтириш, ривожлантириш деб қараш ғояси В.И.Гинецинский, Л.И. Гурье ва бошқаларнинг ишларида қаралган.

Гуманитар ва ижтимоий фанлар тадқиқотларида тезаурусдан фойдаланиш тезаурусли ёндашув, тезаурусли таҳлил иборалари билан ишлатилиб келинмоқда. Тезаурусли ёндашув бу индивиднинг ахборотларини унинг жамиятдаги ва макро-микроижтимоий фазолардаги ўрни билан жипс ҳолда ташкиллаштириш каби тушунилади³. Тезаурусли ёндашув таълим мазмуни билан боғлиқ муаммоларни ўрганишда татбиқ этилади. У ёшларнинг ижтимоийлашуви жараёнини тавсифлаш ва тушуниш учун янги воситаларни беради. Тезаурусли ёндашувдан олий касбий таълимда фойдаланиш талабада у ёки бу касбий фаолиятда мўлжал олишга имкон берадиган маълум сўзлар заҳирасини ва кўрсатмаларни шакллантиришга ёрдам беради.

Бўлғуси математика ўқитувчиларини тайёрлашда, математика таълимини ташкиллаштиришда, олий таълимда математика туркумидаги фанларни ўқитишда тезаурусдан фойдаланиш масаласи етарлича тадқиқ этилмаган. Ушбу мақоланинг мақсади тезауруснинг педагогика олий таълим муассасаларида математика фанларини ўқитишдаги аҳамиятини очиб беришдан иборат.

Ахборотли ёндашув нуқтаи назаридан ҳар қандай фан ўқитувчисининг вазифаси ўз предметини мос тезаурус кўринишда тавсифлаш, таълим олувчининг мақсади касбий соҳада самарали иш юритиши учун уни ўзлаштириш, мутахассиснинг шахсий тезаурусига айлантиришдан иборат. Бунда қуйидагиларни эътиборга олиш муҳим:

- ахборотни қабул қилувчи шахсий тезаурусга эга, у қабул қилувчининг ташқи дунё ҳақидаги билимларини ва маълумотни ёзиш услубини акс эттиради;
- ҳар бир маълумот - бу тезаурусни турлантирувчи оператор.
- маълумотдаги ахборот миқдори ҳар бир конкрет ҳолатда шу маълумот таъсирида тезауруснинг ўзгариши даражаси билан аниқланади;
- маълумотни қабул қилишда шахсий тезаурус ўзгармаса, у ҳолда ахборот миқдори нолга тенг бўлиши мумкин. Бу қуйидаги икки ҳолда кузатилади:

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тўртинчи жилд. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. - 606 б.

² Абдулмянова И.Р. Формирование профессионального тезауруса личности как цель профессионального образования // Вестник ТПУ. 2010. № 2(92). 6-стр.

³ Луков В.А., Луков Вл.А. Тезаурусный подход: исходные положения // Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение». 2008. – № 9 – Комплексные исследования: тезаурусный анализ мировой культуры. URL: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2008/9/lukovs_Thesaurus_Approach/ (дата обращения: 14.03.2019).

1) қабул қилувчи маълумотни қабул қилиш ҳолатида эмас, сабаби у маълумотни тушунишга ва ташқи дунё ҳақидаги ўзининг тасаввурлари тизимига қабул қилишга имкон берадиган дастлабки маълумотларнинг зарурий заҳирасига эга эмас;

2) узатилаётган маълумотлар қабул қилувчига олдиндан маълум, қабул қилувчи ҳеч қандай янгилик олмайди.

Таълим олувчилар томонидан олинмаган ҳар қандай ахборот уларда олдинги тажрибаларини акс эттирувчи маълум билимларнинг мавжудлигини тахмин қилади. Бунда маълум билимлар деганда, нафақат қандайдир олдин олинган билимлар, балки ўқиш жараёнининг муваффақиятли кечиши учун билимларнинг зарурий миқдорини тушуниш керак.

Таълим олувчига таклиф этилаётган янги ахборот тушунарли бўлиши лозим. У тезаурусни такрорлаш билан чекланмаслиги керак, балки уни у ёки бу қисмида тўлдириши, ўстириши лозим. Бошқача айтганда, талабаларга у ёки бу ахборотни бермоқчи бўлган ўқитувчи уларнинг тезаурусини ҳажми ва мазмунини ҳисобга олиши ва ўқув ахбороти шакли ва мазмуни шу тезауруснинг критик ҳажмига мос, унга эришишга ва ундан ошиб кетмаслигига интилиши лозим.

Ахборотли ёндашув нуқтаи назардан ўқитишни иккита параметр ёрдамида тавсифлаш мумкин: тезаурус ҳажми ва сифати.

Тезаурус ҳажми объектларнинг ва ҳодисаларнинг ахборотли моделлари образларининг хотирада акс эттирилган ва эслаб қолинган миқдори билан ўлчанади. Тезаурус сифати эса ахборот энтропияси ёрдамида баҳоланади¹.

Тезаурус ҳажмининг ошиши - мураккаб ахборотли жараён, у тезаурус сифатига боғлиқ, яъни унинг хилма - хиллиги ва тартибига боғлиқ. Агар H энтропия - тартибсизлик ўлчови бўлса, у ҳолда T тезаурус – тартиб, тартибланганлик ўлчовидир. Шу сабабли билиш жараёнини бу дунёни тартиблаш деб ҳисоблашади. Тизимнинг (ҳодисанинг) энтропиясини латент (яширин, юзага чиқиши мумкин бўлган) ахборот билан ўлчаш мумкин. Тезаурус (билимлар) ҳажмининг ошиши энтропиянинг камайишига олиб келади. Билим ноаниқликни йўқотади. Бирор “яккаланган” ҳодиса учун сақланиш қонуни $H + T = const$. ўринли деб фарз қилишимиз мумкин. Ҳодисанинг ноаниқлиги (тартибсизлиги) тезаурус (тартиб) қанчалик ошса, шунчалик камаёди. $H = 0$ да тезаурус тўлиқлик хоссасига эришади (максимал қиймат қабул қилади) ва бунда ихтиёрий вақт давомида ҳодиса ҳақида зарурий ахборотни шакллантириши мумкин бўлган билим вужудга келади.

Предмет соҳаси тезаурусининг дастлабки методик бирликлари дескрипторлардан, яъни тушунчанинг асосий мазмунини акс эттирувчи таянч сўз (иборалар)дан иборат.

Ҳар бир талаба ахборот ташувчиси бўлиб, бошланғич шахсий тезаурусига эга. У таълим олувчининг семантик ахборотни қабул қилиш вазифасини бажариш имқониятини аниқлайди, ташқаридан узатилган маълумотларни қайта ишлаш натижада шахсий тезаурус ўзгаради. Таълим олувчи ва ўқитувчи орасида ахборот узатиш жараёнининг оптималлиги уларнинг шахсий тезаурусларининг умумийлиги билан аниқланади².

Талабанинг бошланғич тезауруси мазмунини аниқлаш ўзлаштириш зарур бўлган дескрипторлар рўйхатини тузишни; ўрганиладиган объектларнинг хоссаларини санаб чиқишни; тушунчаларни гуруҳлашни (квантификация, классификация, умумлаштириш орқали тартиблаш); натижавий ва бошланғич тезаурус моделини тузишни бажаришга имқон беради.

Бу айтилганларни “Математик анализ” ўқув фанининг “Ҳақиқий сонлар тўплами” модули мисолида тушунтирамиз. Шу мақсадда таққосламали-тезаурусли методни³ математик анализ фани учун такомиллаштираамиз. Бунинг учун математик анализ фанини ўқитишда фойдаланиладиган адабиётлар сараланади ва бу адабиётлардан фойдаланиб, таянч сўзлар ва иборалар ажратилади

¹ Пак Н.И. О концепции информационного подхода в обучении // Вестник КГПУ им. В.П. Астафьева. 2011. № 1. С. 91-98.

² Гурье Л.И. Использование тезаурусов в проектировании педагогической подготовки преподавателей технических вузов в системе последипломного образования // Educational Technology & Society. 2001. № 4(4). Р. 63-66.

³ Пушкарева Т.П. Формирование интегрированного тезауруса как результат обучения математике // Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П. Астафьева 2012, №2. С.132-137

хамда дескрипторлар рўйхати шакллантирилади. Кейин эса бу рўйхат ДТС талаблари билан таққосланади ва зарур бўлса, тузатишлар киритилади.

Биринчи курс талабасининг шу модулни ўзлаштириши, тушуниши учун зарур бўлган шахсий тезауруси: рақам, сон, натурал сон, бутун сон, жуфт сон, тоқ сон, каср, рационал сон, сонларни қўйиш, кўпайтириш, айириш, бўлиш, қолдиқли бўлиш, сонларни таққослаш, ўнлик каср, чекли ўнлик каср, даврий чексиз ўнлик каср, нодаврий чексиз ўнлик каср, сонлар ўқи, ўнлик яқинлашиш, соннинг модули, икки сон орасидаги масофа, тўплам, натурал сонлар тўплами, бутун сонлар тўплами, рационал сонлар тўплами, тўпламларнинг белгиланиши.

“Ҳақиқий сонлар тўплами” модулининг ўқув тезауруси: рационал сонлар тўпламининг хоссалари (арифметик амалларга нисбатан ёпиқлиги, тартибланганлиги, зичлиги), рационал сонларни сонлар ўқида тасвирлаш усуллари, квадрати 2 га тенг бўлган рационал соннинг мавжудмаслиги, рациоанл сонлар тўпламининг узлуксизмаслиги (сонлар ўқи ва рационал сонлар тўплами орасида ўзаро бирқийматли мослик мавжуд эмаслиги); рационал сонлар тўпламининг кесими, кесимнинг қўйи синфи, кесимнинг юқори синфи, тўпламнинг энг кичик элементи, энг катта элементи, кесим турлари, қўйи синфда энг катта, юқори синфида энг кичик элементи йўқ бўлган кесимнинг мавжудлиги, рациоанл кесим, иррационал кесим; кесим-ҳақиқий сон, ҳақиқий сонлар тўплами, белгиланиши, ҳақиқий сонларни таққослаш, ҳақиқий сонлар тўпламининг тартибланганлик хоссаси, ҳақиқий сонлар тўпламининг зичлик хоссаси, ҳақиқий сонлар тўпламида кесим, ҳақиқий сонлар тўпламининг узлуксизлик хоссаси, ҳақиқий сонларни сонлар ўқида тасвирлаш, ҳақиқий сонларни ўнлик касрлар билан яқинлашишлари, ҳақиқий соннинг модули, унинг хоссалари; ораликлар, юқоридан чегараланган тўплам, қўйдан чегараланган тўплам, чегараланган тўплам, тўпламнинг аниқ қўйи чегараси, тўпламнинг аниқ юқори чегараси, белгиланишлари, чегараланмаган тўплам, тескаридан исботлаш методи, тўлиқ математик индукция методи; умумийлик ва мавжудлик кванторлари.

Тезаурусни шакллантириш талабанинг бошланғич тезауруси билан ўқув тезауруси орасида узвий алоқалар ўрнатиш масаласини ҳал қилишга ёрдам беради. Масалан, юқоридаги модулда рационал сонлар тўпламининг хоссаларини ўрганиш алоҳида рационал сонлар устида амаллар бажариш ёки уларни таққослашга нисбатан юқори даражадаги абстракция эканлигини кўриш мумкин. Рационал сонлар тўпламида кесим тушунчасини киритиш, уни кейинчалик ҳақиқий сон деб номлаш, ҳақиқий сонларни таққослаш, улар устида амаллар бажаришни кесимлар орқали амалга оширилиши, ҳақиқий сонлар тўпламининг хоссаларини исботлашда кесимлардан фойдаланиш юқори даражадаги абстракцияни талаб қилади. Бунда ўқитувчи бу тушунчалар ва хоссаларни ўрганиш мотивациясини шакллантириши, уларнинг негизда ётган ғоялар билан таништириш муҳим.

Тезаурусли ёндашув талабаларга янги тушунча ва хоссаларни шахсий тезаурусига айлантиришга, шахсий тезаурус сифатини оширишга имкон яратади.

Ишлаб чиқилган тезаурус асосида талабаларга структуравий-мантикий схемалар, тушунчаларнинг идеографик тавсифи, денотатив графлар тузиш бўйича топшириқлар тизимини ишлаб чиқиш, натижада талабаларнинг ўқув-билув фаоллигини оширишга эришиш мумкин.

Ўқув фани модуллари бўйича тузилган ўқув тезауруси оралик назорат ва якуний баҳолаш учун саволномалар, топшириқлар, тестлар тузишда фойдаланилади.

Бундай тезаурусларни турдош фанлар бўйича яратиш фанлараро алоқаларни ўрнатиш, такрорланадиган тушунчаларни ўзлаштириш даражаларини аниқлашга имкон беради.

Бўлғуси математика ўқитувчисининг касбий тезаурусини яратиш малака талабларини сифатли ишлаб чиқишда, фан дастурларини такомиллаштиришда фойдали бўлади.

УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИНИНГ ТАЖРИБА МАЙДОНЧАЛАРИДА АНОР КЎЧАТИНИ ЕТИШТИРИШ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

Боқиев Д.Т.-Тошкент давлат педагогика университети, қишлоқ хўжалиги фанлари номзоди

Аннотация. Ушбу мақолада анорчилик соҳасини ривожлантириш, ер майдонларидан самарали фойдаланиш, ресурс тежайдиган интенсив технологияларни қўллаган ҳолда анорзорлар барпо этиш, сифатли экспортбоп анор кўчатларини етиштириш, касаллик ва зараркунандаларга қарши биологик ҳамда кимёвий воситалар асосида курашиш ишларини ташкил этиш; анор етиштириш, уни қайта ишлаш ва экспортга етказиб бериш жараёнларини ривожлантиришга йўналтирилган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар лойҳаларини ишлаб чиқишда иштирок этиш; анорзорларда мавсум давомида агротехника тадбирларини сифатли ўтказиш каби масалалар ёритиб берилган. Шунингдек, анорнинг ботаник тавсифи ва дориворлик хусусиятлари ҳам акс эттирилган.

Калит сўзлар: анор, технология, агротехника, тажриба майдони, нав, кўчат, ботаник тавсиф, тавсиянома.

ТЕХНОЛОГИИ ВЫРАЩИВАНИЯ РАССАДЫ ГРАНАТА НА ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫХ ПЛОЩАДКАХ СРЕДНИХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ

Бакиев Д.Т.- Ташкентский государственный педагогический университет, к.с.х.н.

Аннотация. В этой статье рассмотрены вопросы развития выращивания граната, эффективного использования земли, создания участков граната с использованием ресурсосберегающих интенсивных технологий, производства высококачественных экспортно-ориентированных семян граната, биологической и химической борьбы с вредителями; участия в разработке нормативно-правовых актов, направленных на развитие этой отрасли, процессов переработки и экспорта; вопросы, связанные с качественной агротехнической деятельностью в течение всего сезона. А также освещены ботаническое описание граната и его медицинское свойство.

Ключевые слова: гранат, технология, агротехника, экспериментальное поле, навигация, саженцы, ботаническое описание, рекомендация.

CULTIVATION TECHNOLOGY OF POMEGRANATE SEEDLINGS IN THE EXPERIMENTAL AREAS OF SECONDARY SCHOOLS

Bakiyev D. T. -Tashkent State Pedagogical University, candidate of agricultural science

Annotation. This article describes development of pomegranate cultivation, efficient use of land, the creation of pomegranate plots using resource-saving technologies, production of high-quality export-oriented pomegranate seeds, biological and chemical pest control; participation in the development of legal acts aimed at the development of this industry, processing and export processes; issues related to high-quality agrotechnical activities throughout the season. As well as the botanical description of an ordinary pomegranate and medical properties were studied.

Key words: pomegranate, technology, agrotechnics, experimental field, innovation, seedlings, botanical description, recommendation.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2018 йил 4 октябрдаги “Фарғона вилоятида анор етиштиришни кўпайтириш ва соҳани ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги 791-сонли қарори қабул қилинди. Шу қарорга мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги вазирлиги, Инновацион ривожланиш вазирлиги, Ўзбекистон фермер, дехқон хўжаликлари ва томорқа ер эгалари кенгаши, “Ўзбекизоқовқатхолдинг” компанияси, “Давергеодезкадастр” қўмитаси, Фарғона вилояти ҳокимлиги ҳамда анор етиштирувчи ташкилотлар томонидан Фарғона вилоятида

анор кўчатларини етиштиришни янада ривожлантириш, қайта ишлаш ва экспорт ҳажмини ошириш мақсадида “Анор етиштирувчилар” уюшмаси ташкил этилди.

Анор - Ўзбекистонда энг кенг тарқалган субтропик экинлардан биридир. Республикада қулай тупроқ-иқлим шароитларининг мавжудлиги маҳаллий навлар мажмуасининг шаклланишига олиб келади.

Анор *Punicasae* оиласига *Punica* авлодига киради. Ер шарида унинг икки хил ёввойи тури тарқалган.

- *P. pratopunica* ёввойи тури Сокотро (Ҳинд океани) оролида тарқалган.

2.P. granatum ёввойи ҳолда Шарқий Осиё, Кичик ва Ўрта Осиё, Кавказ, Эрон ва Афғонистонда тарқалган.

Маданий навлари асосан **granatum** туридан тарқалган бўлиб, унинг маданий навлари асосан Грузия, Озарбайжон, Арманистон, Ўзбекистон, Тожикистон, Туркманистон ва Қримда тарқалган.

Ўзбекистонда Сурхондарё, Фарғона, Қашқадарё, Самарқанд, Бухоро ва Сирдарё вилоятларида экилади.

Анор 50-70 йил яшаб, 2-3 йилда ҳосилга киради. 7-8 йилда тўлиқ ҳосилга киради ва 30-40 йил юқори ҳосил беради. Анор совуққа чидамсиз -15-18⁰ да совуқ уради. Шунинг учун қишда кўмилади. Вегетация даври март- апрелдан бошланиб 180-205 кунгача чўзилади. Анор иссиққа чидамли ёруғсевар ўсимлик. Намга ва тупроққа талабчан. Анор қумоқ озиқ моддаларга бой бўлган бўз тупроқларда яхши ўсади.

Умумий ўрта таълим мактаблари тажриба майдонларида мева (анор) кўчатларини етиштириш ўқувчиларнинг табиат ва ўсимликлар оламига бўлган муҳаббатини оширишда, ўқувчиларга меҳнат кўникмаларини ҳосил қилиш ва уларни тадбиркорлик ишлари (бизнес) ғоясини шакллантириш ҳамда кўникмаларини ҳосил бўлишида катта аҳамият касб этади.

Умумий ўрта таълим мактаблари тажриба майдонларида анор кўчатини етиштириш биология фани ўқитувчиси раҳбарлигида олиб борилади. Ўқитувчи томонидан ўқувчилар билан ҳамкорликда анор кўчатини етиштириш бўйича бизнес режа тузилади.

Ўқувчилар биология фани дарсининг тегишли мавзулари бўйича умумий ўрта таълим мактаби тажриба майдончасида анор кўчатларини етиштириш учун анор қаламчаларини тайёрлаш ва уни сақлаш, ерга ишлов бериш, қаламчаларни экиш, экиш схемалари, кўчатларни парвариш қилиш, суғориш, ўғитлаш, кўчат қатор ораларига ишлов бериш, бегона ўтлардан тозалаш каби агротехник тадбирлар юзасидан мустақил равишда фенологик кузатиш ишларини олиб борадилар.

Умумий ўрта таълим мактаблари тажриба майдончасида етиштирилаётган анор кўчатлари табиийки, мавжуд навлар турларини кенгайтириш, унинг хилма-хиллигини ошириш, хўжаликларда янги навларни жорий қилиш, қариган анор боғларини қайта тиклаш, мавжуд боғларни кенгайтириш ва янгиларини барпо этишда муҳим рол ўйнайди.

Оналик-нав боғи. Анор уруғлари, илдиз бачкилари ва қаламчалари билан кўпаяди. Энг самарали усул анорни қаламчалар билан кўпайтириш ҳисобланади. Анорнинг соғлом кўчатларини олиш учун анор етиштирилаётган фермер хўжалигида оналик-нав туллари ёки оналик туллари бўлиши керак. Кўпайтирилаётган навларнинг туллари қаламчаларни етарлича тайёрлаш учун етиштирилиши лозим. Улар касаллик ва зараркунандалардан ҳоли бўлиб, нав тозалиги бўйича апробациядан ўтказилади. Туллар яхши ўсиши ва ривожланиши учун ҳар йили гектарига 10-15 т/га гўнг, 240 кг/га азот, 120 кг/га фосфор ва 30 кг/га калий соф ҳолда солинади.

Анор кўчатзорини барпо этиш. Анор кўчатларини етиштириш учун умумий ўрта таълим мактабининг ер майдони шароитидан келиб чиқиб (2 сотихдан 10 сотихгача), текис ва сув билан таъминланган, қуёш нурлари яхши тушадиган, қуруқ ва совуқ ҳаволардан ҳимояланган ерлар танланади. Унумдор бўз, енгил ва ўрта қумоқ тупроқлар кўчатзор учун яхши ҳисобланади. Механик таркиби оғир, шағалли, шўрланган, ботқоқлашган ерлар анор кўчатзори учун тўғри келмайди.

Кузда тупроқни 35 см чуқурликда ҳайдаб(кичик ерларда қўлда бажарилади), 20-30 т/га маҳаллий ўғитлар ва 90 кг/га фосфор солинади. Эрта баҳорда шудгор бороналанади ва чизелланади. Қаламчаларни экишдан олдин чизеллаб яна борона қилинади¹.

Қаламча тайёрлаш ва уни сақлаш. Қаламча апробация қилинган юқори ҳосилдор она туплардан тайёрланади. Бир йиллик новдалардаги қаламчаларни илдиз олиши юқори ҳисобланади. Бир йиллик қаламчаларнинг илдиз олиши ва ўсиши 2 ва 3 йиллик новдалардан олинган қаламчаларга қараганда 30 кун илгари бошланади.

Қаламчаларнинг диаметри камида 8-10 мм ва узунлиги 25-30 см бўлиши лозим. Бундан кичик бўлган қаламчаларда илдиз чиқариш ва кўчат чиқиши кам бўлади. Шу билан бирга, 30 см дан узунроқ бўлган қаламчалар билан ишлаш анча ноқулай ва экиш материаллари кўп сарфланади. Анор қаламчаларида жадал илдиз олиши 12-14° С да содир бўлади. Қаламчаларни асосан куз ойларида ҳосил йиғиб олингандан сўнг тайёрланади. Қаламча учун қирқилган новдаларнинг учки нозик томони қирқиб ташланади, ён шохларидан тозаланади. Улар далада экилгунга қадар чуқурлиги 0,75-1,0 м ва эни 1,0-1,3 м келадиган ўраларда сақланади. Новдалар ўраларда кўндалангига горизонтал ҳолатда жойлаштирилади ва устига 3-4 см нам тупроқ тортилади. Ўра тўлганидан сўнг унинг устига 30-35 см гача тупроқ уюлади.

Қаламчаларни экиш. Анор қаламчаларини экишдан олдин ўралардаги новдалар олиниб, узунлиги 25-30 см келадиган қаламчалар тайёрланади. Новданинг пастки томони куртакнинг тагидан қия кесилади, учки томони куртакдан 2 см юқорироқдан кесилади. Қаламчалар 70×10, 70×15 см (эгатлар ораси 70 см, қаламча ораси 10 ёки 15 см) схемада экилади. Экилгандан сўнг яхшилаб суғорилади.

Анор кўчатзорини парвариш қилиш. Қаламчаларнинг яхши илдиз олиши ва юқори сифатли кўчатлар етиштириш учун суғоришнинг таъсири жуда катта, айниқса кўчатлар ривожланишининг биринчи 2-3 ойида суғориш яхши самара беради. Ўсув даври давомида 12-15 мартагача қуйидаги схема бўйича суғорилади: апрель – 1-2 марта, май – 2, июнь – 3, июль – 3, август – 2-3, сентябрь – 1-2 марта. Ёз давомида 3-4 марта культивацияланади, 3-4 марта қаторлари юмшатилади, бегона ўтлар йўқотилади. Кўчатларнинг ўсиш ва ривожланишини кучайтириш мақсадида, май – июнь ойининг бошларида ҳамда июнь ойининг охирида 35-40 кг/га миқдорида соф ҳолдаги азотли ўғит билан озиклантирилади [4,5].

Кўчатларни кавлаб олиш ишлари кузда октябрь ойининг охири – ноябрь ойларида ўтказилади. Кўчатлар соғлом, карантин касаллик ва зараркунандаларидан холи бўлиши керак. Кўчатлар кавлаб олингандан сўнг, икки стандарт навга сараланади:

Биринчи нав – узунлиги камида 50 см бўлган 2-3 асосий, шаклланган новдаларга ҳамда узунлиги 30 см дан кам бўлмаган илдиз системасига эга бўлган кўчатлар.

Иккинчи нав – узунлиги камида 30 см бўлган 1-2 асосий, шаклланган новдаларга, узунлиги 20 см дан кам бўлмаган илдиз системасига эга бўлган кўчатлар киради.

Ўсишдан орқада қолган, илдизлари нимжон, тўлиқ ривожланмаган (узунлиги 20 см дан кам) кўчатлардан ишлаб чиқаришда фойдаланилмайди. Улар қайта экилиб парвариш қилинади.

Умумий ўрта таълим мактаблари тажриба майдонида етиштирилган анор кўчатларидан олинадиган даромаднинг прогноз маълумотлари: Агар умумий ўрта таълим мактаблари шароитидан келиб чиқиб 10 сотих ерда анор кўчатлари етиштирилса, қуйидаги даромадни олиш мумкин:

Анор қаламчалари 70×10 схемада экилса (гектарига 142857 дона қаламча кетади) 10 сотих ерга 14285 дона анор кўчатлари етиштирилади. Бир дона анор кўчати 5 минг сўмдан ҳисобланса 14285×5000= 71425000 сўм даромад олинади.

Хулоса қилиб айтганда умумий ўрта таълим мактабларининг тажриба майдонларида мева (анор) кўчатларини етиштириш ўқувчиларнинг табиат ва ўсимликлар оламига бўлган муҳаббатини оширишда, ўқувчиларга меҳнат кўникмаларини ҳосил қилиш ва уларни тадбиркорлик ишлари (бизнес) ғоясини шакллантириш ҳамда кўникмаларининг ҳосил бўлишида катта аҳамият касб этади.

¹ Азимбоев С.А. “Деҳқончилик, тупроқшунослик ва агрокимё асослари”. Иқтисод молия нашр.- 2006. 23-бет

Бозор иқтисодиёти даврида ҳамда ташкилотларнинг ўз-ўзини маблағ билан таъминлаш мақсадида умумий ўрта таълим мактаблари тажриба майдонларида мевали дарахт (анор) кўчатларини етиштириш умумий ўрта таълим мактаблари иқтисодиётини мустаҳкамлайди.

ЭНГ ГЎЗАЛ АВЖ ЖИЛОСИ – ЗЕБО ПАРИ

Пирматова Н. - Ўзбекистон давлат консерваторияси катта ўқитувчиси

Аннотация. Ушбу мақолада ўзбек мумтоз мусиқасининг гултожи саналган мақомларда, хусусан Шашмақомда учрайдиган намудлар ҳақида маълумотлар берилади. Намудлардан ташқари, мақом йўлларида ишлатиладиган маълум ашула қисмларидан бири Зебо пари авжига қисман тўхталиб ўтилади. Ушбу авжнинг мақомлардаги ўрни, қўлланилиши хусусида маълумотлар берилади. Шу билан бирга, таркибида Зебо пари авжи мавжуд бўлган мақомларнинг бир нечаси келтирилади ва таҳлил қилиб берилади.

Калит сўзлар: мақом, намуд, авж, Зебо пари, Турк авжи, Бухоро Ироқи, Наво, Сегоҳ, Наврўзи Сабо.

САМЫЙ КРАСИВЫЙ АВДЖ – ЗЕБО ПАРИ

Пирматова Н. - старший преподаватель государственной консерватории Узбекистана

Аннотация. В этой статье представлена информация о намудах известной узбекской классической музыки, особенно «Шашмаком». В дополнение к намудам, в статье говорится об авдже Зебо пари, который является частью макомов. Кроме того, дается информация о роли и значении этого авджа в исполнении маком.

Ключевые слова: маком, намуд, авдж, Зебо пари, авджи Турк, Ирак Бухара, Наво, Сегоҳ, Наврузи Сабо.

THE MOST BEAUTIFUL AVJ-ZEBO PARI

Pirmatova N. - Senior teacher of state conservatory of Uzbekistan

Annotation. In this article is presented information about namuds known Uzbek classical music, especially «Shashmakom». In addition to namuds, in article it is spoken about avj- Zebo pari which is a part makoms. Besides, given information about role and value of avj in execution by makom.

Key words: makom, namud, avj, Zebo pari, avji Turk, Iraq Bukhara, Navo, Segah, Navruzi Sabo.

Ўзбек халқ мусиқа санъати бой ва серқирра. У гўёки буюк бир уммонга ўхшайди. Сабаби бу уммон ўз бағрида қанчадан қанча сир синоатлар-у, дур-у жавоҳирларни сақлаб келмоқдаки, йиллар ўтгани сайин уларнинг қиймати тобора ошиб бораверади. Ота боболаримиздан бизга мерос қолган бу бойликларни бугунги кунда биз ёшлар нафақат асрамоғимиз, балки бу борада чуқур илмий изланишлар олиб бормоғимиз жуда зарур. Мақомлар илми жуда мукамал, мураккаб ва шу билан бирга жуда сержилоки, у ўзига мафтун этади. Мақомларда, мумтоз асарларимизнинг ҳар бирида буюк фалсафа яширинганки, уни нафақат асарларнинг матнларида, балки оҳанглирида, тузилишида, ундаги мавжуд қонуниятларида пайқаш мумкин. Бу асарларнинг яратувчилари мусиқанинг буюк билимдонлари, истеъдодли ижодкорлари бўлиш билан бирга жуда юксак интеллектуал салоҳиятга эга бўлганлар, инсон руҳиятини чуқур англаганлар ва барча билимларини ишга солган ҳолда янги асарни яратганлар. Мана шундай буюк маданият соҳибларининг авлоди эканимиздан бугунги кунда фаҳрга тўламиз.

Исҳоқ Ражабов “Мақомлар” номли асарида шундай сўзларни келтирган: “Мақомлар Шарқ халқларида жуда қадим замонлардан бери мавжуд бўлган мусиқа жанридир. Улар бу халқларнинг

Ўзига хос мусиқий бойликлари асосида касбий созанда ва хонадалар томонидан яратилган ва узоқ маданий ҳамда тарихий тараққиёт жараёнида мустақил мусиқа жанри сифатида юзага келган.” Илмий монография мақомларимиз борасида жуда кўп қимматли маълумотларни ўзида сақлайди. Ушбу монографиянинг иккинчи қисмида “Намудлар ҳақида” деб номланган бўлим мавжуд бўлиб, унда бизга керакли маълумотлар ёзилган.

Намуд - тожикча кўриниш, келиш маъносидаги сўз бўлиб, муайян куй ёки ашуланинг маълум парчасининг бошқа ашула йўллари таркибидаги кўриниши демакдир¹. Намудлар, кўпинча мақом шўъбаларининг бошланишидаги куй жумлаларидан олинади ва улар бошқа шўъбаларнинг авжи сифатида фойдаланилади. Намудлардан ташқари, мақом йўлларида ишлатиладиган маълум ашула қисмлари Зебо пари, Турк деб аталган авжлар ҳам учрайди. Бу авжлар намуд деб аталмасда, унинг вазифасини бажаради. Улар маълум шўъбалардан олинмаган, балки бастакорлик томонидан мустақил равишда яратилган. Шунинг учун уларни намуд, яъни маълум мақом ашула бўлагининг бошқа шўъбаларидаги кўриниши деб бўлмайди. Зебо пари, баъзи мусиқачи устозларнинг айтишларича, ашула авжини яратган бастакорнинг исмидир. Лекин бу ҳақда ишончли маълумот йўқ. Зебо пари авжи Сегоҳдан ташқари ҳамма мақомларда ишлатилган машҳур авжлардандир, шу билан бирга, у маълум ашула жумлаларидан бошқа намудларга ўтишда восита (гўё “кўприк”) вазифасини бажаради. Худди шундай хусусият Намуди Сегоҳда ҳам бор бўлиб, Зебо парининг Сегоҳ мақомида ишлатилмаганлигига сабаб ҳам шу бўлса керак. Зебо пари кенг ашулачилар оммасига кўпгина куй ва ашула йўллари, шу жумладан, Бузрук мақомидаги Ироқ ашуласи орқали жуда ҳам таниш. Ироқи Бухородаги Зебо пари авжи чолғу муқаддимаси билан бошланади.

Ҳар бир ашула қисмида бир қанча намудлар ишлатиш мумкин. Аслида ижрочи намудларни ўз овоз имкониятларига қараб танлаши мумкин. Лекин мақомларнинг ашула бўлимларида намудларнинг анъанавий тартиби ўрнашиб қолган. Мақом шўъбаларида кўпинча намудлар гуруҳланиб бирин кетиш ишлатилади.

Шашмақом таркибидаги бир нечта асарларда Зебо пари авжи қўлланилган бўлиб, Улар Ироқи Бухоро, Талқинчаи Ироқи Бухоро, Чапандози Ироқи Бухоро, Соқийномаи Ироқи Бухоро, Уфари Ироқи Бухоро, Талқинчаи Наврўзи Сабо, Савти Сабо, Талқинчаи Савти Сабо, Қашқарчаи Савти Сабо, Соқиномаи Савти Сабо, Уфари Савти Сабо, Савти Калон, Талқинчаи Савти Калон, Қашқарчаи Савти Калон, Соқийномаи Савти Калон, Уфари Савти Калон, Сараҳбори Дугоҳ, Наврўзи Хоро, Сараҳбори Ироқ ва Чамбари Ироқдир. Бу асарлар орасидан бир нечтасига тўхталиб ўтамиз.

Ироқи Бухоро Шашмақомга кирадиган VI мақом бўлмиш Ироқнинг Сараҳборига оҳангдош. Бунда Сараҳбори Ироқ бутунча олиниб, Бузрук мақоми ладига мосланган. Ашула бошланадиган парда Сараҳбори Ироқдагига кўра тўрт поғонага баланд кўтарилган ҳамда авжидаги баъзи қайтариқ жумлалар қисқартирилган ёки баъзи ўзгаришлар билан олинган.

Ироқи Бухоро таркибида Талқинча, Чапандоз, Соқийнома ва Уфар қисмлари бўлиб, уларда тоналлик ўзгариб туради, куй бўлаклари ҳам баъзан бир-бири билан мос келмайди. Масалан, Ироқнинг асосий йўлида Зебо пари авжи билан Муҳайяри Чоргоҳ намуди фойдаланилган бўлса, унинг Талқинчаси ва Чапандозида Муҳайяри Чоргоҳ ўрнига Турк авжи келади. Соқийнома ва Уфар қисмларида эса Зебо пари авжининг ёлғиз ўзи фойдаланилган. Бу ашула йўлларида бошқа пардаларга ўтиш каби куй ҳаракатлари кўплаб содир бўлади»².

Ироқи Бухоронинг шаҳобчаларидан умумий тушунча олиш учун унинг енгилроқ йўллари билан Соқийномаи Ироқни олиб кўрайлик.

Бу ашула йўлининг I хати «Даромад», II-III хатлари ўрта парда жумлалари - Миёнхат, IV-V хат Зебо пари авжи, охири VI-хат туширим қисмларидан иборат.

Бу жозибали ашула йўли кишида нозик лирик кайфиятлар қўзғайди, эзгу хаёлларга чўмдиради. Ўзининг куй тузилиши билан бош ашула йўлидан анчагина фарқ этади. Зебо пари авжида эса Ироқ билан ҳамоҳанг бўлиб қолади. Пиравард қисмида яна ўзгача шакл олади.

¹ Матёкубов “Оғзаки анъанадаги профессионал музика асосларига кириш” “Ўқитувчи” Т.: 1983 йил.

² Ражабов И. Мақомлар. – “Санъат” нашриёти. Т.: 2006 йил. 18-б.

"Соқийномаи Ироқ" асосида "Сувора" ашуласи ва шу номли икки қисмдан иборат куйлар юзага келган. Сувора куйлари Соқийнома ва Уфар усулларида чалиниб авжидаги Зебо пари қисми тушириб қолдирилган.

Талқинчаи Наврўзи Сабо. Мақом қонуниятига кўра барча талқинлар ва насрлар ўзига ҳос тароналари билан ижро этилади. Наврўзи Сабода эса тарона ўрнига талқинча келади. Бунинг устига бу талқинча аслида Чапандоз усулидадир. Лекин мақом қонуниятига кўра биринчи гуруҳ шўьбаларида Чапандоз номининг берилиши ман этилади. Шунинг учун бу шўьбани талқинча деб номлашган. Бу ашуланинг ҳар бир хатдан кейинги оҳанглари жуда гўзал янграйди. Наврўзи Сабода Сегоҳ ва Наво намудлари учраган бўлса, бунда Зебо Пари авжи учрайди. Наврўзи Сабодан Талқинчаи Наврўзи Сабонинг фарқи ҳам шунда. Бу қисмда Зебо Пари авжининг қўлланилиши унга жило беради¹.

"Рост" мақомининг иккинчи гуруҳига кирган шўьбалардан бири "Савти Сабо"дир. Савти Сабонинг лад асоси "Рост" мақомининг асосий товушқаторига мос келади. Савти Сабо Ростнинг биринчи гуруҳ шўьбаларидан Наврўзи Сабо асосида юзага келган. Уларнинг орасида баъзи тафовутлар бўлиши табиий бир ҳолдир. Чунки «Савти Сабо» "Наврўзи Сабога" тақлид қилиниб ишланган ва қисқартириб олинган. Савти Сабода Наврўзи Сабодаги куйнинг поғонама-поғона силлиқ ҳаракати сакрама ҳаракатга алмашинган. Уларнинг дастлабки 3 хати оҳанглари деярли бир хил бўлиб, Савти Сабода Наврўзи Сабодаги "Сегоҳ", "Наво" ҳамда "Ораз" намудлари ўрнига "Зебо пари" авжидан моҳирона фойдаланилган. Савти Сабо ва унинг Талқинча, Қашқарча, Соқийнома ва Уфар дейилган шохобчаларида бир хил куй қисмлари мавжуд, яъни биринчи хат икки марта такрорланадиган даромад қисми, иккинчи хат ўрта пардаларда айтиладиган Миёнхат, учинчи ва тўртинчи хатлар Зебо пари авжи ва охириги хат туширим қисмларидан ташкил топган², Савти Сабо йўллари улар асосида юзага келган ашула йўллари орқали ҳам машҳур бўлган.

Хулоса шуки, мумтоз мусиқий меросимизни таълим жараёнида ўргатишда унинг энг сермаҳсул қисмини мақом ижодиёти ташкил этиши ҳисобга олинishi, уни ўргатишга бугунги замонавий таълим методлари жорий қилиниши керак. Унинг таркибига турли даврларда бастакорлар томонидан ижод этилган ҳар қил хажмли муқаммал намуналар киритилганлиги боис, таълимнинг интерфаол усулларини қўллаб, халқ мусиқасининг мураккаб жанри бўлмиш мақомларни ижро этишга қодир профессионал малакали мутахассисларни тайёрлаш зарур. Бунга эришиш учун таълимга кўп йиллар давомида мақом билимдонлари бўлиб келган ўстоз ҳофиз ва созандалар билан мастер-класс дарсларини ташкил этиш зарур. Мақомларни маълум даражада тушуниб етишга, уларнинг барча ички хусусиятларини ўрганишда, албатта, мақомларнинг лад таркибини, ритмик асосларини амалий ўзлаштириш даркор. Бундан ташқари мақомлар ижросида хонандалик ва созандаликда мавжуд барча мусиқий безаклар ва характерли оҳанг-сайқаллардан хабардор бўлиш керак. Умуман, барча анъанавий ижрочилик асосларини ўзлаштириш мақсадга мувофиқдир. Ҳар бир анъанавий ижрочи профессионал классик мусиқанинг ички лад хусусиятлари, товушқаторлари, барча таркибий қисмлари, усул жиҳатлари, бадий томонлари тўғрисида маълум тасаввурга эга бўлиш билан бирга, мақомларда мавжуд хилма-хил вариантларни тушуниб етмоқлари керак. Айнан мана шунинг учун ҳам мақомлар борасида илмий изланишлар олиб бориш жуда муҳим деб ҳисоблайман.

МУСИҚАЛИ ТЕАТР АКЎРИ ТАРБИЯСИДА МИЛЛИЙ ИЖРОЧИЛИК АНЪАНАЛАРИНИНГ ЎРНИ

Худоёрова З. Р. – Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти ўқитувчиси

Аннотация. Мазкур мақолада "Устоз-шогирд" мактаби анъаналари асосида илк марта 1920 йил Карл Маркс труппасида Маннон Уйғур томонидан саҳналаштирилган "Ҳалима" мусиқали драмаси ҳамда унда иштирок этган театр дарғалари ижоди ҳақида сўз боради. Ушбу анъанани давом эттирган

¹Ш.Матёқубов "Анъанавий ижрочилик тарихи". Т.: 2015 йил. 24-бб

² Ражабов И. Мақомлар. – "Санъат" нашриёти. Т.: 2006 йил. 51-б.

холда “Дийдор” театр студиясида Б.Йўлдошев томонидан саҳналаштирилган “Ҳалима” спектакли ва унда иштирок этган талабалар ижро талқини таҳлил этилган.

Калит сўзлар: тажассум, экспериментал, сўзана, мажнунтол, “ўлан” яъни “ёр-ёр”, дoston, афсона, ривоятлар

МЕСТО НАЦИОНАЛЬНО – ИСПОЛНИТЕЛЬСКИХ ТРАДИЦИЙ В ВОСПИТАНИИ АКТЁРОВ МУЗЫКАЛЬНОГО ТЕАТРА

Худоёрова З. Р. – преподаватель Государственного института искусств и культуры Узбекистана

Аннотация. В данной статье ведется речь об известных театральных актёрах, исполнявших роль в музыкально-драматическом спектакле “Халима”, впервые поставленном Манноном Уйгуром в труппе имени Карла Маркса в 1920 году на основе традиции “Устоз-шогирд”, а также об исполнительской интерпретации этого спектакля студентами, поставленного на сцену Б.Юлдашевым в театральной студии “Дийдор”, продолжая вышеуказанную традицию.

Ключевые слова: интерпретация, экспериментальный, сюзане, ива, гроб, “ёр-ёр”, дастан, легенда, миф, “условность”.

PLACE OF NATIONAL - PERFORMING TRADITIONS IN EDUCATION OF ACTORS OF MUSICAL THEATRE

Khudoyorova Z. R. –Teacher of State institute of arts and culture of Uzbekistan

Annotation. In given article speech about the known theatrical actors playing role in musical-drama performance “Khalima”, for the first time was performed by Mannon Uygur in troupe named after Karl Marx in 1920 on the basis of tradition "Ustoz-shogird", and also about performing interpretation this performance by students put on a scene of B.Juldashevym in a drama school “Diydor” is conducted, continuing the above-stated tradition.

Key words: interpretation, experimental, suzane, willow, coffin, "yor-yor", doston, legend, myth, "convention".

Истиқлол шарофати билан миллий-маънавий қадриятларимизга бўлган диққат-эътибор, унутилаётган анъаналаримизнинг тарихан қисқа муддат ичида қайта тикланиши, янгиланиш ҳолатларини ислоҳ этиш жараёнларида устуворлик касб этмоқда. Бугун театр репертуари анъанавий руҳдаги саҳна асарлари билан бойимоқда, десак қайсидир маънода тўғри бўлади.

Ушбу спектакллар томошабинга тарбия, инсон садоқати, ватанни севиш, эл-юртга, ёрга бўлган муҳаббат, содиқлик ва бошқа кўпгина инсоний фазилатларни сингдириши лозим. Театрга бориб ижод қилишни бошлаган актёр ўзи шу фазилатлар эгаси бўлиши керак. Ўзи тарбия кўрмаган ижодкор томошабинга қандай тарбия ҳақида гапириши мумкин, инсоний ҳислатлар ҳақида ҳам гапириши ноўрин ҳисобланади.

“Саҳнада роль ижро қилар эканмиз,- деб хотирлайди Наима Пўлатова “Устоз – шогирд” анъанаси ҳамда саҳнадаги устози ва умр йўлдоши Суръат Пўлатов ҳақида, – “улар битта кўз қарашлари орқали қаёққа ўтишимизни кўрсатиб турар эдилар. Улар нима демоқчи эканликларини кўзларидан илғаб олар эдик. Албатта, устозларимиз бизни ҳар доим қўллаб-қувватлаб туришган. Саҳнада уялиб қолмаслигимиз учун улар бизга доим йўл-йўриқлар кўрсатиб боришган. Демоқчиманки, ёш актёрлар кўпроқ устозлар анъанасига риоя қилишлари, уларнинг анъанасини бугунги кун саҳна асарларида қўллаши зарур¹”, - деган гаплари айна ҳақиқатдир.

Саҳнада “Устоз-шогирд” анъаналарини давом эттирган ҳолда 2013 йилда “Дийдор” театр-студиясида Ғулом Зафарийнинг машҳур “Ҳалима” асари саҳналаштирилди.

¹ Пўлатова Н. билан бўлган суҳбатдан. 12 март, 2015 й.

Илк маротаба “Ҳалима” мусиқали драмасы 1920 йили Карл Маркс труппасида Маннон Уйғур томонидан саҳналаштирилган. “Эски шаҳар “Роҳат” боғчасида 1920 йил 14 сентябрь сешанба кўни Ўзбек артистлари – биринчи ҳукумат труппаси томонидан 5 пардали “Ҳалима” отли опера ўйналди. Ёзувчиси: Ғулом Зафарий. Бу асар ерли турмушдан олиниб ёзилгон фожиадир. Ҳаволари ўзбекча бўлғони билан бирга музика (чолғу) да ўзбек чолғуларидир. Ўйин бошланғур соат 7 яримда. Кеча бошқарувчи: К.Маҳзумов. Режиссёр: Уйғур¹”. Саҳнада Ҳалима ва Неъмат образларини илк маротаба Маҳсума Қориева ва Аброр Ҳидоятловлар ижро этишган. Аёл актрисанинг саҳнада ўз дарду-ғамларини томошабинлар билан ўртоқлашиши, очиқ ифода этиши янгилик эди. “Ўзбек қизининг ўз истагини юзага чиқара олмаслик орқасида оққан кўз ёшлари, севмаганига сотилиш хўрлигига чидай олмай ўзига ўлимни афзалроқ кўрганлиги Маъсуммахонимда тугал акс этди. Аброр камбағаллик орқасида ўз севгани бўлган бойнинг қизига эриша олмай ўлган қашшоқ йигитнинг ноилож кўринишларини шундай тажассум этардиким, шунинг таъсири остида йиғлаганлар йўқ эмас эди”². Ўзбек театр мунаққидларидан Чўлпон бу ижродан таъсирланган ҳолда мана шундай мисраларни актрисага бағишлайди:

Эй, йўқсуллар саҳнасинда энг қимматли санъаткор,

Эй, занг босган кўнгилларни оқартгучи малика.

Бу кўни сени кўнглим бутун борлиғи-ла олқишлар

Фақат қанча олқиш, ҳурмат қилса-да оз сенга!

Эй, пардалар, чимматларнинг остидаги қайғуни –

Тирик, жонли шакл билан эл кўзига кўрсатган.

Эй, деворлар орасида йиғлағучи чолғуни –

Қулоқларга эшиттириб, шафқат ҳисси ўйғотган!

Чўлпоннинг мазкур мисраларида синфий муносабатлар ҳукмронлиги даврида ўзбек қизининг ҳур ҳаётга бўлган интилишини, жасоратини, ишончини, шу орзу йўлидаги аламли ҳаётини ва изтиробларини кўрқмасдан, жонли равишда саҳнада ижро қилган актриса Маъсуммахонимнинг довюраклиги таърифланган. Ғ.Зафарийнинг ўтмишдаги жаҳолатга ботган хотин-қизларга нисбатан қилинаётган зулмга қарши қалбидаги исёни билан вулқондек отилиб чиққанлигини кузатишимиз мумкин.

Муаллиф ўзбек хотин-қизларининг фожиали қисмати, уларнинг оилада ҳам, жамиятда ҳам чекланган ҳақ-ҳуқуқлари ҳақида, психологик образлар воситасида реал ҳаётини манзара яратиб берганлиги спектаклда намоён бўлади. Асарнинг якунида актриса тобеълик руҳида тарбия кўрган қизнинг тақдирга таслим бўлишдан кўра ўлимни афзал кўрганини ўз ижроси билан исботлайди. “Ҳалима” асари мустақиллик даврига келиб янгича кўринишда, ёшлар ижросида ўз талқинини топди. Баҳодир Йўлдошев “Ҳалима” асарига қўл ўрди. Мен айнан мана шу асарда Бодом бека образини яратишга муваффақ бўлдим. Биз биринчи маротаба “Дийдор” номли театр-студиясига ташриф буюрганимизда, кўп томошабинга мўлжалланмаган кичкина саҳнада ишлаш бироз қийинчилик туғдирди. Бу театр - студия дунёқараши кенг, ижодий фантазияси бой ёш санъаткорлар, санъат мухлисларини ўзида жамлаган бўлиб, янги услубий йўналиш яратишга интилаётган иқтидорли ёшларнинг экспериментал ижодий устахонасидир. Маҳоратли режиссёр Б.Йўлдошев қобилиятли, салоҳиятли ёшларга юксак санъат яратиш борасидаги тажрибаларни ўргатар экан. Устоз талабалар билан ишлаш мобайнида асар моҳияти, даври, шарт-шароити, ҳолати билан таништириб, ҳар бир талабанинг имкониятини ўрганиб, психологик таҳлил қилиб борди. Саҳна асари орқали Б.Йўлдошев шоғирдларга саҳна маҳоратини ўргатиш билан бирга, асар ва саҳна катта ижод мактаби эканлиги ҳамда ёшларимизга таълим ва тарбия малакаларини сингдирадиган маскан эканлигини доим таъкидлаб борди. Айниқса, илгари саҳналаштирилган асарларга янгича ёндашув, ноанъанавий талқин, кутилмаган эстетик воситалар топиш тажрибалари нафақат санъатга қизиқувчан ёшларни ўзига жалб этди, балки соҳадан йироқ кишиларнинг ҳам театрга бўлган қизиқишини кучайтирди ва эътиборини оширди.

¹ “Иштирокиюнь”, 14 сентябрь 1920 й.

² Тўлқин. “Ҳалима”. “Қизил Ўзбекистон”, 4 март, 1925 й.

Баҳодир Йўлдошев диплом спектакли устида ишлар экан, спектакль жараёнини қуйидаги босқич ва услубларда ҳал этдилар. Биринчи навбатда муаллиф билан танишув, кейин асарнинг яратилиш тарихи ва сабабларини аниқлаш, пьесани ўқиш ва ўрганиш, роллар таснифи, актёрларнинг ижро жараёнидаги бир-бирига муносабати, ариялар устида ишлаш усуллари, кийим танлаш ва кийим билан машқ қилиш, чироқ билан ишлаш, прогон, асар яхлитлигига эришиш. Ана шундан кейингина актёрлар саҳнага чиқишди. Бу спектакль барчамиз учун катта ҳаётий тажриба мактаби бўлди ва ёшларимиз кичик саҳнадан катта саҳна сари парвоз қилдилар.

Томошабин саҳнада парда очилиши билан спектакль нима ҳақида эканлигидан хабар берувчи декорацияларни кўради ва спектакль нима ҳақида эканлигини тушуна бошлайди, англаб етади. Чунки, унда биз истаган, уйғотмоқчи бўлган ўй-фикрлар уйғона бошлайди. Демак, саҳна либослари, анжомлари гапира бошлайди. Улар мажозий тимсоллар, ўхшатишлардан иборат бўлиб, спектаклни “ўқиш”га ёрдам бериши шарт. “Ҳалима” асарида сўзана, мажнунтол, тобут рамз сифатида ишлатилади. Мажнунтоллар Неъмат ва Ҳалиманинг севги рамзи.

Ҳалима 16-18 ёшли қиз. Ортиқ бойнинг ўйида яшовчи, аввал коранда, сўнг дўкондорга айланган Муслимнинг қизи. У чиройли қўшиқ кўйлаб, рақсга тушади. Ҳалима акаси Зокирнинг дўсти, ҳам қўшни йигит Неъматни танбур чертиб қўшиқ айтгани учун ҳам ёқтиради. Улар доимо боғ четида экилган тут дарахти остида учрашиб, суҳбатлашадилар. Ҳалима образи бир гапириб ўн куладиган беғубор қиз сиймосида гавдаланади. Қиз севгисига содиқ, мақсади Неъмат билан бахтли бўлиш. Қиз ҳеч нарсадан хавфсирамай, Неъматни кутиб яшаб юраверади.

Ушбу образни битирувчи курс талабаси Фаёза Валиева ижро қилади. Актриса ушбу ролни ижро қилишда кўп қийинчиликларга дуч келди. Сабаби, драматик ҳолатга кириш, образ ички-кечинмаларини очиб беришга ижро маҳорати етишмади. Б.Йўлдошев Ҳалима образи устида ишлар экан, актрисага “образнинг моҳиятини тушунмаяпсан, уни тушуниш учун образда яшашинг керак. Ҳалима шўх-шодон, қувноқ қиз. Сен кампир бўлиб қолаяпсан”,- деган танбеҳларни кўп бора эшитар эди. В.Фаёзова ариялар ижросида ҳам овоз имкониятини тўлиқ кўрсатиб бера олмаган. Авж пардаларида хириллаш ва зўриқишни сезиш мумкин. Саҳна эркинликни талаб этади, томошабин Ҳалима образида сиққикликни кўриши билан, образга ишончсизлиги ошади. Актриса режиссёрнинг бу танбеҳларидан хулоса чиқарган ҳолда ўз устида тинмай изланди. Ижродаги нуқсонларга барҳам берилди ҳамда спектаклнинг муваффақиятига ўз ҳиссасини қўшди.

Асарнинг бош қаҳрамонларидан яна бири бу Неъматжон образидир. У Ортиқбойга тегишли коранда Раҳимнинг ёлғиз ўғли. Унинг отаси танбур, соз устаси бўлиб, ҳунарини ўғли Неъматжонга ҳам ўргатган. Неъмат ҳам Ҳалимани севади. Мардикорликда уни эслаб яшайди, ҳатто оғир сил касалига учраб ўлмади қайтишига ҳам шу қизнинг ишқи сабаб бўлади. У содда, пок, ростгўй, ўта итоаткор йигитдир. У ўз орзуларига, аҳд-у паймониغا, ота-онаси ва катталар олдидаги бурчларига ўта содиқ – вафодор. Бу образ режиссёр Б.Йўлдошев томонидан талаба Азизбек Исроиловга топширилди. А.Исроиловнинг овоз имконияти ҳақида алоҳида тўхталадиган бўлсак, у куйлаган ариялар томошабин кўнглига етиб боради. Ижро этаётган арияларидаги овоз имкониятларининг кенглиги билан ҳам ушбу ролни тўлиқ акс эттира олган.

Асарнинг салбий қаҳрамонига кирувчи Ортиқбой образи бировларни ишлатиб, ҳаққини бермайдиган, ўзини дўст деб кўрсатиб, Муслим ва Раҳимларнинг оиласи, бола-чақаси билан ўз хизматида солиб қўйган бойдир. У қўллаб-қувватласин деб бойваччаларнинг қизларига севгисиз ўйланган, ишнинг кўзини биладиган, золимдир. Унинг Ҳалимага ишқи тушади ва шу ишқ сабабли ҳар куйга, ҳар ҳолга тушиб шайтон йўлига киради. Бой ролини Эминов Нурулло талқин қилган. Ушбу образ тўғри танланган бўлиб, хатти-ҳаракатлари орқали бойнинг фазилатларини кўрсатиб бера олган. Шу боис ҳам у ўзига хос, қалбида ҳасад қалашган, қора ният ва бахил инсон сифатида кўзга ташланади. Унинг юрагига ин қурган ёвузлик, актёр Н.Эминовнинг совуқ боқувчи кўзлари, илондек чақиб олувчи аччиқ ва кескир сўзларида ҳам сезилади. Унинг ижро техникасининг маҳсули бўлмиш бой роли томошабин кўз ўнгидеги қоғоздаги персонажнинг аниқ тасвирини гавдалантирди, десак муболаға бўлмайди. Шу боис ҳам унинг совуқ ва қаҳрли боқувчи нигоҳлари дилларга титроқ солса, овозидаги қатъият, кесатиқлар, ундаги оҳангларнинг вазият ва гап мазмунига мос жаранглаши қаҳрамоннинг қандай кимса эканлигини англаши мумкин.

Режиссёр кўрсатмаларига мос ҳолда Ортиқбой роли Н.Эминов талқинида ижобий натижага эришилди.

Саҳна асарларидаги салбий қаҳрамонлар ҳам томошабинни тўғри йўлга чорлашга ундайди. “Ўша ёмон деб билган одамнинг ҳам ўзи таянган ҳақиқатлари бор. Адашганларнинг қисмати ҳам одамзотни яшашга ўргатади, ўз қадрини сақлашга, шаънини улуғлашга, курашиб яшашга ундайди¹”. Шундай экан саҳнада қандай образ яратилишидан қатъи назар томошабинни тарбиялаши, огоҳликка чорлаши ва ўзига тегишли хулосани чиқара олиши зарур.

Асарда Бодомбеканинг арияси йўқ эди, аммо режиссёр Б.Йўлдошев бу образга қўшиқлар киритди. Мусиқани зўрма-зўраки ҳолда матнга киритиш ҳолатлари кузатилмайди. Мусиқа қаҳрамонларнинг ҳиссий кечинмалари, ҳолатларини тўлақонли очишга хизмат қилади.

Ов милтиғин осмонга отган отам ёр, ёр
 Ўз қизини арзон сотган отам ёр, ёр
 Ўз қизини ўрнига бодом эксин ёр, ёр
 Бодом шоҳи эгилса, болам десин.

Актёр-талабалар яратаётган образнинг холатини, шарт-шароитини, ички кечинмаларини ижро этишда нафақат сўз орқали, балки ария ва дуэтлар орқали ҳам ўз ифодасини топган. Улар асардаги матн билан ишлашда эҳтиёткорона ёндашган. Сўздан арияга ўтилганида ички динамиканинг ўсиб бориши ҳамда ўз ролларини изчиллик асосида қуриб, тўғри ижро эта олишлари режиссёрдан катта маҳорат талаб қилди.

Асарнинг хусусиятларни сақлаган ҳолда Баҳодир Йўлдошев асар услуби, йўналишига қараб, томошабинга тақдим этиш нуқтаи назарини “шартлилик” деб белгилади. Чунки талабани грим қилиб, ёши, ҳолати, табақаларини кўрсатиш учун соқол-мўйлов, ҳасса, ашёлар шарт эмас деб билди. Биз ўзимизнинг ёшимизга хос образ яратганмиз. Томошабин талабаларнинг муносабатлари орқали ким эканликлари ва нима иш қилаётганликларидан, нима истаётганликларини англаб олади.

Азалдан мазмун-моҳияти миллат руҳиятига таъсир кўрсатиш, унинг онгу шуурига ёруғлик улашишдан иборат бўлган санъат олдида бугунги даври томонидан янада катта масъулият юкланаётгани табиий. Қолаверса, бу улуғ аждодлар қолдирган улкан маънавий бойликни асраб-авайлаш, келгуси авлодга етказиб беришга бугунги кун кишилари масъулдир.

Ёшларни маънавий баркамолликка етаклаб, истеъдодли, интеллектуал салоҳияти кенг, иқтидорлиларни кашф этишда уларни бирлаштириб турувчи ижодий бирлашмаларнинг аҳамияти беқиёс. Иқтидорли ёшларни тарбиялаш ҳамда қўллаб-қувватлаш, уларнинг ижодий ва интеллектуал салоҳиятини рўёбга чиқаришда театр санъати муҳим воситалардан бири бўлиши мумкин. Зеро, умидли ёш ижодкорларни иқтидорининг рўёбга чиқаришга имкон бериш орқали театр-студиялар томошабинлари санъат оламининг беқиёс бойликларидан баҳраманд бўлишга, маънавий озуқа олишига хизмат қилади.

Ҳозирда мусиқали театр саҳнасида кўпроқ маиший мавзудаги ёки ҳозирги замонда долзарб ҳисобланган ҳозиржавоб асарлар қўйилмоқда. Бундай маиший асарлар авваламбор мусиқали театр мақомига жавоб бермайди (сабаби, мусиқа алоҳида ёзилади, матн алоҳида), иккиламчи ёш актёрларга – бу хоҳ талаба, хоҳ энди театр бўсағасига борган актёр бўлсин, жиддий ўз устида ишлаш имкониятини бермайди. Шу сабабли баъзи бир ёшларда ролга бўлган маъсулият камайганлиги сабабли саҳнада ишончсизлик ҳолатларини кузатиш мумкин.

Илгарилари саҳнада бирор бир актёрнинг мабодо сўзи эсдан чиқиб қолгудек бўлса, тамом, сўз қўшиб гапира олмасди, чунки мумкин эмасди. Бу фазилат битта театрнинг комик актёри Сойиб Хўжаевга ярашар эди, холос. Чунки, улар туғма талант эдилар”. Н.Пўлатованинг ушбу сўзларида жон бордек назаримизда². Шундай экан, шох асарлар “Тоҳир ва Зухра”, “Фарҳод ва Ширин”, “Равшан ва Зулхумор” каби мусиқали драмалар, драматик кечинмалар билан бирга, малакали овоз

¹“Театр” журнали. Пўлатова Н. билан суҳбатдан 2015 й., март, 28-б.

².Пўлатова Н. билан суҳбатдан 12 март, 2015 й.

имкониятларини очишни талаб этади. Шу каби классик асарларимиздаги анъаналарни ёш авлод ижросига сингдириш зарур.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, мусиқали театр актёри тарбиясида халқ ижодиёти намуналари – дoston, афсона, ривоятлар асосида сахна асарига айлантирилган спектакллар сахналаштирилса, актёрларнинг ролга бўлган муносабати, овоз устида ишлаши, масъулияти ошади. “Ҳалима” асарида ҳам айнан ария, дуэтлар жуда чиройли ишланганлиги сабабли актёрнинг овозини тарбиялайди. Ҳар бир образ устида ишлаш эса ижро маҳоратини юксалтиради. Асарнинг тарбиявий жиҳатлари шундаки, томошабин ўзига керакли хулосани чиқариши мумкин.

БЎЛАЖАК БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ МАТЕМАТИК ТАФАККУРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МЕТОДЛАРИ

Рахматова Ф. А. – Жиззах давлат педагогика институти ўқитувчиси

Аннотация. Мазкур мақолада бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларининг математик тафаккурини такомиллаштиришда қўлланиладиган интерфаол усуллардан фойдаланишнинг метод ва йўллари кўрсатилган.

Калит сўзлар: математик тафаккур, бўлажак бошланғич синф ўқитувчилари, восита, метод, интерактив ўқитиш методлари, муаммоли ўқитиш, муаммоли вазият методи, ақлий ҳужум, кластер, муаммоли маъруза, муаммоли ишбилармонлик ўйини, тадқиқотчилик, изланиш-тадқиқотчилик методлари.

МЕТОДЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Рахматова Ф. А. - преподаватель Джизакского государственного педагогического института

Аннотация. В данной статье указаны методы и способы использования интерактивных методов, применяемых при совершенствовании математического мышления будущих учителей начальных классов.

Ключевые слова: математическое мышление, интерактивные методы обучения, проблемное обучение, метод проблемных ситуаций, мозговой штурм, Кластер, проблемная деловая игра, соискательно-исследовательские методы.

METHODS OF PERFECTION OF MATHEMATICAL THINKING IN FUTURE TEACHERS OF THE ELEMENTARY EDUCATION

Rahmatova F. A - Teacher of Dzhizak state pedagogical institute

Аннотация. This article describes the methods and ways of using interactive methods used to improve the mathematical thinking of future primary school teachers.

Key words: mathematical thinking, interactive methods of training, problem training, method of problem situations, Brain storm, cluster, problem business game, research methods.

Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларида математик тафаккурни такомиллаштиришнинг муҳим механизми ва воситаси бўлиб ўқув фаолиятида интерактив ўқитиш методларидан яъни, муаммоли ўқитиш (муаммоли вазият методи, ақлий ҳужум методи, муаммоли маъруза, муаммоли ишбилармонлик ўйини ва бошқалар), тадқиқотчилик (кластер методи, фокал объектлар методи ва бошқалар), изланиш-тадқиқотчилик (тадқиқотчилик масалаларини қўйиш ва ечиш, изланиш-тадқиқотчилик фаолиятни ташкил этиш ва бошқалар) методларидан фойдаланиш ҳисобланиши,

шунингдек, бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларида математик тафаккурни фаоллаштириш, унинг эмоционаллигини ошириш, диалог шаклдаги мулоқотни ташкил этиш, рефлексия, тескари алоқа учун ўқитишнинг эвристик методидан фойдаланиш ҳам мақсадга мувофиқлиги асосланди¹. Ушбу методларни қўллаш жараёнида бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларида математик тафаккурни такомиллаштиришда ўқув фаолиятини ташкил этишнинг қуйидаги ўзига хос хусусиятларига эътибор қаратилди: ўқитувчи тайёр материал бермайди, хулосалар чиқармайди, у муаммоли вазият яратади, талабалар эса муаммони ҳал этиш йўллари ва воситаларини қидиради, бу эса талабаларни математик тафаккур қилишга ундайди; фаол ҳаракат, ўқитувчи томонидан ташкил этиладиган, йўналтириладиган ва назорат қилинадиган билиш масалаларини ечиш учун вазият яратилади ва математик тафаккур аста-секин ижодий жараёнга айланади; материални таҳлил қилиш, муаммони ва масалани шакллантириш, мустақил ўрганиш, кузатиш ва ўлчашни амалга ошириш, қидириш ва тадқиқотчилик характеридаги ҳаракатларни бажариш учун вазият ташкил этилади. Бу методлар орасида муаммоли метод алоҳида ўринга эга.

Бўлажак бошланғич синф ўқитувчисининг математик тафаккурини ривожлантириш имкониятини таъминловчи қуйидаги интерфаол методлар такомиллаштирилди ва тажриба-синовидан ўтказилди:

“Интеллектуал биатлон” методи. Ушбу метод талабаларда фикрни жамлай олиш, фикрий операцияларни тезкор бажариш, фикрлашда эгилувчанликка эришиш, тезкор вазиятда ҳам топшириқни мукамал, тўғри бажаришга эришиш малакаларини ҳосил қилиш, ўқув-билиш фаоллигини оширишга ёрдам беради². Метод мусобақа характерида эга бўлиб, талабаларга жуфтликда, кичик гуруҳларда ва академик жамоада ишлаш учун имконият яратади. Талабалар жуфтлик, кичик гуруҳ ёки ўқув материалнинг характери, топшириқнинг мураккаблик даражасидан келиб чиққан ҳолда белгиланган вақт оралиғида икки турдаги ўқув топшириқларини бажаришлари керак. Икки турдаги ўқув топшириғи сифатида: 1) “Блиц-сўров” – ижодий иш (лойиҳа, схема, диаграмма, тасвир); 2) таянч тушунчалар тавсифи – тест; 3) оғзаки савол-жавоб – эссе; 4) сўхбат – ёзма иш шаклларида берилади.

“Бажарилган топшириқлар эстафетаси” методи. Ушбу метод талабаларда тезкор фикрлаш қобилиятини ривожлантириш, ўқув топшириғининг моҳиятини тўла англаш орқали “муаммо-ечим” ўртасидаги мантикий боғлиқликни тушуниш асосида жамоада таълимий ютуққа эга бўлиш имкониятини яратишга хизмат қилади. Унга кўра тўрт кишидан иборат жамоа мазмунан тўрт хил бўлган (тўртта шаклдаги) ўқув топшириғини бажаради.

Методнинг моҳияти шундан иборат, жамоадаги ҳар бир аъзо (талаба) фақат биргина топшириқни бажаради ва навбатдаги топшириқни бажариш учун эстафетани ўз жамоадошига узатади. Беллашув характеридаги ушбу метод ҳам аввалдан белгиланган вақт оралиғида қўлланилади. Ҳар бир аъзо томонидан қандай шаклдаги топшириқнинг бажариши жамоадошлар томонидан аниқланиши мумкин. Масала тортишувларга сабаб бўладиган бўлса, у ҳолда ҳар бир аъзо учун ўқув топшириғининг шакли қуръа ташлаш йўли билан аниқланади.

“Тизимлаштирилган тушунчалар кросси” методи. Методнинг мақсади талабаларни фаоллаштириш, уларда тезкор фикрлаш қобилиятини ривожлантиришдан иборат. Унга кўра талабалар жамоада, кичик гуруҳларда ўрганилган ёки ўрганилаётган мавзу бўйича таянч тушунчаларни тезкор, қисқа муддатларда тизимлаштира олишлари зарур. “Тизимлаштирилган тушунчалар кросси” методининг “Ақлий ҳужум” методидан фарқли равишда талабалар жуфтлик ёки кичик гуруҳларда белгиланган вақт ичида таҳлил қилинаётган муаммо (масала) юзасидан имкон қадар таянч тушунча (ёки мавзунинг характерли жиҳат)ларни тизимлаштира олишлари зарур.

Такомиллаштирилган мазкур методларнинг амалий қийматини қуйидагилар билан асослаш мумкин:

¹Джурраев Р.Х. Таълимда интерфаол технологиялар. Тошкент: Истеъдод, 2010, 87-б.

²Ишмухамедов Р. ва б. Таълимда инновацион технологиялар. - Тошкент: Истеъдод, 2008. - 180 б.

1) талабаларга кичик гуруҳларда, жуфтликларда биргаликда, ўзаро ҳамкорлик асосида ўқув топшириқларини бажариш имкониятини яратади;

2) методларни қўллашда “тенгдош-тенгдошга” тамойили амал қилиниши натижасида мавзу ёки топшириқ моҳиятини етарлича тушунмаган талаба тенгдошларидан улар тўғрисида маълумот олиш имкониятига эга бўлади;

3) кичик гуруҳлар ёки жуфтликларда ишлаш талабаларда ўрганилаётган мавзуга, ўқув материалига бўлган қизиқишини кучайтиради;

4) кичик гуруҳ ёки жуфтликларда ишлашда талабалар, табиийки, гуруҳдоши, шеригини қўллаб-қувватлаш, тинглаш, унга ёрдам бериш имкониятига эга бўладики, натижада талабаларнинг ижтимоийлашуви содир бўлади. Бу эса таълим жараёнини ташкил этишда муҳим аҳамиятга эга.

Таълимнинг ахборотлашуви шароитида талабаларнинг математик тафаккурини кучайтириш, ўқитиш сифатини ошириш ва самарадорлигини яхшилаш мақсадида шахсга йўналтирилган таълим технологияларининг самарали имкониятларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бугунги кунда талабалар математик тафаккурини такомиллаштириш, уларда ўқув-билиш фаоллигини таъминлашда қўйидагиларни шахсга йўналтирилган таълим технологияларининг самарали имкониятларга эга турлари сифатида эътироф этиш мумкин: 1. Интерфаол таълим. 2. Муаммоли таълим. 3. Ҳамкорлик таълими. 4. Лойиҳа таълими технологиялари.

Интерфаол таълим технологиялари таълим самарадорлигини оширишнинг энг мақбул технологиялари сифатида эътироф этилади. Интерфаол таълим технологиялари ўқитиш жараёнининг асосий иштирокчилари – ўқитувчи, талаба ва талабалар гуруҳи ўртасида юзага келадиган ҳамкорлик, қизғин баҳс-мунозалар, ўзаро фикр алмашиш имкониятига эгалик асосида ташкил этилади, уларда эркин фикрлаш, шахсий қарашларини иккиланмай баён этиш, муаммоли вазиятларда ечимларни биргаликда излаш, ўқув материалларини ўзлаштиришда талабаларнинг ўзаро яқинликларини юзага келтириш, “ўқитувчи – талаба – талабалар гуруҳи” нинг ўзаро бир-бирларини ҳурмат қилишлари, тушунишлари ва қўллаб-қувватлашлари, самимий муносабатда бўлишлари, руҳий бирликка эришишлари кабилар билан тавсифланади¹.

Интерфаол таълим технологияларини қўллашда талабалар қўйидаги самарали имкониятларга эга бўлади:

- гуруҳ ёки жамоа билан ҳамкорликда ишлаш асосида ўзининг техник қобилият ва ижодкорликка эгалигини намоён қилиш;

- тенгдошлари орасида ўзининг математика ўқитиш методикаси фанига оид инновацион ғояларини эркин баён қилиш, бу борадаги билимларини ҳеч қандай руҳий тўсиқларсиз намоён этиш;

- математика ўқитиш методикаси фанига оид ҳар қандай муаммони ҳал қилишга ижодий ёндашиш;

- математика ўқитиш методикаси фани мавзуларидан истиқболли лойиҳаларни амалга оширишга доир мунозараларда гуруҳ ёки жамоадошлари билан руҳий яқинликка эришиш;

- математика ўқитиш методикаси фанидаги муаммоларни ҳал қилишда ўз ички имконият ва қобилиятларини тўлиқ намоён қила олиш;

- “Математика” ва “Математика ўқитиш методикаси” каби фанларни пухта ўзлаштиришда ўз фаолиятини назорат қилиш ва мустақил баҳолаш.

Интерфаол таълим технологияларини амалиётда қўллаш жараёнида талабалар томонидан қўйидаги топшириқлар бажарилади: I. Ижодий топшириқни бажариш. II. Муаммоли вазиятларни ҳал қилиш. III. Ижтимоий лойиҳа (мусобақа, кўргазма)ни ташкил этиш.

Шу билан бир қаторда тажриба-синов ишларини олиб боришда муаммоли таълим технологиясидан самарали фойдаланилди. Унинг вазифаси фаол билиш жараёнига ундаш ва тафаккурда илмий-тадқиқот услубини шакллантиришдир. Муаммоли таълим технологияси ижодий

¹Раҳматова Ф. А. Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларининг математик тафаккурини такомиллаштиришнинг илмий-назарий асослари // Монография-Тошкент: Фан ва технология, 2017.-145 бет

фаол шахс тарбияси мақсадларига мос келади. Ўз моҳияти ва дидактик имкониятларига кўра муаммоли таълим – талабаларда ижодий изланиш, кичик тадқиқотларни амалга ошириш, муайян фаразларни илгари суриш, натижаларни асослаш, маълум хулосаларга келиш каби кўникма ва малакаларни шакллантиришга йўналтирилади.

Муаммо характеридаги барча турдаги ўқув машғулотларини ташкил этишда талабаларга: индивидуал; жуфтликда; кичик гуруҳда ишлашлари учун самарали имкониятлар яратилди. Тажриба-синов ишлари амалиётида: билимларни муаммоли баён қилиш (муаммоли маъруза); муаммоли топшириқларни ҳал қилиш (муаммоли амалий машғулот); кичик илмий тадқиқотларни олиб бориш (муаммоли тажриба) шаклларида кенг фойдаланилди.

Ҳамкорлик таълими технологияларининг қўйидаги самарали имкониятларга эга эканлиги очиб берилди. Улар: талаба шахси, индивидуаллигига эътибор қаратиш; тайёр билимларни ўзлаштириш ва уларни қайта ишлаб чиқишни инкор қилиш; талабаларда мустақил ва танқидий тафаккурни ривожлантириш; педагогга ва тенгдошларга нисбатан ижобий муносабатнинг юзага келишини таъминлаш; талабаларда маданий мулоқот кўникмаларини ривожлантириш; ҳамкорлик ва ўзаро тенгликка асосланган муҳитни яратиш; ижодий муҳитни яратиш.

Талабаларнинг математик тафаккурини такомиллаштиришда уларни ўқув, илмий ва ижодий лойиҳаларни тайёрлашга жалб қилиш ҳам қўйидаги самарали натижаларни кафолатлай олади. Лойиҳалар билан ишлаш олий таълим тизимида алоҳида ўрин тутиб, талабага анъанавий ўқитиш методлари орқали эришиб бўлмайдиган билимларни эгаллаш имконини яратади. Тажриба-синов натижалари асосида муаллиф томонидан лойиҳа таълими технологияларининг қўйидаги самарали имкониятлари тавсия этилади: лойиҳа моҳиятини ёритиш; лойиҳа устида ишлаш талабларини тушунтириш; ишни баҳоловчи мезонлар билан таништириш; лойиҳага раҳбарлик қилувчи педагоглар тўғрисидаги маълумотлар (уларнинг иш тажрибалари, академик йўналганлиги, таянч маълумоти) ни тақдим этиш; лойиҳа устида ишлаш шакллари (бевосита ишлаш, лабораторияда ишлаш, кутубхонада тадқиқотни олиб бориш, бирор-бир соҳани ўрганиш, лойиҳалаш ва тузиш-қуриш (конструкциялаш) га оид лойиҳаларни тайёрлаш) ни кўрсатиш.

Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларини касбий фаолиятга тайёрлашда илм-фан асосларини ўрганиш билан бир қаторда олинган билимларни фаолият жараёнида юзага келган масалаларга ечим топишга татбиқ қилиш, турли муаммоли вазиятларни бартараф этиш, билим олиш методлари ва методикасига эга бўлиш устувор тус олмоқда. Бундан “Бошланғич таълим ва спорт тарбиявий иш” йўналиши талабаларининг касбий тайёргарлигининг янги мақсадлари келиб чиқади. Улар биринчи навбатда, инсон маданияти компоненти сифатида математиканинг аҳамияти ҳақида тасаввурлар, фикрлаш методлари ва унинг сифати (ўзгарувчанлиги, кенглиги, танқидийлиги ва бошқалар) ни шакллантиришга қаратилган.

Математик масала бу боғлиқли ихчам ҳикоя бўлиб, унда баъзи катталикларнинг қийматлари киритилган бўлиб, уларга боғлиқ ва масала шартида катталиклар билан маълум муносабатлар орқали боғланган бошқа катталикларнинг қийматлари изланади. Аммо, ўқитувчилар масаланинг бошқа таърифини ҳам биладилар: масала — бу сўзлар билан ифодаланган савол бўлиб, унинг жавоби арифметик амаллар ёрдамида олиниши мумкин. Шунини таъкидлаш мумкин, бу таъриф фақат арифметик масалаларга тааллуқлидир.

Масала тушунчасини тор маънода қараб, унда қўйидаги таркибий элементларни ажратиш мумкин: а) масаланинг шarti - сюжетнинг сўзлар билан баёни бўлиб, унда сон қийматлари масала таркибига кирувчи катталиклар орасидаги функционал боғланиш ошкор (сонлар ёрдамида) ҳолда ёки ошқормас шаклда (сўзлар ёрдамида) кўрсатилган бўлади; б) масаланинг саволи — бунда бир ёки бир неча катталикларнинг номаълум қийматларини билиш таклиф қилинади.

Ҳар қандай арифметик масалада номаълум (изланаётган) сон (ёки бир неча изланаётган сон) ва берилган сонлар (улар иккитадан кам бўлмаслиги керак) дан иборат элементлар албатта бўлиши керак экан.

Масала устида ишлаш унинг мазмунини ўзлаштиришдан бошланади.

Шарт ва савол — масаланинг асосий элементларидир. Сонли (ёки ҳарфий) маълумотлар масала шартида берилган; изланаётган миқдор ҳар доим масала саволига кирган бўлади. Аммо баъзи

ҳолларда масала шундай ифодаланган бўлиши мумкинки, унда савол шартнинг бир қисмини олади ёки бутун масала савол шаклида баён қилинади.

Матнли масалаларнинг асосий хусусияти шундан иборатки, уларда изланаётган сонни топиш учун берилган сонлар устида қандай амал (ёки амаллар)ни бажариш кераклиги тўғридан-тўғри кўрсатилмайди. Шу сабабли масала текстида берилган сонлар билан изланаётган сон орасидаги боғланишни кўрсатувчи бирор билвосита кўрсатмалар бўлиши ва бу боғланиш керакли арифметик амалларни танлаш ва улар тартибини аниқлаши керак.

Масаланинг тўла ечими қуйидагилардан иборат бўлади: шартнинг анализидан (тахлилидан); амалларнинг бажарилиш тартибини кўрсатувчи режадан; катталиқнинг у ёки бу қиймати қандай амал билан топилиши ва нега шу амал билан топилишини тушунтиришдан; арифметик амалларни бажариш ва жавобдан иборат бўлади. Шунингдек, масала ечилишига текшириш ва олинган жавобнинг яроқли ёки яроқсиз эканини аниқлаш ҳам киритилади.

Масалаларни ечиш бу математиканинг қандайдир бир имтиёзи эмас. Барча инсон билимлари - бу янги вазифалар, муаммолар, муаммолар ўрнатиш ва ҳал қилиш жараёнининг давоми. Ва фақат у ҳолда, у киши фақатгина эслаб қолиш керак бўлган ибораларни эмас, балки биринчи навбатда турмушга оид саволларга, табиий равишда ҳаётдан чиқиб кетадиган саволларга қийин жавобларни кўрганда, илмий формулалар ва қоидаларни ўрганади. Назарий формулада ўзини қизиқтирган саволга, муаммога, шунингдек дуч келган қийинчиликни бартараф этишга аниқ жавоб топган киши уни унутмайди ва узоқ вақт хотирасида сақланиб қолади. Шу сабабли, анъанавий ўқитишдан фарқли ўлароқ, замонавий ўқитиш бошланғич синф ўқитувчиларинининг математик тафаккурини бошқариладиган жараёнга айлантиришга интилиш билан ажралиб туради.

Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларида тафаккур фаоллиги, шунингдек бир хил масалани турли хил усуллар билан ечишга ҳоҳишда ҳам намоён бўлади.

Математик тафаккурнинг барча қайд этилган хусусиятлари бир-бири билан ўзаро боғлиқ ва математика ҳамда математика ўқитиш методикаси фанларини ўқитиш жараёнида бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларининг ўқув математик фаолиятида яққол намоён бўлади. Математик тафаккурнинг шакл ва хусусиятларининг намоён бўлиш имкониятларини биз математика фанида сюжетли масалаларга оид бир неча мисоллар орқали қараб чиқамиз.

1-масала. Учта синфда 76 ўқувчи бор. Биринчи ва иккинчи синфларда биргаликда 51 та, иккинчи ва учинчи синфларда биргаликда 52 та ўқувчи бор. Ҳар бир синфда нечта ўқувчи бор?

1-усул.

1) $76 - 52 = 24$ (ўқувчи) биринчи синфда.

2) $51 - 24 = 27$ (ўқувчи) иккинчи синфда.

3) $52 - 27 = 25$ (ўқувчи) учинчи синфда.

2-усул

1) $76 - 52 = 24$ (ўқувчи) биринчи синфда.

2) $76 - 51 = 25$ (ўқувчи) биринчи синфда.

3) $24 + 25 = 49$ (ўқувчи) биринчи синфда.

4) $76 - 49 = 27$ (ўқувчи) биринчи синфда.

3-усул.

1) $76 - 52 = 24$ (ўқувчи) биринчи синфда.

2) $76 - 51 = 25$ (ўқувчи) биринчи синфда.

3) $51 - 24 = 27$ (ўқувчи) биринчи синфда.

2-масала. Агар битта суғориш қурилмаси билан r радиусли доирани суғориш мумкин бўлса, у ҳолда суғориш қурилмалари орасидаги масофа d қандай бўлганда бутун майдонни суғориш мумкин?

Бу масаланинг ечими “тадқиқот” шаклида олиб бориш мумкин.

Бундай ҳолда ечимни топади, бошқа томондан эса фазодаги фигураларни алмаштириш билан боғлиқ тушунчаларни кундалиқ ҳаётда қўллаш имкониятини кўради. Талабага шу вақтга қадар абстракт бўлган геометрик тушунча шахсий аҳамиятли тушунчага айланади.

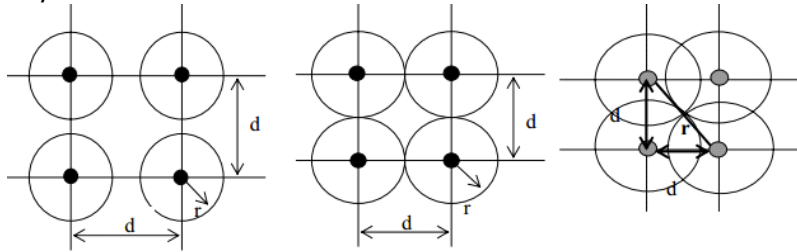
Доираларни суғориладиган майдонга айлантириб, талаба бир-бирдан маълум масофада жойлашган, бир-бирига уринадиган ва кесишадиган турли хил схемаларга эга бўлади.

Ўқитувчи: Ҳар бир схемадаги суғориш қурилмаларининг жойлашининг мақсадга мувофиқлиги ҳақида нима дейиш мумкин?

Талаба: Биринчи расмда бири-биридан анча олис масофада жойлашган суғориш қурилмалари келтирилган. Шунинг учун ҳам суғориладиган майдоннинг катта қисми суғорилмай қолади. Доиралар бир-бирига уринган чизмадан суғорилмайдиган майдонлар қолади.

Ўқитувчи: охири схеманинг асосида қандай математик модел ётади?

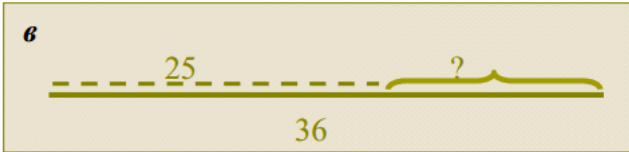
Талаба: суғориш қурилмалари ўртасида иккита кичик масофа катетлари d , катта масофа $2r$ эса гипотенузаси бўлган тўғри бурчакли учбурчак ташкил этади. Демак d ни Пифагор теормаси орқали топиш мумкин.

3-масала. Расм ёрдамида математик модел бўйича масала тузинг.

а

б $(4+5) \cdot 236$

в

4-масала. Расм ёрдамида математик модел бўйича масала тузинг.

4 - 100 %
2 - x %
x - ?

а) ечими $(2 + (2+1)) \times 450$ сонли ифодага мос келган мактаб жиҳозлари ҳақида масала тузинг.

б) Уй, қурилиш, хонадон каби сўзлардан фойдаланиб, ечими $(2 + (2+1)) \times 450$ сонли ифодага мос келувчи масала тузинг.

Шундай қилиб, интерфаол таълим, муаммоли ўқитиш, ҳамкорлик таълими ва лойиҳавий таълим технологиялари таълимнинг ахборотлашуви шароитида талабалар математик тафаккурини такомиллаштиришга хизмат қилади.

ОДАМ ОРГАНИЗМИДА КИМЁВИЙ ЭЛЕМЕНТЛАРНИНГ АМАЛИЙ АҲАМИЯТИ МАВЗУСИНИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Темиров Н.О. – Тошкент давлат педагогика университети ўқитувчиси
Алимова Ф.А. – Тошкент давлат педагогика университети ўқитувчиси
Миркомиллов Ш.М. – Тошкент давлат педагогика университети ўқитувчиси

Аннотация. Ушбу мақолада олий таълим муассасаларида “Анорганик кимё” курсида кимёвий элементлар ва уларнинг биологик аҳамиятини ёритиш орқали интерфаол методлар асосида ўқитиш

методикасини такомиллаштириш масалалари ёритилган. Бунда элементларнинг инсон организмга тарқалиши ва аҳамиятига кенг тўхталиб ўтилган. Мавзунини мустаҳкамлаш учун "Нилуфар гули" методидан фойдаланиш йўллари ўз аксини топган.

Калит сўзлар: Кимёвий элементлар, биологик аҳамият, анорганик кимё, ўқитиш методикаси, инновацион технологиялар, "Нилуфар гули" методи.

ОСОБЕННОСТИ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ ТЕМЫ "ПРАКТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ХИМИЧЕСКИХ ЭЛЕМЕНТОВ ДЛЯ ОРГАНИЗМА ЧЕЛОВЕКА"

Темиров Н.О. – преподаватель Ташкентского государственного педагогического университета

Алимова Ф.А. – преподаватель Ташкентского государственного педагогического университета

Миркомиллов Ш.М. – преподаватель Ташкентского государственного педагогического университета

Аннотация. В данной статье освещены вопросы совершенствования методики преподавания в высших учебных заведениях курса "Неорганическая химия" на основе интерактивных методов путем освещения химических элементов и их биологической значимости. При этом большое внимание уделяется распространению и значению элементов в организме человека. Для закреплёния темы нашли свое отражение применение метода "цветок Лотоса".

Ключевые слова: химические элементы, биологическое значение, неорганическая химия, методика обучения, инновационные технологии, метод "Цветок Лотоса".

CHARACTERISTICS OF THE USE OF PRACTICAL DURATION OF THE CHEMICAL ELEMENTS IN THE PUBLIC ORGANIZATION

Temirova N. O. – Teacher of Tashkent state Pedagogical University

Alimova F.A. – Teacher of Tashkent state Pedagogical University

Mirkomilov Sh. M. – Teacher of Tashkent state Pedagogical University

Annotation. This article highlights the issues of improving teaching methods in higher educational institutions of the course "Inorganic chemistry" on the basis of interactive methods by lighting the chemical elements and their biological significance. At the same time, much attention is paid to the distribution and importance of elements in the human body. To strengthen the theme reflected the use of the method of "Lotus flower".

Key words: chemical elements, biological significance, inorganic chemistry, teaching methods, innovative technologies, the "Lotus Flower" method.

Ҳозирги кунда республикамизда таълим жараёнида интерактив методлар, инновацион технологиялар, педагогик ва ахборот технологияларини ўқув жараёнида қўллашга бўлган қизиқиш, эътибор кундан-кунга кучайиб бормоқда. Бундай бўлишининг сабабларидан бири, шу вақтгача анъанавий таълимда ўқувчи-талабаларни фақат тайёр билимларни эгаллашга ўргатилган бўлса, замонавий технологиялар уларнинг эгаллаётган билимларини мустаҳкамлаш, салоҳиятини ошириш ва эътироф этиш учун керакли материалларни ўзлари қидириб топишини, мустақил ўрганиб, таҳлил қилишини, хулосаларни ҳам ўзлари келтириб чиқаришни, амалиётга татбиқ этишни ўргатади ва дунёқарашларини кенгайтиради.

Ўз навбатида, ўқув-тарбия жараёнига замонавий педагогик технологияларни жорий қилиш педагогдан ижодий ишлашни талаб этади. Педагог ўзида унга ёрдам берувчи ташқи имқониятлар, яъни, назарий-амалий, ўқув қуроллари ва воситалари мавжудлиги ҳақида тўлиқ маълумотларга эга бўлиши керак. Педагог ўзидаги мавжуд маълумотлар ва имқониятлар асосида қаралаётган таълим йўналиши бўйича маълумотлар ва илғор ўқитиш услубларини кўзлаган мақсадга йўналтириш қобилиятига эга бўлиши лозим. Педагогда шаклланган билим, кўникма, малака ўқитиш воситалари, замонавий педагогик технологиялар имқониятларини мақсадга мувофиқ йўналтира олиш

қобилиятлари мавжуд бўлиб, у давлат таълим стандартлари асосида таълим олувчига аниқ мақсадни белгилаб беради.

Кимё фанини ўрганишга бўлган қизиқишини орттириш фаннинг нимани ўрганишини ёки ўргатишини, мақсад ва вазифасини ўрганишдан бошланади. Талабаларга амалий аҳамиятини тўлиқ ёритиб бериш орқали, эшитган маълумотлари асосида жавоб олиши кимёвий дунё қарашини кенгайтириш мумкин.

Талабаларнинг кимёвий тафаккурини кенгайтиришда моддаларнинг амалий аҳамиятини тушунтириш орқали моддаларнинг флора ва фауна ҳамда инсонлар ҳаётидаги аҳамиятининг нечоғлик беқиёс эканлигини эътироф этган ҳолда ҳар бир талабани қизиқишини орттириш ва уларсиз ҳаётни тасаввур этиш қийинлигини ўқувчиларга етказиб бериш ҳозирги кун педагогининг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Даврий системада жойлашган элементлар ўсимлик ва ҳайвонлар ҳамда инсонлар ҳаётидаги аҳамияти жуда юқори ҳисобланади.

Кимёвий элементларнинг одам организмда тарқалиши ва унинг амалий аҳамияти ҳақида батафсил тўхталиб ўтамиз¹.

Одам организмнинг тўқималарида ва аъзоларида макро ва микроэлементлар турли миқдорда тўпланади. Кўпчилик микроэлементлар суюқ, жигар ва мускул тўқималарида йиғилади. Бу аъзолар организмнинг микроэлементлар сақловчи захиралари ҳисобланади.

Элементлар маълум аъзога нисбатан мойиллик кўрсатади ва уларнинг концентрацияси юқори бўлади. Маълумки, рух - ошкозон ости безида, йод қалқонсимон безда, фтор тиш эмалида, алюминий, мишяк, ваннадий соч ва тирноқларда, симоб, буйракда, калай ичак тўқималарида бром, марганец, хром гипофиз безида йиғилади.

Организмда микроэлементлар боғланган ҳолда ҳам эркин ион ҳолида ҳам учрайди. Кремний, алюминий, мис ва титан бош мия тўқималарида оқсил комплекслари таркибида, марганец эса ион шаклида бўлиши аниқланган.

Водород ва кислород макроэлементлардир. Улар одам организмда ўртача 65% ни ташкил қиладиган сув таркибига киради. Сув киши танасида турлича тақсимланган. Углерод, водород ва кислород углеводлар таркибига ҳам киради. Лекин углеводларнинг организмдаги миқдори кўп эмас, тахминан 2 % га яқин. Бу элементлар липидлар (ёғлар) таркибига киради. Фосфолипидлар таркибида фосфор бўлади.

Фосфорнинг асосий қисми суюқ тўқималарида тўпланган. Бу одам организмдаги барча фосфорнинг 85 % ини ташкил этади. Калций асосан суюқ ва тиш тўқималарида бўлади. Натрий ва хлор асосан ташқи хужайравий суюқликда йиғилади. Фторидлар олатида натрий ва калий суюқ ва тиш тўқималари таркибига киради. Магний эса фосфат ҳолатида тишнинг қаттиқ тўқималари таркибига кириши аниқланган.

Баъзи макроэлементлар (Mg, Ca) ва кўпчилик микроэлементлар организмдаги биолигандлар-аминокислоталар, оқсиллар, нуклеин кислоталар, гормонлар, витаминлар билан комплекс бирикмалар ҳосил қиладди. Масалан, Fe^{2+} комплекс ҳосил қилувчи сифатида гемоглобин таркибида, Co^{2+} витамин B_{12} таркибида, Mg^{2+} хлорофилл таркибида бўлади. Бошқа элементларнинг (Cu, Zn, Mo ва бошқалар) ҳам биокомплекслари организмда муҳим роль ўйнайди.

Турли хил касалликлар кимёвий элементларнинг организмдаги миқдорига таъсир кўрсатади. Масалан, рахит касаллигида фосфор-калций алмашилиш жараёни бузилиб, организмда калцийнинг миқдори камаяди. Нефрит касаллигида электролит алмашилув жараёни бузилиб, организмда калций, натрий ва хлорнинг миқдори камайиб, магний ва калийларнинг миқдори ортиб кетади. Организмда макро ва микроэлементларнинг миқдорини маълум меъёрда ушлаб туришда гормонлар ҳам қатнашади[2].

¹ Темиров Н.О., Бердиқулов Р.Ш., Алимова Ф.А., Миркомиллов Ш.М. Галогенларнинг биологик аҳамиятини кимё курсида ўрганиш масалалари. ЎзМУ ХАБАРЛАРИ. Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университети илмий журнали №3/1. Тошкент Б. 264-268

Темир барча ўсимлик ва ҳайвон организмлари учун зарур элементдир. Одам организмда темир гемоглобин, жигар, талоқ, орқа мия, буйрак, қон плазмалари таркибида учрайди. Турли тўқималарда темирнинг миқдори 4-5 г га етади. Ўсимликларда темир нафас олишни таъминловчи ферментлар таркибига кириб, хлорофилл синтезида иштирок этади. Темир бирикмалари тирик организмда тўқималарга кислород етказиб бериш, оксидланиш-қайтарилиш жараёнларига катализаторлик қилиш, электрон ташиш каби муҳим вазифаларни бажаради. Гемоглобин ва миоглобин тўқималарнинг нафас олишини таъминлайди. Улар таркибида темир (II) бирикмалари бўлади. Гемоглобин икки вазифани бажаради: у кислородни ўпкадан тўқималарга ташийди, CO₂ ни бўлса тўқималардан ўпкага ташийди. Темирнинг қолган бирикмалари организмдаги турли хил оксидланиш-қайтарилиш каби биокимёвий жараёнларда иштирок этади. Организмга темир етишмаса, камқонлик касаллиги бошланади, одамнинг мадори қуриб, ўзини беҳуш сезади, кайфияти бузилади. Бунда организмга қайтарилган темир берилади. Масалан, феррамид. Феррамид бу темир ҳамда никотин кислотаси амидининг комплекс бирикмаси бўлиб, бу модда Тошкент фармацевтика институтида проф. М.А.Азизов раҳбарлигида институтнинг, марказий илмий текшириш лабораториясида ишлаб чиқарилган ва тиббиётга жорий этилган. Бундан ташқари, тиббиётда FeCl₃ қон тўхтатувчи модда сифатида ҳам ишлатилади. FeSO₄•7H₂O ва темир лактати ва темир глисератининг ҳам ишлатилиши маълум. Ортиқча темир юрак-қон томирлари, жигар ва ўпка фаолиятининг бузилишига сабаб бўлади.

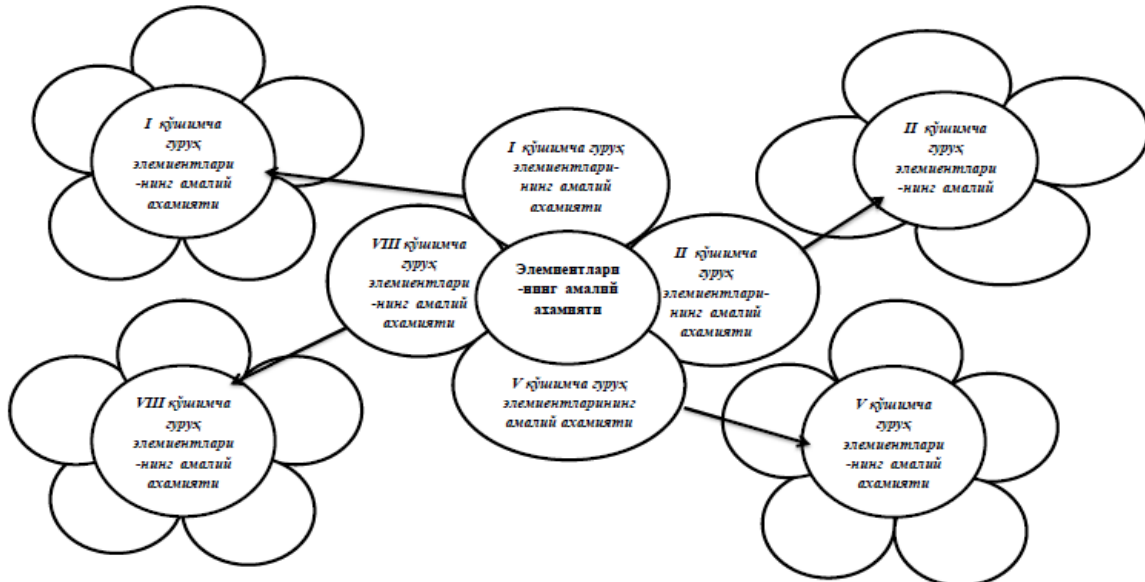
Биотизимларда кобальт бирикмаларининг, айниқса, В₁₂ витаминининг(C₆₃H₉₀N₁₄PCo) аҳамиятикатта. В₁₂ комплекс бирикма бўлиб, унинг таркибида кобальт(III) бўлади. В₁₂ витамин организмда ўсиш, қон айланиши, қоннинг ивиши, углевод ва липидлар алмашинувини бошқаради. Одам организмда бу витамин етишмаса, хуруж килувчи камқонлик зўраяди, организмнинг турли юкүмли касалликларга бардоши сусаяди. Ҳайвон ва одам организми ичак деворлари В₁₂ витаминини ишлаб чиқаради. Никел ҳам биокимёвий жараёнларда қатнашиб, ферментлар фаолиятига таъсир синтез қилади. Таркибида олтингугурт тутган аминокислоталар синтезини фаоллаштиради. Қолган VIII В гуруҳ элементлари ичида платинанинг комплекс бирикмалари организмда оксидланиш жараёнларини бошқаришда қатнашиши аниқланган. Цис ҳолатдаги тузилишга эга бўлган платина(II) ва (IV) ларнинг комплекс бирикмалари хавфли ўсма-ларга(саратон) қарши самарали воситалиги топилган. Тиббиётда анемияга қарши темир, темир (II) сульфат, темир (III) сульфат, темир(II) хлорид, темир(III) оксид, темир (II) лактат ва бошқа темир бирикмаларини тутган моддалар дори сифатида кенг қўлланилади. Масалан: қайтарилган темир, темир глицерифофат, гемоцүмулин, фитоферролактол, ферроплекс, конферон, ферум-лек, ферросен, феррамид ва бошқалар. Анемияга қарши самарали воситалардан бири витамин В₁₂ ҳисобланади. Бу витамин бошқа касалликларда ҳам самаралидир. Мисферментлар, гормонлар, витаминлар билан боғланган бўлгани учун ҳаётий муҳим жараёнларга анчагина таъсир этади: бужараёнлар кўпайиш, қоннинг қуюлиши, пигментация, организмнинг ўсиши ва ривожланиши, оксидлаш-қайтарилиш жараёнлари ва алмашинишдир

Тиббиёт амалиётида CuSO₄ · 5H₂O ишлатилиши маълум. Бу модда антисептик хоссага эга. Күмушнинг колларгол (70% гача күмуш бор) ва протаргол (8,3% гача күмуш) деган доривор турлари маълум. Күмуш нитрат жуда захарли бўлиб, ташқаридан эррозия, яра, трахома ва бошқа тери касалликларида буюрилади.

Одам организмда күмушга энг бой мия қисобланади. Бир суткада одам организмга 0,1 мг атрофида күмуш киради. Күмуш кўпрок тухум сариғида кўплиги аниқланган (100г да 0,2 мг күмуш).

Олтин бирикмалари организмнинг чидамлигини ошириши маълум. Ин витро тажрибаларида олтин бирикмаларининг сил касаллиги чақирувчиларига фаоллиги маълум бўлган. Олтиннинг комплекс бирикмаси $AuNa_2S_2O_3$ волчанка касаллигида ишлатилади. Олтиннинг кризолган, трифтал деган органик бирикмалари ҳам шу мақсадда ишлатилади.

Кризанол $[Au-S-CH_2-CH_2-OH-CH_2SO_3]_2Ca$ волчанка, сил ва мохов касаллигида самарали дори воситаси сифатида ишлатилиши маълум. Шунингдек, кризанол ревматоидли артритда антибиотиклар ва кортикоцереоидлардан анча самарали эканлиги аниқланган.

1-расм. “Нилуфар гули” методи

Рух энг муҳим микроэлементлар қаторига киради. Катта одам учун руҳни суткалик дозаси 10-15 мг ни ташкил этади. Рух металлоферментлар қаторига киради. Уларнинг ичида карбонгидраза ва карбоксипептидаза кўпроқ ўрганилган. Карбонгидраза қизил қон таначалари таркибига кириб, гидратация ва CO_2 нинг дегидратация жараёнларига таъсир этади. Карбоксипептидаза ошқозон ости беши таркибига киради. У пептидларнинг гидролизланишини тезлаштиради. Бу жараён иньсулин синтези билан боғланган. Ана шу ҳолат диабетни даволашда ишлатилади. Ҳозирги пайтда бу мақсадда рух сақловчи препаратлар тавсия этилади. Уларнинг таъсир қилиш муддати узоқ бўлиб, уларга рух инсулин, протамин -цинк иньсулин, инсулинкридез киради. Анорганик кимё курсида элементларнинг одам организмда тарқалиши ва амалий аҳамиятини ўрганиш талабаларнинг фанга бўлган қизиқишларини оширади. Бу таълимнинг асосий мақсадларидан биридир. Бу мақсадларни амалга оширишда педагогик технологияларнинг роли катта¹. Педагогик технологиянинг асосий моҳияти таълимда талабаларни қизиқтириб ўқитиш ва билимларни тўлиқ ўзлаштиришга эришишдир. Таълимда берилаётган билимларни талабаларнинг аксарият кўпчилиги қисми пухта ўзлаштириши педагогик технология жорий этилишининг асосий мақсади ҳисобланади. Педагогик технология асосида дарс ўтишда энг асосий талаб талабанинг ҳаётий тажрибаси аввал ўзлаштирган билимлари ва қизиқишлари асосида билим беришни кўзда тутати. Инновацион технологияларнинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

- Инновацион технологиялар ҳар доим талабаларнинг фанга бўлган қизиқишини орттиради;
- Инновацион технологияларни қўллаш жараёнида талабаларнинг мулоқот маданияти ривожланади;

¹ Темиров Н.О., Миркомиллов Ш.М. Ишқорий ер металлларининг амалий аҳамиятини ўқитишда инновацион методларнинг қўлланилиши. Ўзбекистонда аналитик кимёнинг ривожланиш истиқболлари. Республика илмий-амалий анжуман материаллари тўплами. Тошкент-2018. 189-191 б.

- Инновацион технологиялар қўлланганда талабалар ўз иқтидори, билимини намоён этади;
- Талабаларнинг ижобий хислат ва фазилатларини шакллантиради.

Инновацион технологиялардан “Нилуфар гули” методи кимё фанининг “Кимёвий элементларнинг амалий аҳамиятлари” мавзусини ўқитишда қўлланилиши мақсадга мувофиқ.

Кимёвий элементларнинг одам организмида тарқалиши ва уларнинг амалий аҳамиятини тушунтириб бўлгандан сўнг мустаҳкамлаш учун “Нилуфар гули” методидан фойдаланилади.

“Нилуфар гули” методини қўллаганда гуруҳ талабаларининг сонидан келиб чиқиб гуруҳчаларга тармоқлаш мумкин. Гуруҳчаларга топшириқ қилиб берилган гуруҳ элементларининг амалий аҳамиятини гуруҳи билан маслаҳатлашиб ёзади ва ёзиб бўлгандан сўнг бир гуруҳдан бир нафардан талаба ёки гуруҳ билан тушунтириб беради (1- расм).

Хулоса қилиб айтганда, анорганик кимё дарсларида шу мавзунинг кимёвий элементлар ва уларнинг амалий аҳамиятини тўлиқ ёритиб бериш жараёнида инновацион методларнинг қўлланилиши таълимнинг сифати ва самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Тавсия этилаётган технология талабаларнинг ўрганилаётган соҳа бўйича билимларини эсга тушириш, жонлантириш, янги билимни ўзлаштиришга асос бўлади. Билимлар ва тайёргарликни аниқлаш, талабани фаоллаштириш ва билим ўзлаштиришига ижобий мотивни келтириб чиқаради. Мавзунинг ўрганишга киришишда эркин сўхбат, мунозара, ақлий ҳужум ва бошқа шаклларда жонлантиришга кўмаклашади. Шу билан бирга, фанлараро масалаларни тизимли равишда муаммоли вазият, амалий топшириқлар шаклида қўллаш талабалар учун турли фанлар ўртасидаги боғлиқликни ўрганишда ва эгаллашда ёрдам беради. Ўқитувчи кимё фанини ўқитиш жараёнида фанлараро боғлиқликни амалга оширгач, талабалар билимларининг, таълимни ташкил этиш шаклларининг комплекс шаклларига йўналтирилган ўқитиш методларини фаол қўллаган ҳолда нафақат тизимли бўлишига шароит яратади, балки кимёвий элементларнинг амалий аҳамиятини янада чуқурроқ ўрганишига шароит яратади, бу эса ўз навбатида талабаларнинг ўзлаштириш кўрсаткичларида ўз аксини топади. Шундан келиб чиққан ҳолда, кимё дарсларида мавзунинг амалий аҳамиятини тўлиқ ёритиб бериш жараёнида интерфаол методларнинг қўлланилиши таълимнинг сифат ва самарадорлигини оширишга хизмат қилади. Бундай машғулотларда талабалар кимё фанидан назарий билимлардан ташқари кундалик ҳаётда уларни амалда қўллай олиш кўникмаларига ҳам эга бўладилар.

ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ТАЛАБАЛАРИНИ МАЪНАВИЙ-АХЛОҚИЙ ТАРБИЯЛАШ ЙЎЛЛАРИ

Фарсахонова Д. Р. – Жиззах давлат педагогика институти ўқитувчиси

Аннотация. Мазкур мақолада педагогика олий таълим муассасалари талабаларини маънавий-ахлоқий тарбиялаш механизмлари, хусусан талабаларни маънавий-ахлоқий тарбиялашнинг мақсади, мазмуни, жараёни, баҳоловчи мезонлари тўғрисида фикр юритилади.

Калит сўзлар: талаба, ахлоқ, тарбия, маънавий-ахлоқий тарбия, маънавий-ахлоқий тарбиялаш механизмлари, маънавий-ахлоқий тарбия мақсади, мазмуни, жараёни, баҳоловчи мезонлари.

ПУТИ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННОГО ВОСПИТАНИЯ СТУДЕНТОВ ВЫСШИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ

Фарсахонова Д. Р. – преподаватель Джизакского государственного педагогического института

Аннотация. В данной статье описываются механизм духовно-нравственного воспитания студентов педагогических высших образовательных учреждений, в том числе цели, содержание и критерии оценки духовно-нравственного воспитания студентов.

Ключевые слова: студент, нравственность, воспитание, духовно-нравственное воспитание, механизм духовно-нравственного воспитания, цели, содержание и критерии оценки духовно-нравственного воспитания.

WAYS OF SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION OF STUDENTS OF PEDAGOGICAL HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Farsakhanova D. R. - Teacher of Dzhizak state pedagogical institute

Annotation. This article discusses the mechanisms of spiritual and moral upbringing of students of pedagogical higher education institutions, in particular the purpose, content, process and evolution criteria of spiritual and moral education of students.

Key words: student, morals, education, spiritual and moral upbringing, mechanisms of spiritual and moral upbringing, in particular the purpose, content, process and evolution criteria of spiritual and moral education.

Хар қандай даврда ҳам давлат ва жамият ривожини учун аввало маънавий-ахлоқий жиҳатдан етук, баркамол шахсни тарбиялаш масаласига асосий эътибор қаратилиши лозим ва шунинг билан бирга ёшларнинг маънавий-ахлоқий жиҳатдан тарбияланганлик даражасини ошириш даркор. Яъни, ахлоқий жиҳатдан тарбияланган шахсларсиз жамият тараққиётини тасаввур этиб бўлмайди. Жамият тараққиётида тарбия жараёнининг аҳамияти беқиёс. Бунда инсонни тарбиялаш, уни билим олишга, меҳнат қилишга ундаш ва бу хатти-ҳаракатини секин-аста кўникмага айлантириб, таянч компетенцияларни шакллантириб бориш лозим. Бугунги кунда замонавий таълим модели жамиятда эркин фикрловчи шахсни шакллантиришга олиб келади. Бу эса ҳаётий мақсадларига эга ва иродали, ўз қадрини биладиган инсонларни тарбиялаш имкониятини беради. Таълим ва тарбия мунтазам равишда замон талабларига мос ҳолда ривожланиб, янгиланиб бораверади. Шу ўринда узлуксиз таълим шароитида ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида ўзлигини намоён қила оладиган компетент кадрларни тайёрлаш вазифаси устуворлик касб этади. Замонавий таълим моделига асосланган ҳолда Давлат Таълим стандартлари қайтадан кўриб чиқилди. Такимлаштирилган Давлат Таълим стандартларида таълим олувчиларда таянч ва предметга оид умумий компетенцияларни шакллантириш кўзда тутилган.

Педагогика олий таълим муассасалари талабаларини маънавий-ахлоқий тарбиялашда қуйидаги таянч компетенцияларни шакллантиришга эътибор қаратилади: шахс сифатида ўз-ўзини ривожлантириш компетенцияси – доимий равишда ўз-ўзини жисмоний, маънавий, руҳий, интеллектуал ва креатив ривожлантириш, камолотга интилиш, ҳаёт давомида мустақил ўқиб-ўрганиш, ўз хатти-ҳаракатини муқобил баҳолаш ва мустақил қарор қабул қила олиш кўникмаларини эгаллаши ижтимоий фаол фуқаролик компетенцияси – жамиятда бўлаётган воқеа-ҳодиса ва жараёнларга даҳлдорликни ҳис этиш, уларда фаол иштирок этиш, ўзининг фуқаролик бурч ва ҳуқуқларини билиш, унга риоя қилиш, меҳнат ва фуқаролик муносабатларида муомала ҳамда ҳуқуқий маданиятга эга бўлиш лаёқатларини шакллантириш; миллий ва умуммаданий компетенция – ватанга садоқатли, инсонларга меҳр-оқибатли ҳамда умуминсоний ва миллий қадриятларга эътиқодли бўлиш, ораста кийиниш, маданий қоидаларга ҳамда соғлом турмуш тарзига амал қилиш лаёқатларини шакллантириш муҳим ҳисобланади.

Педагогика олий таълим муассасалари талабаларини маънавий-ахлоқий тарбиялашда шахсга йўналтирилган таълим-тарбия технологияларини амалга ошириб бориш ижобий натижа беради. Шахсга йўналтирилган таълим-тарбия жараёнида маънавий-ахлоқий тарбия тузилмаси алоҳида ўрин тутди. Чунки, маънавий-ахлоқий тарбия тузилмасининг барча компонентлари бевосита шахсга йўналтирилган бўлиб, унинг марказида талаба шахси туради.

Педагогика олий таълим муассасалари талабаларини маънавий-ахлоқий тарбиялаш механизмнинг компонентлари қуйидагилар:

1. Муносабатлар тизимини шакллантириш. Инсоннинг маънавий-ахлоқий тарбияланганлик даражаси муносабатларда намоён бўлади. Педагогика олий таълим муассасалари талабаларини маънавий-ахлоқий тарбиялаш жараёнида уларнинг қуйидагича муносабатларга киришиши муҳим аҳамият касб этади: талабаларнинг ўз Ватанига бўлган муносабати, бунда уларни ватанпарварлик, Ватан туйғуси, Ватан соғинчи, Ватан қайғуси руҳида тарбиялаш; талабаларнинг ўз оиласига бўлган муносабати, бунда уларни авваломбор ота-онасини ҳурмат қилишга, оила аъзоларига нисбатан доимо ҳурмат кўрсатишга ўргатиш, ота-онасининг берган тарбияси, уларнинг фарзандини ўқиши, таълим олишига бўлган эътибори тўғрисида ўзининг шу даражага етганлиги, талабалик бахтига муяссар бўлганлигини, бунинг учун ота-онасидан бир умр миннатдор бўлиб, унинг хизматида бўлишликни уқтириш; талабаларнинг жамиятга бўлган муносабати, бунда уларнинг атрофдаги ижтимоий муҳитга бўлган муносабатини тўғри йўлга қўйиш лозим (жамоат жойларида ўзини тута билиши, доимо атрофдагиларга ҳурмат билан қараши, ўз ватандошларига доимо яхшиликни соғиниб яшаши каби); талабаларнинг ўқув масканига бўлган муносабати, бунда аввало, уларда ўзлари таҳсил олаётган ўқув масканига меҳр қўйиш, уни астойдил ҳурмат қилиш ҳис-туйғуларини юксалтириш, олий таълим муассасаси одоб-ахлоқ қоидаларига қатъий риоя этишга ўргатиш лозим; талабаларнинг ўзаро муносабати, бунда уларнинг ўз гуруҳдошларига бўлган тўғри муносабатини, ўзаро ҳурматни шакллантириш (бирор масалани сўраганда тўғри маслаҳат бериш, бир-бирига ёрдам бериш ва шу каби) зарур.

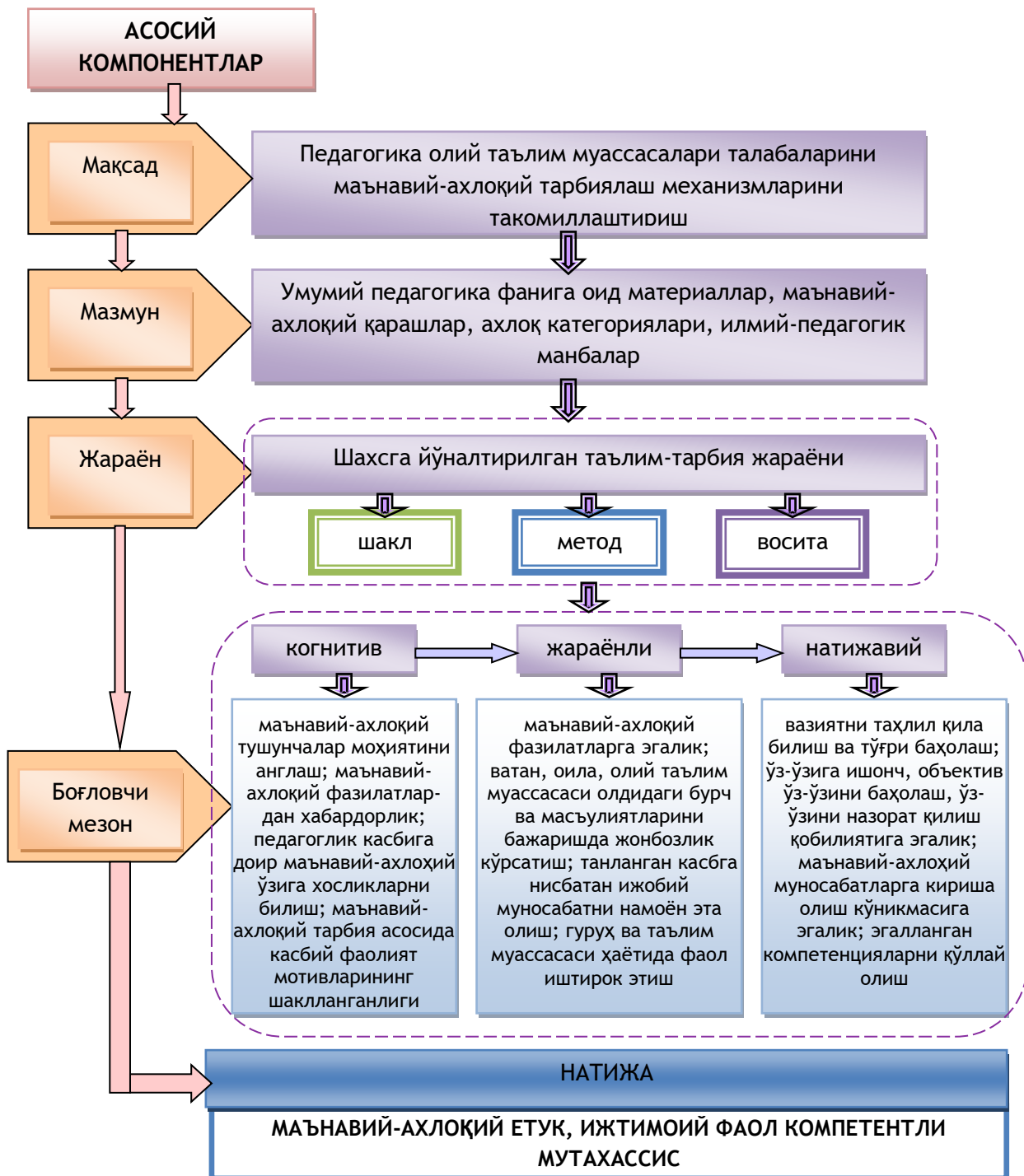
2. Маънавий-ахлоқий жиҳатдан тарбияланган педагогика олий таълим муассасалари талабаси бахт, виждон, бурч, адолат, ор-номус, муҳаббат, эзгулик, садоқат, шон-шараф, эътиқод, садоқат каби бир қанча ахлоқий категорияларни тўғри тушуниб етиши ва ўзида мужассамлаштириши лозим

3. Педагогика олий таълим муассасалари талабаларини маънавий-ахлоқий тарбиялаш учун уларга турлича маънавий ва маърифий таъсир йўллари излаб топиш зарур. Бунда талабаларга миллий қадриятларни чуқурроқ ўргатиш орқали, буюк шахсларнинг ҳаёт йўлини ибрат-намуна қилиб кўрсатиш орқали ҳам эришиш мумкин. Маънавий таъсир – миллий қадриятлар, урф-одатлар ва анъаналар, халқ оғзаки ижоди, Ватанимиз қаҳрамонларининг ҳаёт фаолиятлари, шоирлар, ёзувчилар ва тарихчилар ижодидан намуналар, маънавий-ахлоқий мавзудаги суҳбатлар, учрашув ва баҳс-мунозаралар, танловлар ва оммавий-тарбиявий тадбирлар ва ҳ.к.

4. Маърифий таъсир – таълим жараёнига тегишли бўлган меъёрий ҳужжатлар, бўлажак ўқитувчиларни тайёрлаш жараёнида ўтиладиган ўқув фанлари блокадаги умумий педагогика фанига доир материаллар. Масалан, илм-фанга ҳисса қўшган алломаларнинг ҳаёти, ижоди, педагогик қарашлари тўғрисидаги маълумотлар. Масалан, Абдулла Авлоний; Абдулла Қодирий; Абдулҳамид Чўлпон; Абдураззоқ Самарқандий ва ҳ.к. ҳамда маънавий-ахлоқий тарбиянинг тараққиёт босқичлари ҳақидаги маълумотлар. Маърифий таъсир дарс машғулотлари, мустақил таълим ва тўғарак машғулотларида амалга оширилади. Тўғарак ва клубларда олиб бориладиган машғулотлар мазмуни ҳам педагогика олий таълим муассасалари талабалари маънавий-ахлоқий тарбиясини такомиллаштиришда ижобий самара беради.

5. Педагогика олий таълим муассасалари талабаларидаги ахлоқнинг шаклланиши қуйидагиларда намоён бўлади: талабанинг хатти-ҳаракатларида; талабанинг хулқ-атворида; талабанинг одобида. Булар талабанинг юриш-туришида, ўзини тутишида, фанларни ўзлаштиришида, кийиниши, сўзлашиши, саломлашиши кабиларда кўринади.

Мунтазам олиб бориладиган мураккаб ва изчил давом этадиган жараён натижасида ёшларда бир қанча маънавий-ахлоқий фазилатлар шаклланади. Фазилатлар инсоннинг ижобий ахлоқий сифатлари мажмуидан иборат. Олиб борилган маънавий-ахлоқий тарбия натижасида педагогика олий таълим муассасалари талабаларида қуйидаги бир қанча ижобий фазилатлар ривожлантирилади: инсонпарварлик, эркпарварлик, ватанпарварлик, миллатпарварлик, тинчликсеварлик, адолатлилик, ҳалоллик, ростгўйлик, хушмуомалалик, боодоблик, камтарлик, босиқлик, хушфеллилик, камсўқумлик, ширинсуханлик ва бошқалар.

4-расм. Педагогика олиы таълим муассасалари талабаларини маъnavий-ахлоқий тарбиялаш механизмини такомиллаштириш модели

Булар асосида педагогика олиы таълим муассасалари талабаларининг маъnavий-ахлоқий фазилатларга эга бўлиши ва етук мутахассис бўлиб Она Ватанга хизмат қилиши учун улар олдига бир қанча вазифалар қўйилади. Агар улар: ўз-ўзига талабчан бўлишса; ўзини назорат қила олишса; ўзгаларни ҳурмат қила олишни ўрганса; доимо камтарлик йўлини тута олса; ўзига бўлган ишончи юқори бўлса; ибoли-хаёли бўлишса; ҳалол ва адолатпарвар бўлишса; самимий ва беғараз бўлишса; ўзгалар меҳнатини қадрлай олишса; касбий ва маъnavий билимларни доимо эгаллаб боришса; ўз

манфаатларини Ватан манфаатлари билан уйғун ҳолда кўра олса; камолга эришишга интилса; барча ахлоқ қоидаларига бўйсунса; интеллектуал салоҳиятли баркамол шахс, етук мутахассис бўлишга астойдил интилса, ҳаракат қилса улар маънавий-ахлоқий етук касбий компетентли мутахассис бўлиб камол топади.

Бўлажак педагог мутахассисларни тайёрлаш жараёнида ҳар бир фанни ўқитиш мобайнида педагогика олий таълим муассасалари талабаларига таълим бериш билан бирга уларни маънавий-ахлоқий жиҳатдан тарбиялаб бориш муҳим ҳисобланади. Чунки, бугунги педагогика олий таълим муассасалари талабаси келгусида ёш авлодни ҳар жиҳатдан етук қилиб тарбиялашлари учун айна вақтда бўлажак ўқитувчиларнинг маънавий-ахлоқий тарбиясини такомиллаштириб, маънавий-касбий баркамол шахс қилиб тарбиялаш лозим. Бунинг учун эса ушбу соҳада шахсга йўналтирилган таълим-тарбия методларини ва замонавий фан-техника ютуқларини кенг қўллаш, хусусан, ахборот-коммуникацион технологиялардан ҳамда тарбиянинг самарали усул ва воситаларидан, маънавий-ахлоқий мавзудаги суҳбатлар, учрашувлар ва баҳс-мунозаралар уюштириш, танловлар ва тарбиявий тадбирлар ўтказишдан унумли фойдаланиш ўзининг ижобий педагогик самарасини беради.

Маънавий-ахлоқий тарбияни ёшлар турмуш тарзида намоён эттириш учун унинг таълим-тарбия жараёнларида узвийлик ва узлуксизлигини таъминлаш мобайнида уларда бунёдкорлик ғояларининг шаклланиши кафолатланади. Педагогика олий таълим муассасалари ўқув режасининг умумкасбий фанлар блокадаги умумий педагогика фанида таълим қоидаларидан энг асосийси таълимнинг тарбияловчилик қоидасидир.

Шунга кўра, ҳар бир фанни ўқитиш жараёнида талабаларга таълим бериш билан бирга уларни маънавий-ахлоқий жиҳатдан тарбиялаб бориш муҳим ҳисобланади. Чунки, келажакда улар ёш авлодни ҳар жиҳатдан етук қилиб тарбиялашлари керак бўлади. Айна шу сабабли ҳам педагогика олий таълим муассасалари талабаларини маънавий-касбий етук мутахассис қилиб тарбиялаш зарур. Зеро, талабаларни маънавий-ахлоқий тарбиялашда уларда хулқ-одоб меъёрларига мос келувчи ижобий фазилатларни юксалтириш муҳим саналади. Бу ўринда аввало, педагогика олий таълим муассасалари талабаларини маънавий-ахлоқий тарбиялаш механизмини ҳисобга олган ҳолда иш юритиш мақсадга мувофиқ. Шахсга йўналтирилган таълим-тарбия талабага ўқув материалнинг мазмунини, вазифа ёки топшириқларни, фаолият усуллари ҳамда услубларини танлаш имтиёзини беради. Танлаш имқонияти талабани қарор қабул қилиш, мустақил изланиш ва жавобгарликни ҳис қилишга ундайди. Шу боис ўқув фаолиятининг муқобил моделларини ишлаб чиқиш ва уларни талабага таклиф этиш мақсадга мувофиқ¹. Педагогика олий таълим муассасалари талабаларини маънавий-ахлоқий тарбиялашда муаммоли тавсифдаги суҳбат, тренинглар, ўз-ўзини тарбиялаш каби методлардан фойдаланиш ижобий самара беради.

Талаба-ёшлар маънавий-ахлоқий камолотини таъминлашда мунозаралар ҳам муҳим аҳамият касб этади. Маънавий-ахлоқий мавзулардаги мунозаралар талабаларда муайян ҳолат, ҳодисаларга нисбатан тўғри баҳо беришга, бу борада фикр юритишга ўргатиш ҳамда эътиқодни шакллантиришга хизмат қилади². Мунозара ўй-фикрларни тартибга солади, талабаларни мустақил фикрлашга, баҳс юритишни ташкил этишга, ўртоғини тинглашга, ўз фикрини илгари суриш ва уни образли тарзда ҳимоя қилишга, айна чоғда ўз хатоларини тан олишга ўргатади. Педагогика олий таълим муассасалари талабалари ўртасида “Маънавий-ахлоқий тарбияда оммавий ахборот воситаларининг ўрни ва роли”; “Мустақиллик ва таълим-тарбия”; “Ёшларнинг маънавий-ахлоқий қиёфаси”; “Ёшларнинг китобхонликка муносабати”; “Замонавий урф-одатларда маданият ва маънавият”; “Табиат ва инсон” мавзуларида баҳс-мунозаралар олиб борилди.

¹ Фарсахонова Д.Р. Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларига маънавий-ахлоқий тарбия бериш технологияси (ўқув-услубий қўлланма). – Тошкент: Fan va texnologiyalar. 2009. – 104 б.

² Асадов Ю.Н. ва бошқ. Ўқувчиларда компетенцияларнинг шаклланганлигини ташхислаш ва коррекциялаш методикалари // Тошкент: Т.Н.Қори Ниёзий номидаги ЎПФИТИ, 2016. – 160 б. (4-5-б).

Педагогика олий таълим муассасалари талабалари ўртасида “Бўлажак ўқитувчининг маънавий-ахлоқий қиёфаси” мавзусида ижодий ишлар танлови ўтказилди. Педагогика олий таълим муассасалари талабаларини маънавий-ахлоқий тарбиялашда тарбиявий тадбирларни ташкил этиш катта аҳмиятга эга. Бунда тарихий шахсларнинг таваллуд кунлари, байрамлар ва муҳим саналар ҳамда маънавий-ахлоқий мавзуларга бағишлаб “Конституция – бахтимиз қомуси!”, “Она тили – миллат руҳидир!”, “Биз ОИТСга қаршимиз!”, “Наврўз – яшариш байрами!”, “Назм гулшанидаги ёғду”, “Она – улуғ зот!”, “Хотира муқаддас!”, “Меҳнати элда азиз устозим!” мавзуларида тарбиявий тадбирлар ташкил этилди. Ушбу тарбиявий тадбирларда педагогика олий таълим муассасалари талабаларининг ўзлари иштирокчи сифатида қатнашиб, ўзларига тўғри хулоса чиқардилар. Бу орқали уларнинг маънавияти юксалтирилди ҳамда маънавий-ахлоқий сифатлари ривожлантирилди.

Педагогика олий таълим муассасалари талабаларини маънавий-ахлоқий тарбиялашни давр талабига мос, жамият тараққиётига хос олиб бориш учун, яъни педагогика олий таълим муассасалари талабаларини маънавий-ахлоқий тарбиялашни такомиллаштириш учун бу соҳада илм-фаннинг энг сўнги ютуқларидан фойдаланиш лозим бўлади. Бунда ахборот-коммуникацион технологияларнинг хизмати беқийс. Бунинг учун педагогика олий таълим муассасалари талабаларини маънавий-ахлоқий тарбиялашни таъминлаш мақсадида «Бошланғич таълим ва спорт тарбиявий иш» йўналишида умумий педагогика фанини ўқитиш жараёнида фойдаланиш учун маълумотлар базаси тўпланган ҳамда «Ахлоқ» номли электрон ўқув қўлланма тайёрланган. Электрон ўқув қўлланмани ишлаб чиқишдан мақсад кам вақт сарфлаб катта ҳажмдаги маълумотларга эга бўлиш, муаммога мос маълумотларни оператив ҳолатда қўлга киритиш ва энг асосийси талабаларни маънавий-ахлоқий тарбиялашнинг оптимал вариантини ташкил этишдан иборатдир.

ЁНГИН ХАВФСИЗЛИГИ МУТАХАССИСЛАРИНИ ТАЙЁРЛАШДА “АТОМ ФИЗИКАСИ. ЁНГИН-ТЕХНИК ЭКСПЕРТИЗАДА СПЕКТРАЛ АНАЛИЗНИНГ ЎРНИ” МАВЗУСИНИ ЎҚИТИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Насриддинов Д.К. - Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Ёнгин хавфсизлиги институти ўқитувчиси

Аннотация. Ушбу мақолада ёнгин хавфсизлиги мутахассисларини тайёрлашда “Атом физикаси. Ёнгин-техник экспертизада спектрал анализнинг ўрни” мавзусини ўқитишнинг аҳамияти хусусида сўз юритилган.

Калит сўзлар. Ёнгин хавфсизлиги, атом физикаси, ёнгин-техник экспертиза, спектрал анализ, Бор постулатлари, энергетик сатҳлар, атом тузилиши ва ядроси.

ЗНАЧЕНИЕ ПРЕПОДАВАНИЯ ТЕМЫ “АТОМНАЯ ФИЗИКА. РОЛЬ СПЕКТРАЛЬНОГО АНАЛИЗА В ПОЖАРНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЕ” ПРИ ПОДГОТОВКЕ СПЕЦИАЛИСТОВ ПО ПОЖАРНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Насриддинов Д.К. - Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Ёнгин хавфсизлиги институти ўқитувчиси

Аннотация. В данной статье освещено значение преподавания темы “Атомная физика. Роль спектрального анализа в пожарно-технической экспертизе” для подготовки специалистов по пожарной безопасности.

Ключевые слова: пожарная безопасность, атомная физика, пожарно-техническая экспертиза, спектральный анализ, постулаты Бора, энергетический уровень, строение атома и ядра.

THE VALUE OF TEACHING THE TOPIC “ATOMIC PHYSICS. THE ROLE OF SPECTRAL ANALYSIS IN FIRE AND TECHNICAL EXPERTISE ”IN THE TRAINING OF SPECIALISTS IN FIRE SAFETY

Nasriddinov D.K. - Преподаватель института пожарной безопасности Министерства внутренних дел Республики Узбекистан

Annotation. In this article was described the importance of teaching the topic “Atomic Physics. The role of spectral analysis in fire and technical expertise.

Key words: fire safety, atomic physics, fire-technical expertise, spectral analysis, Bora postulates, energy level, atomic and nucleus structure.

Ушбу “Атом физикаси. Ёнғин-техник экспертизада спектрал анализнинг ўрни” мавзуси Ички ишлар вазирлиги Ёнғин ҳавфсизлиги институтида физика фанининг “Оптика. Атом ва ядро физикаси” бўлимига янги мавзу сифатида киритилиши режалаштирилмоқда. Ҳозирги кунда ушбу мавзунинг ўрнида курсантларга “Атомнинг тузилиши ва ядроси” мавзуси ўтиб келинмоқда. Бу ўз навбатида курсантларда ёнғин ҳавфсизлиги соҳасида физик қонуниятларнинг ўрнини етарлича англамасликка олиб келади. “Атом физикаси. Ёнғин-техник экспертизада спектрал анализнинг ўрни” мавзусининг курсантлар учун нақадар муҳимлигини билдиради.

Ёнғин-техник экспертизада спектрал анализ деганда ёнаётган модданинг кимёвий таркибини аниқлашнинг физик усули тушунилади ва бу усул молекула ва атомларнинг нур ютиш ва нур чиқариш спекторларини тадқиқ қилишга асосланган.

Ёнғин содир бўлганда қизиган ёки ёнаётган модда ўзидан электромагнит тўлқинлар чиқаради. Бу электромагнит тўлқинлар мажмуаси нурланиш спектри дейилади. Ёнган модданинг ҳолатига ва нурланиш механизмига қараб нурланиш спекторлари турлича бўлади. Агар қизиган ёки ёнаётган қаттиқ жисмдан чиқаётган ёруғлик призма орқали ўтказилса, экранда яхлит ўзлуксиз нурланиш спектори ҳосил бўлади¹.

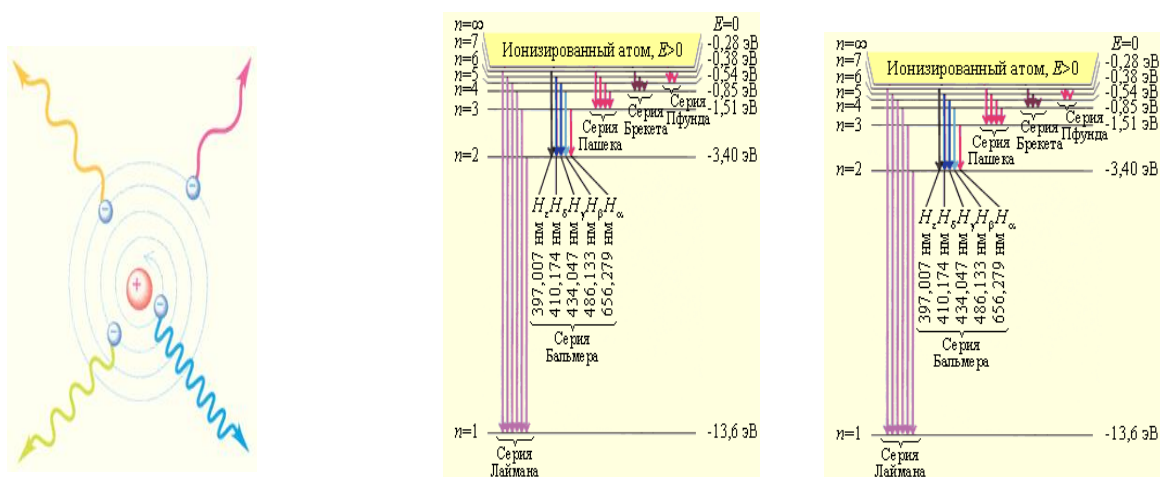
Ёнғин даврида ёнаётган моддадан чиқаётган буғ ёки тутун (газ) ёруғлик манбаи бўлиб хизмат қилса, спектор манзараси кескин ўзгаради. Ёнаётган моддадан ажралиб чиқаётган турли хил газлар спекторларининг кўриниши газнинг кимёвий табиатига боғлиқ бўлади. Ҳар бир газ ўзига хос бўлган спекторларга эга бўлади. Шунинг учун ёнаётган моддадан ажралиб чиқаётган газнинг спекторига қараб унинг таркибини аниқлаш мумкин.

Ёнган моддаларнинг таркибини нафақат нурланиш спекторлари, балки ютилиш спекторлари ёрдамида ҳам аниқлаш мумкин. Ушбу жараён қуйидагича ҳосил қилинади. Оқ нур текширилатган буюм ёки моддадан ўтказилади ва аниқлайдиган асбобга йўналтирилади. Бунда яхлит спекторда маълум тартибда жойлашган қора чизиқлар пайдо бўлади. Бу чизиқларнинг сони ва жойлашуви текширилатган модданинг таркиби тўғрисида мулоҳаза юритишга имкон беради. Мисол учун, оқ ёруғликнинг йўлида натрий буғлари турган бўлса, у ҳолда нурланиш спекторида сариқ чизиқлар турган жойда, ютилиш спекторида қора йўл ҳосил бўлади.

Ушбу ҳодиса Кирхгоф томонидан қуйидагича тушунтирилади. Атом ўзидан қандай ёруғлик тўлқини нурласа, шундай ёруғлик тўлқинини ютади.

Исталган ёнган буюм ёки моддаларнинг таркибини аниқлашда Ўзбекистон Миллий университети қошида ташкил этилган Юқори технологиялар маркази лабораториясида ўрнатилган спектрометр қурилмаси ҳамда Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Ёнғин ҳавфсизлиги бош бошқармаси ёнғин-техник лабораториясидаги мавжуд Радиан қурилмасидан унумли фойдаланиш мумкин. Ушбу Радиан ускунаси ёрдамида ёнғин содир бўлган хонадондаги ёки масканлардаги мис электр симларидаги физик ва кимёвий жараёнлар ўрганилади. Ушбу қурилма ёнғин сабабларидан бири бўлмиш ўтказгичларда қисқа туташув ходисаси ёнғиндан аввал юзага келганми ёки ёнғин вақтида содир бўлганлигини аниқлайди. Бу ускуна ёрдамида биз ёнғин қисқа туташув ходисаси натижасида келиб чиққанми ёки қисқа туташув ёнғин вақтида иссиқлик натижасида юзага келганлиги аниқлаш мумкин. Ушбу қурилмада ҳам спектрал анализдан кенг фойдаланилади.

¹Слеув В.И. О воспитательной и информационной роли курса физики МИПБ МВД РФ // Сборник трудов Московского Государственного открытого педагогического университета, вып. № 40, 1998. –С.146.

1-расм

Спектрлар атом ва молекулаларнинг электрон қобиқлари хоссалари, молекулалардаги атом ядролари тебранишлари ва молекулалар айланма ҳаракатлари ҳамда атом ядролари массалари ва структурасининг энергетик сатҳлар ҳолатлари таъсири билан характерланади. Бундан ташқари, спекторлар атом ва молекулаларнинг атроф-муҳит билан таъсирлашишига ҳам боғлиқ. Шу сабабли, спектрал анализда рентген нурларидан то радиотўлқинларгача бўлган диапазондаги тўлқинларнинг кенг интервалидан фойдаланилади¹.

Кимёвий реакциялардан фойдаланмаган ҳолда таҳлил қилинаётган модданинг таркибини аниқлашга имкон берувчи миқдорий таҳлил усуллари таҳлилнинг физик методлари дейилади.

Таҳлилнинг физик ва физик-кимёвий усуллари юқори даражадаги сезгирлиги ва қисқа муддатда таҳлилни амалга ошириш имкони мавжудлиги билан фарқланади. Барча турдаги физик ва физик-кимёвий таҳлил усуллари қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

1. Электрокимёвий;
2. Спектрал (оптик);
3. Хроматографик;
4. Радиометрик;
5. Масс-спектрометрик;

Ёнғинлар оптик диапазондаги электромагнит нурланиш содир бўлиш жараёни билан содир бўлади. Нурланишнинг оптик диапазони ультрабинафша, кўринувчи ва инфрақизил нурлар диапазонларидан ташкил топган бўлади. Ёнғин-техник экспертизада спектрал анализдан фойдаланишнинг бир қанча усуллари мавжуд.

Бунга янада эътибор қаратадиган бўлсак, спектрал анализ ҳодисасини Бор постулатлари орқали кўриб чиқамиз. Борнинг постулатларига кўра, электрон бир энергетик сатҳдан бошқа бир энергетик сатҳга ўтганда нурланиш квантини сочади ёки ютади. Янада аниқроқ айтганда, юқори энергетик сатҳдан паст энергетик сатҳга ўтганда энергия чиқаради, паст энергетик сатҳдан юқори энергетик сатҳга ўтганда энергия ютади (1-расм).

¹Слуев В.И. Пожары, катастрофы и безопасность людей в задачах по физике. Учебное пособие. –М.: МИПБ МВД РФ, 1998. –С.150.

ФОРМИРОВАНИЕ ОСНОВНЫХ ПОНЯТИЙ ЭЛЕМЕНТОВ КВАНТОВОЙ ФИЗИКИ В СРЕДНИХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Хужанов Э.Б. - преподаватель Ташкентского государственного педагогического университета

Аннотация. В статье осуществлен анализ основ формирования у учащихся старших классов первоначальных понятий об атоме, а также о корпускулярно-волновом дуализме микрочастиц и волнах де-Бройля. В статье осуществлён анализ основ формирования первоначальных понятий об атоме и о корпускулярно-волновом дуализме микрочастиц и волнах де-Бройля у учащихся старших классов.

Ключевые слова: атом, молекула, представление, классическая механика, квантовая физика, научное мировоззрение, эксперимент и наблюдения, модели ядра, статистический метод, элементарная частица, принцип и волна де Бройля, корпускулярно-волновой дуализм, световой квант, микрообъект.

УМУМТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИДА КВАНТ ФИЗИКАСИ ЭЛЕМЕНТЛАРИНИНГ АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Хўжанов Э.Б.- Тошкент давлат педагогика университети ўқитувчиси

Аннотация. Мақолада юқори синф ўқувчиларида атом ва корпускуляр тўлқин дуализми микропартикуллар ва де-Бройл тўлқинлари ҳақидаги дастлабки тушунчаларни шакллантириш асослари таҳлил қилинди.

Калит сўзлар: атом, молекула, вакиллик, классик механика, квант физикаси, илмий дунёқараш, тажриба ва кузатувлар, ядро моделлари, статистик усул, элементар зарралар, принцип ва тўлқин Де Бройле, корпускуляр тўлқин дуализми, енгил квант, микро-объект.

FORMATION OF THE BASIC CONCEPTS OF QUANTUM PHYSICS BASED ON THE STATISTICAL METHOD IN SECONDARY SCHOOLS

Khujanov E. B. - teacher of the Tashkent state pedagogical University

Annotation. In article the analysis of bases of formation at pupils of the senior classes of initial concepts about atom, and also about corpuscular-wave dualism of microparticles and waves de-Broglia is carried out.

Key words: atom, molecule, concept, representation, classical mechanics, quantum mechanics, scientific world view, experiment and observation, models of nuclei, statistical method, elementary particle, de Broglie wave and principle, corpuscular wave dualism, quanta of light, micro object.

Учащиеся средних общеобразовательных школ изучают первоначальные понятия об элементах квантовой физики получают в разделе о строении материи. Термин атом впервые используется при изучении строения материалов и указывается, что все вещества состоят из молекул, которые в свою очередь из атомов. Также раскрывается, что атомы состоят из ядра и оболочки, а ядро состоит из еще более мелких частиц – протонов и нейтронов. В последующем, при раскрытии темы «Электрический заряд» дается определение планетарной модели Резерфорда.

В центре атома расположено ядро, которое состоит из протонов и нейтронов. Вокруг ядра атома движутся электроны по стационарным орбитам. В качестве примеров о моделях атома приведены схемы моделей атомов H –водорода, He -гелия и Li -лития. Целью разъяснения строения атома является привитие учащимся понятий об электрических зарядах. При изучении квантовой физики в старших классах данное понятие укрепляется более расширяется и углубляется.

Среди всех разделов школьного курса физики наиболее сложен раздел «Квантовая физика». Это объясняется, во первых, необходимостью резкого изменения стиля мышления. Поэтому преподавание квантовой физики требует от учителя не только глубокого знания, но и высокого методического мастерства.

Квантовая физика – это физическая теория, открывшая разнообразные свойства и закономерности микрочастиц, установившая способ описания их состояния и движения. Методы квантовой теории широко применяются в квантовой электронике, физике твердого тела, ядерной физике и физике элементарных частиц.

Зарождение квантовой теории. Изложение этой темы целесообразно начинать с объяснения излучения абсолютно черного тела, которое было открыто М. Планком в 1900 г. При этом особо следует остановиться на идее Планка, согласно которой атомы-осцилляторы абсолютно черного тела испускают и поглощают свет непрерывно, и определенными конечными порциями энергии – квантами. Энергия кванта, согласно Планку, $\varepsilon_0 = h\nu$, где ν – частота света; h – постоянная Планка. По Планку излучающее тело всегда испускает энергию $E = n\varepsilon_0$, где $n = 1, 2, 3, \dots$

Гипотеза Планка была революционным шагом в развитии физики. До него считалось, что испускание света непрерывный процесс. Именно с идеи Планка начинается развитие категории дискретности и непрерывности, имеющей важное методологическое значение. Здесь целесообразно объяснить учащимся, что переход от непрерывных физических величин к дискретным, называется квантованием. Развитие квантовой физики показало, что в микромире квантуется не только энергия, но и другие физические величины. Это свидетельствует об общности принципа квантования в микромире.

Далее необходимо объяснить учащимся, что с помощью формулы для спектральной плотности энергии излучения, полученной на основе гипотезы Планка, для излучения абсолютно черного тела, можно получить все законы излучения, найденные опытным путем. Все это показывает правильность и истинность выдвинутой Планком гипотезы¹.

Лауреат Нобелевской премии, один из основателей квантовой физики Н. Бор о явлениях атома пишет: «...Физикам был преподан урок, указывающий на ту осторожность, с какой надо применять все обычные представления всякий раз, как мы имеем дело не с повседневным опытом... При изучении атомных явлений мы неоднократно научались тому, что вопросы, на которые, как считалось, давно получены окончательные ответы, таят в себе подчас неожиданные для нас сюрпризы»².

Согласно идеям теории относительности (скорость в вакууме не может превышать скорость света, зависимость между массой и энергией, инвариантность физических законов при переходе от одной инерциальной системы счета к другой), физика XX века получила еще большее развитие на основе идей квантовой теории. Квантовой физикой можно назвать физику, вобравшую в себе почти все современные представления о микромире. Квантовая физика дала правильную оценку месту и роли динамических и статистических закономерностей, а также их место и роль при объяснении физических явлений и процессов.

Одним из основных задач преподавания физики является изучение и определение статистической значимости физических понятий в микрообъектах, раскрытие сущности различных физических явлений и процессов путем включения в школьные учебники вероятностно-статистических идей и понятий, внедрение полученных знаний в практике, формирование в сознании учащихся взаимосвязь физических явлений.

В связи с тем, что атомы и молекулы невозможно увидеть и наблюдать не вооруженным глазом при непосредственных опытах, в изучении данных понятий наблюдаются определенные

¹Джораев М. Вероятностно-статистические идеи в преподавании физики. – Т.: Фан, 1992. – 122 с.

1. ²Тарасов Л.В. Закономерности окружающего мира. Кн. 3. Эволюция естественно-научного знания. – М.: Физматлит, 2004. – 440 с.

проблемы, такие как знания о строении и структуре атомов расширяют и развивают их способность. При отборе сведений о строении атома необходимо обратить особое внимание на:

1. Возрастные-психологические особенности учащихся.
2. Знания, полученные по другим учебным предметам.
3. Логико-математические представления.
4. Ознакомление с массовыми и случайными явлениями.
5. Принципы дидактики.
6. Заинтересованность к наблюдениям и опытам.
7. Демонстрации взаимозависимости явлений основанных на строении атома и другими учебными предметами.
8. Логической последовательности изучаемых явлений.
9. Понятиям динамической и статистической закономерности, используемые в физике.
10. Значимости формирования в сознании учащихся правильного научного мировоззрения.

В нашей стране и странах содружества проведено множество исследовательских работ по обучению элементов квантовой физики в средних общеобразовательных школах и мы проведем анализ некоторых из них.

В исследовательской работе Г. Умаровой определены фундаментальные темы, опыты и понятия школьного курса квантовой физики, которые можно сформировать посредством компьютера, даны способы их осуществления, разработана методика поэтапного изучения фундаментальных опытов квантовой физики, предложены имитационно-мультипликативные динамические модели физических процессов, связанных с фундаментальными темами квантовой физики, приведены компьютерные демонстрационные программы, позволяющие повысить уровень освоения фундаментальных понятий, разработана методика преподавания, сценарии уроков изучения квантовой физики, а также критерии оценки их эффективности [3]. Однако отсутствуют сведения о содержании квантовой физики, уплотненности распределения и иные статистические сведения.

В рамках стран СНГ, в кандидатской диссертации Н.Г. Блохиной обосновано мнение о возможности формирования представления учащихся об элементарных частицах, начиная с начальных классов, при изучении предметов природоведения, и в результате эти знания послужат фундаментом для учебных предметов, естественнонаучных дисциплин, повышает уровень логического мышления учащихся. Для полного представления физической картины вселенной учащиеся должны иметь понятие об элементарных частицах. Разработана система предложений и заданий по формированию представлений об элементарных частицах¹.

Однако, не дано обсуждения об ознакомлении учащейся начальных классов вероятностно-статистическими закономерностями.

В кандидатской диссертации Т.В. Волнистовой разработана методика обучения атомной и ядерной физики с использованием информационных технологий в классах с углубленным изучением физики-математики. В данной работе исследованы проблемы изучения ядерной физики на основе познания, осваиваемых учащейся по математике, информатике и информационной технологии, проведен анализ содержания, структуры и состава ядерной физики в школьной программе, освещены вопросы капельного, планетарного, оболочного, концентрированного ядра, радиоактивного разложения (распада), потенциальной ямы, разделения ядра атома, ядерные циклы, экологические проблемы². Однако, на основе закономерности движения атома не уделено достаточно внимание на статистического метода.

Кандидатская диссертация Л.В. Хаповой посвящена проблемам изучения квантовой физики на основе вероятностно-статистических идей³. В данной работе теоретическая концепция эффективного

¹Волнистова Т.В. Изучение ядерной физики в классах физико-математического профиля с использованием информационных

²технологий. Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. Москва, 2005. – 20 с.

³Хапова Л.В. Проблема формирования вероятностно-статистических представлений при изучении квантовой физики. Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. Киров, 2002. - 18 с.

формирования вероятностно-статистических идей в рамках школьного курса физики, так как разработаны следующие идеи и рекомендации:

- педагогическое толкование значимости статистических идей в обучении, создание соответствующих моделей содержательного обучения;
- изучение различных тем курса, их отбор по каждому конкретному обстоятельству.
- анализ полученных учащимися знаний, создание возможностей и способов для методического отражения;
- проведение опытов и статистического анализа результатов.

Разработана методика формирования вероятностно-статистических идей и понятий при изучении квантовой физики, который включает:

- а) содержание вопросов (программа и пособие для учащихся);
- б) поручения, задания и их дидактический сборник (более 100)
- в) комплекс лабораторных и практических работ.

Разработаны тесты и задания по определению уровня освоения учащихся, получены экспериментальные результаты по формированию вероятностно-статистических представлений при изучении квантовой физики. Однако не имеются рассуждения об использовании взаимосвязей между предметами при обучении квантовой физики.

Закономерности микроскопического мира подчиняются закономерностям квантовой механики. Поэтому эти закономерности изучают динамику частиц в квантовом состоянии и вероятностное распределение используемых различных величин.

Электрон в ядре атома движется не по определенной траектории, а движется по возможно вероятностным допустимым определенным траекториям. Если нам следует определить основное положение данного электрона, мы обнаружим что электрон вращается в разных расстояниях вокруг ядра. Движения атомов и частиц составляющих его изучаются на основе статистических закономерностей. Статистические закономерности дают приближенные значения результатов движений микрообъектов (частицы).

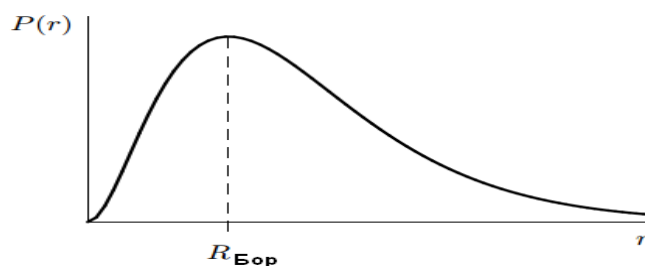

Рис. 1. Плотность вероятности электрона, расположенной в атоме водорода в основном состоянии P.

Вероятность нахождения электрона в различных орбитах от ядра разнообразна. Самая большая плотность вероятности соответствует на радиусе Бора.

Если вы наблюдаете движение электронов в ядре, то вы увидите хаотическое и мгновенное движение, которое создаёт облако электронов. В отдельных местах данное облако может быть очень густым, в других – очень тонким. Плотность облака соответствует вероятности нахождения электрона в определенном месте, данные обсуждения излагаются в курсе химии.

Пространственное распределение данной плотности (вероятности) можно вычислить с помощью квантовой механики. Результаты подобных вычислений для атома водорода приведены в рис. 1. Самая большая плотность вероятности (максимум кривой) соответствует на классическую орбиту.

Квантово-механические уравнения для любых систем (например, атома) располагают решением только по комплексу дискретных энергий (E_1, E_2, E_3, E_4 и др.). При этом решении для

энергии E , находящемуся между этими энергиями (например, $E_1 < E < E_2$) решения отсутствует. Поэтому, связанная система микроскопических частиц, не имея сплошной энергии, только может находиться в одном из квантовых состояний (дискретных энергий). Каждый из этих состояний имеет определенную энергию и точки определенных пространств, которые соответствуют вероятностное распределение.

Связь квантовая система совершает переход от одного квантового состояние на другое спонтанно или под внешней действию. Задача экономии энергии, как и в классической механике, так и в квантовой механике считаются одним из актуальных задач. Другими словами можно сказать, что всякий переход между уровнями E_i и E_j происходит через эмиссионное или поглощенное излучение $\Delta E = |E_i - E_j|$. При этом атом произвольно излучает излучение¹.

Механизм поглощения света и излучения в атомах объясняется следующим образом: Атом после поглощения света находится в состоянии уровня большой энергии, а после возникновения излучения переходит в состояние малой энергии. Здесь изменение атомной энергии по частоте излученного и поглощенного света выглядит следующим образом $h\nu = E_n - E_m$.

Такие актуальные вопросы, как вероятность излучения и поглощения света в атомах, причины возникновения излучения не изучаются в школьном курсе физики. Основной причиной тому является отсутствие разработанной методики их обучения².

В методической литературе вопрос энергетического перехода, связанного с излучением и поглощением свете в атомах рассматривается по-разному: или на основе орбит (модель Резерфорда-Бора) или на основе энергетических уровней (квантовой механики). В современной физике это явления описывается на основе энергетических уровней атома. Во-первых, такое толкование является обобщенным, во-вторых, фактически электронные орбиты не существуют, это известно по курсу химии. Поэтому мы предлагаем при объяснении взаимодействия света с атомами, пользоваться понятием энергетических уровней.

Общеизвестно, что в учебниках физики средних общеобразовательных школ и академических лицеев идея де-Бройля и заключения, выводимые из его доказательства, рассматриваются с логической точки зрения, и отмечено, что при изучении квантовых объектов закономерности классической механики не применимы, и в микромире действуют свои специфические закономерности. Однако степень значимости дуализма частиц в изучении природы микромира, и выводимые из этого заключения изложено недостаточно. При достаточном разъяснении сущности дуализма частиц учащиеся получают возможность более полного освоения закономерностей квантовой физики, не путая микрообъекты с понятием частиц или волн.

Действительно, с помощью обобщенность наличие в свете природы волн (λ, ν) и частиц (E, p) основное место занимает формулы де Бройля:

$$E = h\nu \text{ и } P = \frac{h}{\lambda} .$$

Доказывая возможность определения энергии и импульса фотона, исходя из их взаимоотношений имеющих универсальный характер, и применяемых для частиц с массой m , движущихся со скоростью ν предложил определение длины их волн используя уравнение

$$\lambda = \frac{h}{m\nu}$$

Наблюдение в опытах дифракции электрона, протона и атомов, также наблюдения В.А. Фабрикантом явления дифракции через последовательный поток электронов, показывает, что единственный электрон тоже имеет волну де-Бройля. Все это вместе с подтверждением идеи де-Бройля, порождает проблему: что представляют собой электроны, протоны или нейтроны «волны»

¹The Free High School Science Texts: A Textbook for High School Students Studying Physics. <http://savannah.nongnu.org/projects/fhsst>. FHSST Authors. December 9, 2005. – p. 398.

²Джораев М., Саматов Г.Б., Хужанов Э.Б. Совершенствование обучения физике на основе статистических методов в системе непрерывного образования. – Учебное пособие. Ташкент: «Abumatbuot-konsalt», 2017. – 288 с.

или «частицы»? При объяснении учащимся ответа на данный вопрос по результатам показа способа вычисления λ для частиц различной массы и скорости, необходимо добиться того, чтобы они поняли чем больше масса рассматриваемого объекта, тем меньше длина волны де-Бройля, и рассматривая его в качестве частицы с массой m , можно будет изучать с помощью закономерностей классической механики. И напротив, с уменьшением размерности объекта, превращается в микрообъект, длина волны де-Бройля увеличивается, его волновая специфика (природа) проявляется более четко. При этом микрообъект уже невозможно объяснить законами классической механики, оно объясняется с помощью квантовой механики.

Для укрепления вышеизложенного заключения полезно решить задачи, аналогичные с нижеприведенным.

Каким будет волна де-Бройля для электрона, атома водорода и шара массой 0,1 г., когда их кинетическая энергия равна:

1) 100 эВ; 2) 1,5 МэВ; 3) средней кинетической энергии одноатомного газа при комнатной температуре, определите по каждому случаю изменение волны де-Бройля в зависимости от массы.

По нашему взгляду мы рекомендуем добавить в содержание раздела квантовой физики следующие темы: идея и формула Планка, элементарная квантовая теория света, законы излучения абсолютно черного тела, структура моделей атома, опыты Резерфорда по исследованию рассеивания α -частиц в веществах, атомные спектры, спектральные серии Бальмера и Пашена, постулаты Бора, теории Бора для атома водорода, гипотеза де-Бройля, корпускулярно-волновой дуализм, статистическая интерпретация волны де-Бройля, мысленные эксперименты.

Если в общеобразовательных школах при обучении квантовой физике используется статистический метод, то у учащихся формируются наглядные представления применение приведенных выше вероятностно-статистических идей и понятий, следовательно, они овладевают полноценными знаниями по данным разделам.

FEATURES OF THE TECHNOLOGY OF "FULL ASSIMILATION" IN THE TEACHING OF MATHEMATICS

Artikova G.A. - Academy of Armed Forces of the Republic of Uzbekistan

Annotation. The article describes some features and stages of organization practical classes based on the technology of complete mastering of knowledge in training mathematics.

Key words: Mathematics, technology of "full mastering", stages of introduction of technology.

СВОЕОБРАЗНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВНЕДРЕНИЯ ТЕХНОЛОГИИ «ПОЛНОГО УСВОЕНИЯ» ПРИ ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКИ

Артикова Г.А. - Академия Вооруженных Сил Республики Узбекистан

Аннотация. В статье освещены своеобразные особенности и этапы внедрения технологии «полного усвоения» знаний в процессе обучения математики.

Ключевые слова: математика, технология «полного усвоения», этапы внедрения технологии.

МАТЕМАТИКАНИ ЎҚИТИШДА ТЎЛИҚ ЎЗЛАШТИРИШ ТЕХНОЛОГИЯСИНИ ЖОРИЙ ЭТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ЖИХАТЛАРИ

Артикова Г.А. - Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлар Академияси катта ўқитувчиси

Аннотация. Мақолада математикани ўқитиш жараёнида билимларни тўлиқ ўзлаштириш технологиясини жорий этишнинг ўзига хос жиҳатлари ва босқичлари ёритилган.

Калит сўзлар: математика, технология, технологияни қўллаш босқичлари.

The spread of students' progress in mastering the basic content of education is not due to their ability or inability, but to our inability to organize the learning process in accordance with the individual characteristics of perception and assimilation.

In the traditional educational process, two parameters are always fixed: the rate of training and the way of presentation of the educational material. We explain and demand as if there is only one student in front of us, not tens of people with different perceptions, comprehension, memorization.

The only thing that remains unfixed is the learning outcomes. The notorious "3", "4", "5" for mastering the basic content of education actually mean a differentiation of that which can not be differentiated by definition, for it must be assimilated by all in its entirety.

The idea of "Full assimilation" was proposed in the 60s of the twentieth century by American psychologists J.Carroll and B.S.Bloom. B.Bloom studied the ability of students to learn different subjects in conditions when the time for studying the material was not limited. He singled out two categories of students:

a) incapable, who are not able to reach a predetermined level of knowledge and skills, even with a large expenditure of study time;

b) talented (about 5%) - can learn at a high rate;

c) ordinary pupils, who constitute the majority (90%), whose ability to absorb knowledge and skills are determined by the costs of study time.

M.V.Klarin in his book "Technology of Learning: Ideal and Reality" offers a description of this technology, calling it a method of complete assimilation. V.P.Bespalko, based on the work of J.Carroll and B. Bloom, developed a technology of criterion-based learning. In the literature there are both variants of the description of this technology - both for Bespalko and for Klarin. The main thing that is reflected in the works of both authors is that the construction of the learning process is aimed at bringing all students to a single, clearly defined level of mastering knowledge and skills.

The main characteristics of the technology of complete assimilation according to M.V.Klarin¹.

1. General installation of the teacher: all students can and must master this training material completely.

2. Development of criteria for complete assimilation for a course, section or a large topic. This preparatory work, the content of which includes the specification and clarification of the goals of student learning activities in the form of planned results, which he must demonstrate after studying the topic. Their peculiarity consists in the fact that they are formulated in the form of skills that do not allow an expanded or double interpretation.

On this basis, tests are developed or selected to verify the achievement of the planned goals.

3. All the educational content is divided into separate academic units. Their main features are that they are finished in meaning and small in volume.

4. Diagnostic tests and corrective didactic material are developed for each educational unit. The main purpose of current tests is to identify the need for corrective work.

The goal I set for myself, using this technology in teaching mathematics in the university: to create a system of pedagogical conditions that allow one to work with an orientation not on the "average" student, but with each individual, taking into account individual cognitive abilities, needs and interests. This technology guides the teacher to apply the best methods, forms and means of activity of the teacher and the activities of the students. The construction of a practical lesson takes into account the different level of students' abilities, provides a multi-level program of activities. The interrelation of reproductive and productive cognitive activity, providing a multilevel education, creates conditions for the development of cognitive independence for all students. Promotion of students assumes constant feedback and correction. The technology of complete mastering of knowledge involves the use of both traditional and innovative ways of learning².

¹Klarin M.V. Pedagogical technologies in education process. - M, 1989. Кларин М.В. Педагогические технологии в учебном процессе. - М , 1989.

² G.K.Selevko -The modern educational technologies: Tutorial. – М.:Public education, 1998. – р. 5-6. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. – М.: Народное образование, 1998. –с. 5-6.

If we assume that the system of practical studies is a fragment of the process of teaching the subject of mathematics, during which students acquire a certain portion of the teaching material, the stages of mastering the material under study can be presented in the form of the following table:

Stages of mastering the material under study	Organizational-pedagogical orientation	Educational literature and didactic materials used at this stage
1. Study of new material.	Individualization of the educational process.	1. Texts of lectures. 2. Training aids.
2. Diagnostic testing.	Check the baseline.	1. Cards for carrying out of control works. 2. Tematic test tasks.
3. Correction and development. Correction: repetition (at a qualitatively new level) - fixing - repeated diagnostic work. Development: the second level is an advanced level.	Differentiation of the educational process.	1. Cards for carrying out of control works. 2. Tematic test tasks. 3. Cards for correction of knowledge. 4. Methodological manual for the organization of independent work of students 5. Multi-level cards for individual work in mathematics.
4. Final control.	Checking learning outcomes.	1. Self-control and control work in mathematics. 2. Methodological manual for the organization of independent work of students 3. Multiple-level tests.

The objectives of each stage of training: the purpose of classes to learn new material. The introduction of educational material, taking into account the laws of the process of cognition, with high mental activity of students. The allocation of the level of compulsory mathematical preparation for all students and the simultaneous creation of conditions for achieving higher results by those students who showed an inclination and interest in the subject.

The purpose of diagnostic testing is to identify gaps in students' knowledge of the topic studied, the classification of typical errors. Determination of the level of mastering by the students of the studied material without presentation of the results of their studies. Determination of the trainee's learning opportunities and ways of its promotion within the educational unit¹.

The goal of corrective classes is to ensure that all students comprehend the compulsory level as the basis for differentiation in teaching. Granting the opportunity for the student to re-work, but on a new qualitative level those sections of the training unit that remained not mastered by him. Carrying out the second diagnosis of the student's knowledge, abilities and skills.

The purpose of the final control is to determine the level of mastering of knowledge corresponding to the knowledge of the basic level and the requirements for the results of training in the curriculum of the academic subject "Mathematics" and the state educational standard of the direction of education.

**БОШЛАНҒИЧ СИНФЛАР МАТЕМАТИКА ДАРСИДА МАНТИҚИЙ МАСАЛАЛАР ВА УЛАРНИ
ЕЧИШДА МОДЕЛЛАШТИРИШДАН ФОЙДАЛАНИШ**

Мамаджанова М.Қ. - Андижон давлат университети ўқитувчиси

Аннотация. Мақолада бошланғич синф ўқувчиларининг математик қобилиятларини таркиб топтириш ва ривожлантиришда мантиқий масалаларнинг роли ва ўрни, бошланғич математика

¹Personal-oriented educational process: essence, content, technologies/ Under redaction E.V.Bondarevskaya. - Rostov: Publishing RGPU, 1995. Личностно-ориентированный образовательный процесс: сущность, содержание, технологии / Под ред. Е. В. Бондаревской. - Ростов н/Д: Изд-во РГПУ, 1995.

курсига киритилиши таклиф этилаётган мантиқий масалалар турлари, уларнинг ечимларини моделлаштириш усуллари ёритилган.

Калит сўзлар: мантиқий масалалар, моделлаштириш, тўплам элементларини тартиблаш, ўзаро бир қийматли мослик ўрнатиш.

ЛОГИЧЕСКИЕ ЗАДАЧИ НА ЗАНЯТИЯХ МАТЕМАТИКИ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ И ПРИЁМЫ МОДЕЛИРОВАНИЯ ИХ РЕШЕНИЙ

Мамаджанова М.К. - преподаватель Андижанского государственного университета

Аннотация. В статье рассматривается роль и место логических задач в формировании и развитии математических способностей учащихся начальных классов, а также виды логических задач предложенных для включения в курс начальной математики и приемы моделирования их решений.

Ключевые слова: логические задачи, моделирование, упорядочивание элементов множеств, установление взаимно-однозначного соответствия.

LOGISTIC TASKS IN PRIMARY CURRICULUM MATHEMATICS AND METHODS OF MODELING THEIR SOLUTION

Mamadzhanova M. K. - teacher of Andijan state University

Annotation. The article deals with the role and place of logical tasks in the formation and development of mathematical abilities of primary school pupils, the types of logical problems proposed for inclusion in the course of initial mathematics and methods of modeling for their solution.

Key words: logical problems, modeling, order relation, one-to-one correspondence.

Бошланғич синф ўқитувчиси математикадан таълим жараёнини ташкил этар экан, ўқувчилар бажара оладиган барча ақлий операциялар: анализ, синтез, таққослаш, аналогия, умумлаштириш, абстракциялаш ва қонкретлаштиришга таянган ҳолда уларда тегишли билим, кўникма ва малакаларни таркиб топтириши лозим бўлади. Матнли масалаларни ечиш бошланғич синф ўқувчиларининг ақлий қобилиятларини ривожлантиришда муҳим бўлиб, уларнинг билиш фаолияти самарадорлигини орттиришга ижобий таъсир ўтказди. Бугунги кунда умумий ўрта касб-ҳунар таълимда янги давлат таълим стандартларининг жорий этилиши муносабати билан бошланғич синфлар математикаси учун анъанавий бўлган матнли масалалар мазмуни кенгайтирилиб, уларнинг таркибига биринчи бор комбинаторик ва мантиқий масалалар киритилиши белгилаб қўйилди¹.

Мантиқий масалалар мазмун жиҳатдан турли-туман бўлиб, уларни кўп сондаги типларга ажратиш мумкин². Кўп ҳолларда уларни ечиш учун кенг математик билимлар захираси талаб этилмай, фақат арифметикага доир маълумотлар билан чегараланиш мумкин. Шунинг учун ҳам бошланғич синф ўқувчиларининг ёш ва психологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, уларнинг мантиқий тафаккур қилиш қобилиятларини ривожлантириш, ўз фикрини мантиқий ифода қилиш кўникмаларини таркиб топтиришдаги роли ва аҳамияти, шунингдек, мураккаблик даражасини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги типдаги мантиқий масалалар:

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2017 йил 6 апрелдаги “Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимнинг Давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида” ги қарори. lex.uz.

²Истомина Н.Б. Учимся решать логические задачи. Математика и информатика. Тетрадь для 1-2 классов общеобразовательных организаций/ Н.Б.Истомина, Н.Б.Тихонова -9-изд. – Смоленск: Ассоциация XXI век, 2017, - 48с. Лихтарников Л.М. Занимательные логические задачи. (Для учащихся начальной школы)/-СПб.: Лань, МИК, 1996.-125с. Математика. Сборник задач: учеб.пособие для студ. учреждений высш.проф.образования/ [Л.П.Стойлова, Е.А.Қонобеева, Т.А.Қонобеева, И.В.Шадрин]. - М.: Издательский центр “Академия”, 2012.-240с. – (Сер.Бакалавриат).

а) тўплам элементларини тартиблашга доир (бу масалаларни ечиш асосида тўплам элементлари ўртасида чизиқли тартиб муносабат ўрнатиш ётади);

б) тўпламлар ўртасида ўзаро бир қийматли мослик ўрнатишга доир (бу масалаларни ечиш асосида тўпламлар элементлари ўртасида ўзаро бир қийматли мосликни ўрнатиш ётади);

в) кечиб ўтишга доир (бу масалаларда дарёнинг бир қирғоғидан иккинчи қирғоғига сузиш воситалари (қайиқ) дан фойдаланиб ўтказиб қўйиш кўрилиб, бунда муаммо бу воситаларнинг етишмаслиги, улар кўтара оладиган юк массасини чегараланганлиги, пассажирлар сони ва уларнинг таркиби билан боғлиқ бўлади);

г) қўйиб олишга доир (бу масалалар иккита ёки ундан ортиқ хажми маълум бўлган бўш идишлардан фойдаланиб, талаб этилган миқдордаги суюқликни ўлчашга доир бўлиб, уларни ечишда фақат иккита операция: идишдаги суюқликни тўла бўшатиш ёки идишга лиммо-лим қилиб суюқликни қўйишга рухсат берилади);

д) тарозида тортишга доир (бу масалаларни ечиш асосида у ёки бу фактни ўрнатиш (ҳақиқий тангалар ичидан қалбаки тангани аниқлаш, массасига кўра юкларни тартиблаш ва бошқ.)циферблатсиз, паллал тарозида тортиш асосида бажарилади);

е) энг ёмон ҳолни аниқлашга доир (бу масалаларни ечишда талаб этилаётган тасдиқ энг ёмон (ноқулай) ҳол учун тўғри эканлиги исботланса, у ҳолда бошқа барча ҳоллар учун у албатта ўринли бўлишлилигига асосланади);

ж) Дирихле принципини қўллашга доир (бу масалаларни ечиш асосида берилган хоссаларга эга бўлган объектнинг мавжудлигини билвосита исботлаш усули ётиб, унинг мазмунини қуйидагича ифодалаш мумкин: н та яшикка сони н дан ортиқ бўлган предметлар жойлаштирилса, у ҳолда шундай яшик топиладики, унда биттадан ортиқ предмет жойлашади) бошланғич синфлар математика курсига киритилиши мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Бугунги кунда мантиқий масалалар кўп ҳолларда олимпиадаларда таклиф этилиб, дарсликларда юлдузча билан белгиланиб ёки қизиқарли масалалар рукнига киритилганлиги учун бошланғич синф ўқитувчиларининг катта қисми мантиқий масалалар фақат математикани ўрганишга қобилиятли ўқувчилар учун мўлжалланган деб ҳисоблайдилар.

Бундай нуқтаи назарнинг пайдо бўлишига сабаблардан яна бири мантиқий масаланинг ечими эвристик (ностандарт) бўлиб, бошқа типдаги масалаларни ечиш усуллариға ўхшамайди, натижада ўқитувчи қонкрет масалани ечиш жараёнида ўқувчиларда олдин таркиб топтирилган билим ва кўникмаларга таяна олмайди. Шунинг учун ҳам мантиқий масалаларни ечиш методикасини яратиш бугунги куннинг долзарб муаммосига айланади. Бунда бошланғич синф ўқувчиларини мантиқий масалаларни ечишга йўналтирилган фаолиятини самарали ташкил этиш учун уларнинг фикрлаш қобилияти такомиллашиб боришга мойил эканлиги ва демак, унга тинимсиз равишда кўмаклашувчи таъсир ўтказиш учун масала шартида қаралаётган объектларни ўрганишда таққослаш, хулосалар чиқаришга эътиборни кучайтириш лозимлигидан моделлаштириш муҳим аҳамият касб этиш келиб чиқади. Демак, моделлаштириш ўқувчиларда мантиқий масалалар ечиш кўникмаларини таркиб топтиришнинг асоси ҳисобланиб, уларни ечиш жараёнида ўқувчи учун энг муҳими масала шартида баён этилган ҳодиса ёки жараён миқдорий характеристикалари ва улар орасидаги боғланишларни ўрнатиш ҳамда уларни математик символлар билан ифодалаш, яъни масаланинг математик моделини қуришдир.

Ушбу мақолада биз юқорида кўриб ўтган мантиқий масалалар типларидан тўплам элементларини тартиблашга доир ҳамда тўпламлар ўртасида ўзаро бир қийматли мосликни ўрнатишга доир масалаларни ечиш жараёнида математик моделлар тутган ўрнини кўриб ўтамыз.

1. Тўплам элементларини тартиблашга доир вазиятларни тўғри чизиқда моделлаштириш мақсадга мувофиқдир. Шунинг учун ҳам бу типдаги масалаларни ечишда унинг шартида берилган тўплам элементлари нурда жойлашган нуқталар билан тасвирланиб, берилган муносабат асосида улар бирин-кетин жойлаштирилиб, тартибланади.

1-масала. Салимнинг бўйи Лазиздан баланд, Икромдан эса паст. Болалардан қай бирининг бўйи энг баланд эканини аниқланг?

Ечиш. Дастлаб, масала моделини қураимиз. Бу ҳолда нур “бўй чизиғи” вазифасини ўтайди. Шунинг учун ўқувчилар билан болаларни нурда уларнинг бош ҳарфлари кўрсатилган нуқталар билан; уларнинг бўйи пастроғини нурда чапроқда, бўйи баландроғини эса ўнроқда белгилашга келишиб оламиз. Сўнгра тартиб билан масаланинг ҳар бир шартини нурда белгилаймиз:

- Салимнинг бўйи Лазиздан баланд, демак, С нуқта Л нуқтадан ўнгда жойлашади;

- Салимнинг бўйи Икромдан паст бўлса, у ҳолда Икромнинг бўйи Салимдан баланд бўлади, демак, И нуқта С нуқтадан ўнгда жойлашади. Нурда нуқталарнинг жойлашишидан болаларнинг бўйи энг баланди Икром эканлигини аниқлаймиз.

2.Тўпламлар элементлари орасида ўзаро бир қийматли мосликни ўрнатишга доир вазиятларни хулосалар занжирини қуриш йўли билан, графиклар ёрдамида ёки жадваллар тузиш йўли билан моделлаштириш мумкин. Бу типдаги масалаларни:

а) хулосалар занжирини қуриш йўли билан ечишда унинг шартда берилган боғланишлар алоҳида – алоҳида хулосалар шаклида ифодаланади ва ҳар бир хулоса натижаси кейинги хулосани келтириб чиқариш учун асос бўлади ва ҳ.к;

б) графлар ёрдамида ечишда берилган тўпламлар элементларини нуқталар билан белгиланиб, улар ўртасидаги мослик кесмалар билан туташтирилади; агар тўплам элементлари орасида қаралаётган мослик ўринли бўлмаса (инкори бўлса), штрих чизиқлар билан туташтирилади;

в) жадваллар тузиш асосида ечишнинг таълимий аҳамияти масала шартда берилган боғланишлар ва улардан келтириб чиқариладиган хулосалар занжирини қуриш кўрғазмали ҳолда системалаштирилади;

Масала. Анвар, Ботир ва Салим кўпайтириш жадвалини ўрганмоқда. Улардан бири 5 га, иккинчиси 6 га, учинчиси эса 8 га кўпайтириш жадвалини ўрганмоқда. Агар Ботир 6 га кўпайтириш жадвалини билса, Анвар эса 6 га ва 8 га кўпайтириш жадвалларини билса, болаларнинг ҳар бири нечага кўпайтириш жадвалини ўрганмоқда.

Ечиш. а) масалани хулосалар занжири қуриш йўли билан ечамиз.

Ботир 6 га кўпайтириш жадвалини билади, демак, у 5 га ёки 8 га кўпайтириш жадвалини ўрганиши керак. Анвар 6 га ва 8 га кўпайтириш жадвалини билади, демак, у 5 га кўпайтириш жадвалини ўрганаётган бўлади. У ҳолда Ботир 8 га кўпайтириш жадвалини ўрганаётган бўлади. Демак, Салим 6 га кўпайтириш жадвалини ўрганмоқда.

б) масалани графиклар ёрдамида ечамиз.

Масала шартига кўра, ўқувчилар исмлари тўплами ва улар ўрганаётган кўпайтириш жадвали тўпламига эгамиз. Биринчи тўплам элементларини А, Б ва С нуқталар (ўқувчилар бош ҳарфлари) билан, иккинчи тўплам элементларини 5, 6, 8 сонлари (кўпайтириш жадвали ўрганилаётган сонлар) билан белгилаймиз. Дастлаб масала шартда берилган боғланишлар асосида график ясаймиз, сўнгра берилган боғланишлардан келтириб чиқариладиган хулосалар занжирига асосланган ҳолда ечимни ифодаловчи графикни ҳосил қиламиз. Графикдан Анвар 5 га кўпайтириш жадвалини, Ботир эса 8 га кўпайтириш жадвалини ўрганаётганлигини аниқлаймиз. Демак, Салим 6 га кўпайтириш жадвалини ўрганмоқда.

с) ўқувчиларда юқорида кўриб ўтилган икки усул билан бу типдаги мантиқий масалаларни ечиш кўникмалари таркиб топтирилгач, масалани энди жадвал тузиш йўли билан ечишга ўтиш мумкин.

Жадвални тўлдиришга киришишдан олдин ўқувчилар билан “Болалар қайси сонга кўпайтириш жадвалини ўргатаётган бўлса “+” белгиси, ўрганмаётган бўлса “-” белгисини қўйишга келишиб оламиз.

Кўпайтириш жадвали	Исмлар		
	Анвар	Ботир	Салим
5 га кўпайтириш	+		
6 га кўпайтириш	-	-	+
8 га кўпайтириш	-	+	

Масала шартига кўра, Ботир 6 га кўпайтириш жадвалини билади. Демак, у 6 га кўпайтириш жадвалини ўрганмайди. У ҳолда “6 га кўпайтириш” сатри ва “Ботир” устуни кесишиш катакчасига “-” белгиси қўямиз.

Сўнгра масала шартига берилган, шунингдек, улардан келтириб чиқариладиган хулосалар занжири қуриб, жадвални тўлдирамиз:

- Анвар 6 га ва 8 га кўпайтириш жадвалини билади. Бундан у ушбу сонларга кўпайтириш жадвалларини ўрганмаганлиги учун мос катакчаларга “-” белгилари қўямиз. Демак, Анвар 5 га кўпайтириш жадвалини ўрганаётган бўлади. “+” белги қўямиз.

- У ҳолда Ботир 8 га кўпайтириш жадвалини ўрганаётган бўлади. “+” белги қўямиз.

- Агар Анвар 5 га кўпайтириш, Ботир 8 га кўпайтириш жадвалини ўрганаётган бўлса, у ҳолда Салим 6 га кўпайтириш жадвалини ўрганаётган бўлади. “+” белги қўямиз.

Жадвалдан Анвар 5 га кўпайтириш, Ботир 8 га кўпайтириш, Салим эса 6 га кўпайтириш жадвалини ўрганаётганлигини аниқлаймиз.

БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРНИ КАСБИЙ ФАОЛИЯТГА ТАЙЁРЛАШ ЖАРАЁНИДА КОМПЕТЕНТЛИК

Муслимов Ш.Н. - Тошкент давлат педагогика университети таянч докторанти

Аннотация. Мақолада асосий эътибор “компетенция”, “компетентлик” “касбий компетентлик” тушунчаларининг моҳияти, мутахассиснинг компетентлиги жиҳатлари, таснифлари, касбий компетенцияларнинг гуруҳлари ҳамда уларни ривожлантиришнинг асосий йўллари ва воситалари очиб берилган.

Калит сўзлар: компетенция, компетентлик, касбий компетентлик, интеллектуал, гностик, лойиҳалаштириш, ташкилотчи, технология, конструкторлик.

КОМПЕТЕНЦИЯ В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

Муслимов Ш.Н. – докторант Ташкентского государственного педагогического университета

Аннотация. В данной статье основное внимание уделяется к раскрытию сущности таких понятий, как компетенция, компетентность, профессиональная компетенция, виды, характеристики компетенции специалиста, группы профессиональной компетентности, а также методы и средства её развития.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, профессиональная компетентность, интеллектуальность, гностические способности, проектирование, организатор, технология, конструктор.

COMPETENCE IN THE COURSE OF PREPARATION FOR PROFESSIONAL WORK OF THE FUTURE TEACHERS

Muslimov Sh.N. –Tashkent State Pedagogical University, doctoral student

Annotation. In this article, necessary attention is paid to the disclosure of the essence of such concepts as competence, competence, professional competence, types, characteristics of the competence of specialist, group of professional competence as well as methods and means of its development.

Key words: competence, competence, professional competence, intellectual, gnostic, design, organizer, technology, designer.

Иқтисодийнинг глобаллашуви, Ўзбекистон Республикасида ахборот жамиятининг шаклланиши ва унинг олий таълим тизимининг жаҳон миқёсидаги интеграцияси бизнинг педагогик фанларимиз

олдига ўзбек анъанавий илм-фан соҳасини дунёда қабул қилинган педагогик тушунчаларни миллий хусусиятлардан келиб чиққан ҳолда таълим тизимига мослаштириш вазифасини қўяди. Хусусан, таълимнинг билим парадигмасини компетентлик ёндашуви нуқтаи-назаридан такомиллаштириш мақсадга мувофиқлигини кўрсатади.

Мутахассиснинг компетентлиги қуйидаги жиҳатларни ўз ичига олади:

- интеллектуал – билим орттириш қобилияти бўлиб, инсоннинг билим ва тажрибаларни ўзлаштириш ва улардан фойдалана олишга, муаммоли вазиятларда ўзини оқилона тута билиш, амалга оширилиши керак бўлган фаолиятнинг мақсадлари, вазифалари, меъёрларини ўзаро мослаб қўя билиш ва уларни самарали равишда бажара олишга тайёрлигини ифодалайди;

- амалий – қайта ўзгартириш фаолияти бўйича малака ва кўникмалар, меҳнат техникаларини ва технологияларини юқори даражада эгаллаганлик;

- қадриятлардан хабардорлик – маданий-маънавий қадриятларнинг устунлигига таянганлик¹.

Инсоннинг интеллектуал қобилиятлари шахсда мавжуд бўлган интеллектуал сифатларда кўринади, бу сифатларга ижодкорлик, ташаббус, ақлнинг интеллектуал жиҳатдан ўзига хослиги, билим орттириш ва мотивацион омилларнинг ажралмас бирлиги сифатидаги шахснинг компетентлигини киритишимиз мумкин². Касбий ижодкорлик – бу янги ғояларни юзага келтириш ва муайян фаолиятда уларни амалга ошириш жараёнидир. Ижодий иш фаолиятида ўз-ўзини идора қилиш, ўзининг интеллектуал фаолиятини эркин бошқара олиш, мақсадга мувофиқ равишда режалаштира олиш, билим орттириш вазифаларини мустақил равишда ҳал қила билиш қобилиятлари муҳим ўрин тутаяди.

Интеллектуал инсон қуйидаги хислатларга эга бўлиши керак: а) турли хил тизимли билимларга эгаллик; б) уддабуронлик; в) тезкорлик, зарур вазиятларда билимларини тез ишга сола билиш; г) назарий қоидаларни амалиётга татбиқ этиш шакллари ва воситалари; д) таянч элементларни ажрата билиш.

Интеллектуал компетентликда шахсда билим орттириш фаолияти устун туришини, максимал даражада билим тўплашга интилишини англатувчи “эрудит маданияти”ни алоҳида таъкидлаб ўтилади. Лекин, А. Мольнинг ёзишича, “икки хил эрудицияни бир-биридан фарқлаш зарур: шунчаки маданий дунёкараш майдонини кенгайтириш, бошқача қилиб айтганда, ақл хазинасидаги мавжуд элементлар сонини кўпайтириш бир томонда ва ассоциациялар қатламининг қалинлиги ва чуқурлиги билан белгиланадиган, ижтимоий ёки индивидуал организм томонидан таффақкур жараёнида барпо қилинадиган ва кейинчалик хотирада сақлаб қолинадиган маълумотлар бошқа томондадир”³.

Касбий ташаббус инсоннинг янги ахборотларни излаш, у ёки бу ғояларни кўтариб чиқиш, бошқа турдаги фаолият соҳаларини ўзлаштириш, маълум бўлган доирадан четга чиқиш ва ташқаридан рағбатлантирилмайдиган интеллектуал фаолиятга киришиб кетиш иштиёқи сифатида намоён бўлади. Интеллектуал ташаббусни яхлит хусусият деб билмоқ лозим.

Таълимни модернизациялаш муаммоларини кўриб чиқишда олий таълим муассасаларининг битирувчиларига қўйиладиган талабларни белгилашда “*касбий компетентлик*” атамаси кенг қўлланилади. Т.Ю. Базаров “*касбий компетентлик*” тоифасини мутахассиснинг касбий фаолиятини амалга ошириш жараёнида самарали қарорларни қабул қилишга тайёрлиги ва қодирлиги деб ҳисоблайди⁴. Касбий компетентлик “умуман олганда билим, кўникма ва тажрибанинг, шунингдек шахсий сифатларнинг бир бутун, яхлит йиғиндиси бўлиб, инсонга касбий фаолиятини атроф олам билан ўзаро боғлиқликда, самарали лойиҳалаштириш ва амалга ошириш имконини беради”⁵.

Касбий компетенцияларни кўриб чиқиб, кўпчилик тадқиқотчилар⁶ қуйидагиларни алоҳида таъкидлайдилар:

¹ Исаева Т.Е. Классификация профессионально-личностных компетенций вузовского преподавателя. – М.: Педагогика. – 2005.

² Исаева Т.Е. Классификация профессионально-личностных компетенций вузовского преподавателя. – М.: Педагогика. – 2005.

³ Моль А. Социодинамика культуры. – М.: 1993. с.51.

⁴ Базаров Т.Ю. Компетенция будущего: Квалификация? Компетентность (критерии качества).

⁵ Зимняя И.Л. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. -2004. 13-б.

⁶ Алмазова Н.И. Когнитивные аспекты формирования межкультурной компетентности при обучении иностранному языку в неязыковом вузе. Авт. дисс. на соискание ученой степени док.пед.наук. Санкт-Петербург, 2003. – 47 стр.;

1) оддий (базавий) компетенциялар (фаолиятнинг муайян турларида намоён бўладиган ва осон мустақамланадиган билим, кўникма ва қобилиятларга асосланган ҳолда шакллантириладиган);

2) таянч компетенциялар ҳисобга олиш ва ўлчаш учун ўта қийин бўлиб, фаолиятнинг барча турларида, шахснинг атроф олам билан барча муносабатларида намоён бўлади, шахснинг маънавий дунёсини ва унинг фаолияти мазмунини акс эттиради.

Баъзи тадқиқотларда бошқача таърифлар мавжуд: стандарт компетенциялар – буларсиз шахснинг ёки ташкилотнинг нормал фаолияти мумкин эмас; таянч компетенциялар – ижтимоий-иқтисодий бозорда уларни турдош вакилларга нисбатан юқорироқ поғоналарга кўтариб, рақобатбардошлигини таъминлайди; етакчи компетенциялар – бу келажакни “яратиш”, инновацияларда, креативликда, илгарига интилувчанликда, мурасакорликда намоён бўлади.

Энг самарали ишлаётган педагогларнинг фаолиятини кузатиш ва келажакдаги эҳтиёжларни моделлаштириш натижасида компетенциянинг педагог фаолиятининг ва шахсининг “билмоқ, бажармоқ, эга бўлмоқ” деган уч асосий бўғинига асосланган бир қатор турлари аниқланган¹. Шундан бошлаб ўқитувчининг шахсий сифатларининг унинг касбий компетенцияга таъсири барча тадқиқотчилар томонидан эътироф этилиб келмоқда. Ўқитувчиларнинг касбий тайёргарлигига компетентлик ёндошувларни ишлаб чиқишга И.Л. Зимняя катта ҳисса қўшган. У педагог шахсининг барча сифатларини объектив ва субъектив сифатларга ажратган: объектив сифатлари – бу ўқитувчининг ўз фанини билиш даражаси, фан методологиясини эгаллаганлик даражаси ва илмий билимларининг чуқурлиги, умумий дидактик ва хусусий методик тамойилларни эгаллаганлиги, болалар психологиясини яхши билиш ва унинг ўзига хос хусусиятларини тўлиқ қабул қилиши; субъективлари: педагогик санъати, педагогик истеъдод, ижодкорлик ва ҳ.к.². Н.И. Алмазова педагогнинг касбий компетенциясини ўрганишда ўқитишнинг самарадорлигини ошириш имконини берадиган кўникмаларни ва педагогнинг шахсий сифатларини гуруҳларга бўлиб чиқди ва шундай хулоса чиқарди: “Педагогнинг касбий компетенцияси – бу педагогнинг меҳнати бўлиб, унда педагогик фаолият, педагогик мулоқот етарлича юқори даражада амалга оширилади, ўқитувчининг шахси намоён бўлади, ўқувчиларни ўқитиш ва тарбиялаш бўйича яхши натижаларга эришилади”³.

XXI аср ўқитувчисининг касбий-шахсий компетенциясининг мазмуни Т.Е. Исаева томонидан батафсил таърифланган ва асослаб берилган. Муаллиф компетенцияларни қуйидагича гуруҳлаган: мослашувчан-замонавий компетенциялар; ижтимоий компетенциялар; ижтимоий-ташкилий компетенциялар; касбий (махсус фанлар ҳамда хусусий методика бўйича) компетенциялар–ўқитиладиган фаннинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ва ўқитувчининг ўзига хос бўлган педагогик тизимига мослаб танланадиган билим, кўникмалар, ўқитиш методлари, касбий-корпоратив тажрибани узатиш усулларининг мажмуи; коммуникатив компетенциялар қадриятларга асосланган ҳар қандай шароитда ҳам инсоннинг “ўзлигини” сақлаб қолишини таъминлайдиган⁴.

Замонавий тадқиқотчилар олий таълим муассасалари битирувчисининг компетенциясини таснифлашга катта эътибор қаратмоқдалар. Масалан, Т.Е. Исаева ўзининг “XXI аср менеждерининг таянч компетенциялари” курсида қуйидаги таянч компетенцияларни ажратиб кўрсатади: стратегик; ижтимоий; функционал; бошқариш; касбий⁵.

Базаров Т.Ю. Компетенция будущего: Квалификация? Компетентность (критерии качества).;

Зимняя И.Л. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентного подхода в образовании. Авторская версия. - М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. -2004.;

Моль А. Социодинамика культуры. – М.: 1993. с.51.

¹ Базаров Т.Ю. Компетенция будущего: Квалификация? Компетентность (критерии качества). 157-б.

² Зимняя И.Л. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентного подхода в образовании. Авторская версия. - М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. -2004.

³ Алмазова Н.И. Когнитивные аспекты формирования межкультурной компетентности при обучении иностранному языку в неязыковом вузе. Авт. дисс. на соискание ученой степени док.пед.наук. Санкт-Петербург, 2003. – 47 стр.

⁴ Исаева Т.Е. Классификация профессионально-личностных компетенций вузовского преподавателя. – М.: Педагогика. – 2005.

⁵ Исаева Т.Е. Классификация профессионально-личностных компетенций вузовского преподавателя. – М.: Педагогика. – 2005.

Замонавий педагогик амалиётда “компетентлик” ва “компетенция” тушунчалари вужудга келишининг асосий жиҳатларини таърифлашнинг имкони бўлмагани каби, мазкур мақола доирасида ҳам уларни таснифлашнинг батафсил таҳлилин бериб бўлмайди. Бироқ, бунда асосий йўналишни аниқлаб олиш муҳимдир: а) олий таълим муассасалари битирувчилари учун энг муҳим деб эътироф этилган компетенциянинг мазмунини аниқлаштириш; б) замонавий олий таълимда касбий компетентликни ривожлантиришнинг асосий йўллари ва воситалари, уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- талабаларнинг касбий йўналтирилганлик даражасини, касбий йўналтирилганлигини ва тайёргарлигини, индивидуал хусусиятларини, шахсий қизиқишлари ва имкониятларини эътиборга олган ҳолда танлаб олиш учун таклиф этиладиган муаммоли-вазиятли топшириқларнинг вариативлиги (мураккаблик ва мустақиллик даражасига кўра вариативлик);

- ишни бажаришнинг жамоавий (талабалар гуруҳи) ва индивидуал шаклларини уйғунлаштириш асосида талабаларнинг мустақиллигини ривожлантириш;

- талабаларнинг бажарган ишларини ва касбий тайёргарлик даражаларини ўзаро текширишларини, ўз-ўзини назорат этишларини ва таҳлил этишларини рағбатлантириш;

- талабаларни ижодий фаолиятнинг турли шакллари ва ўз-ўзини бошқаришга кенг жалб этиш;

- талабаларнинг республика ва олий таълим муассасаси миқёсида ташкил этилаётган маънавий ва маданий тадбирларда фаол иштирок этишлари.

Олий таълим муассасаси ахборот манбаи сифатида эмас, балки маънавий-маданий кадриятларнинг миллий ва умуминсоний тамойиллари билан талаба орасидаги воситачи вазифасини бажарган тақдирдагина, биринчидан, талабанинг шахсий қизиқиш, ижодкорлик, мулоқот, ўқиш ва билимлар орттириш фаолиятларини ўз ичига ҳаёт фаолияти сифатидаги, иккинчидан, маданиятнинг бугунги кундаги ҳолати ва тарихий ривожланишини эгаллашнинг усули сифатидаги ўқув жараёни мутахассиснинг касбий компетентлигини ривожлантиришнинг реал шарт-шароитларига айланиши мумкин.

“Компетенция” ва “компетентлик” тушунчаларининг ўзи педагогик фанларда нафақат мустаҳкам жой эгаллади, балки педагог-амалиётчиларнинг кенг доиралари томонидан ҳам тобора чуқурроқ ўрганилмоқда.

Касбий компетентликни тадқиқ этишда касбий компетенцияларнинг қуйидаги гуруҳлари бўлажак ўқитувчиларнинг касбий компетентлигини шакллантириш учун зарур деб ҳисобланади:

- гностик – ишлаб чиқаришга оид янги билимларни эгаллай олиш, ўз шахсий тажрибасини ҳамда ишлаб чиқариш илғорлари ва новаторлари тажрибасини умумлаштириш ва тизимлаштира олиш;

- лойиҳалаштириш – техник ва технологик тизимларни, тикув буюмлари объектларини яратиш, касбий фаолиятни жорий ва истиқболли режалаштириш, технологик жараёнларни бошқариш ва назорат қилиш тизимини лойиҳалаштириш;

- ташкилотчилик – муҳандислик ғояларини амалиётга жорий эта билиш, жамоага етакчилик қила олиш;

- технологик – технологик жараёнларни ташкил этиш, чизмалар ва технологик хариталарни ўқий олиш, қўйилган вазифаларни бажариш учун зарур бўладиган имкониятлар ва шароитларни, асбоб-ускуна ва жихозларнинг техник тавсифларини аниқлай билиш;

- конструкторлик – буюмларни тайёрлаш бўйича ҳисоблаш график ишларни бажара олиш, эскизлар ва чизмаларни бажара олиш, техник шартларга мос равишда технологик жараённи йўлга қўя билиш, носозликларни бартараф этиш учун тадбирлар тизимини аниқлай олиш.

БОШЛАНҒИЧ СИНФ СУРДОПЕДАГОГИ КАСБИЙ ФАОЛИЯТИНИНГ МУҲИМ ЖИҲАТЛАРИ

Якубжанова Д.Б. - Тошкент давлат педагогика университети докторанти

Аннотация. Мақолада бошланғич синф сурдопедагоги касбий фаолиятининг муҳим жиҳатлари, сурдопедагогни тайёрлашнинг мазмуни, сурдопедагогнинг махсус ва ўзига хос малакалари ўз ифодасини топган.

Калит сўзлар: махсус таълим, сурдопедагог, талаблар, олий таълим, касбий билимлар, ривожланишида камчилиги бўлган болалар.

ВАЖНЫЕ АСПЕКТЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СУРДОПЕДАГОГА НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Якубжанова Д.Б. - Тошкент давлат педагогика университети докторанти

Аннотация. В статье освещаются важные аспекты профессиональной деятельности сурдопедагога в начальной школе, содержание обучения сурдопедагога, а также специфические навыки сурдопедагога.

Ключевые слова: специальное образование, сурдопедагог, требования, высшее образование, профессиональные знания, дети с нарушениями развития.

IMPORTANT ASPECTS OF THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF THE PRIMARY DEAF AND DUMB TEACHER

Yakubjanova D. B.– Tashkent state Pedagogical University, doctoral student

Annotation. In article professional work prominent aspects of deaf and dumb teacher in an elementary school, training maintenance of deaf and dumb teacher, and also specific skills of deaf and dumb teacher are given.

Key words: special education, deaf-and-dumb pedagogue, requirements, higher education, professional knowledge, children with developmental disabilities.

Республикада таълим соҳасида олиб борилаётган сиёсатнинг устувор вазифаларидан бири ҳозирги замон талабларига жавоб берадиган педагог кадрларни шакллантиришдан иборат. Мустақиллик йилларида республикада ижтимоий ҳимояга муҳтож болаларнинг мактабгача, умумий ўрта, ўрта махсус, касб-ҳунар, олий таълим ва мактабдан ташқари таълим тизими ҳамда замонавий талабларга жавоб берадиган дефектолог-мутахассисларни тайёрлаш тизими тубдан ислоҳ қилинди. Ногирон болани илк ёшидан ташхис қилиш, коррекцион-педагогик амалий ёрдам кўрсатиш ишларини самарали амалга ошириш учун махсус таълимнинг йўналишлари бўйича мутахассисларни тайёрлаш ва қайта тайёрлаш ишлари такомиллаштирилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорлари ва фармонларида¹, жумладан, Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида "...имконияти чекланган шахсларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, ногирон, аҳолининг бошқа эҳтиёжманд тоифаларининг тўлақонли ҳаёт фаолиятини таъминлаш учун уларга тиббий-ижтимоий ёрдам кўрсатиш тизимини янада ривожлантириш ва такомиллаштириш"² каби вазифалар белгиланиб, бугунги кунда эшитишида нуқсонли бўлган ўқувчиларни бошланғич синфларда ўқитиш ва тарбиялаш долзарб аҳамият касб

¹Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 20 майдаги «Олий таълим муассасаларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-1533-сон Қарори, 2017 йил 7 февралдаги «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сон Фармони, 2017 йил 20 апрелдаги «Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ 2909-сон Қарори, 2017 йил 1 декабрдаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ногиронлиги бўлган шахсларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ф-5006 Фармони

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги Фармони. // Ҳаракатлар стратегияси асосида жадал тараққиёт ва янгилаш сари. – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2017. – Б.70-71.

этмоқда. Тадқиқотларни ўрганиш ва уларни таҳлил этиш натижасида эшитишида нуқсони бўлган ўқувчиларни бошланғич синфларда ўқитиш жараёни тизимли ёндашишни талаб қиладиган ўта мураккаб, кўп қиррали ижтимоий-педагогик муаммодир, деган хулосага келдик.

Жисмоний ва (ёки) руҳий ривожланишида нуқсонлари бўлган болалар сони ўсиб бораётган бугунги кун шароитида таълим муассасалари учун бундай болаларга ўз вақтида коррекцион-педагогик ва ижтимоий-психологик ёрдам кўрсата оладиган махсус кадрларни – педагог-дефектологларни тайёрлаш зарурати ҳам ортиб бормоқда.

Илмий-педагогик адабиётларда педагог касбининг моҳияти ва мазмуни ҳақида гап юритилар экан, олимлар педагогнинг таълим олувчи билан психологик жиҳатдан мақсадга мувофиқ ўзаро муносабатларни ўрната олиш қобилиятига (коммуникатив компетентликка) алоҳида тўхталиб ўтадилар¹.

Педагог-дефектологнинг ривожланишида камчилиги бор бола билан ўзаро муносабатларини ўрнатиш малакаси алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, касбий фаолиятнинг муваффақиятини белгилайдиган муҳим таркибий компонент сифатида эътироф этилади. Бундан ташқари, изланишлар шуни кўрсатдики, олий таълим муассасасидаги анъанавий таълим бўлажак педагог-дефектологни ривожланишида камчиликлари бўлган бола билан мулоқот ўрнатишга тайёрлаш масаласини ҳамма вақт ҳам етарли даражада ҳал қилмайди. Битирувчи педагог-дефектологлар ўртасида ўтказилган сўров натижаларидан шу нарса аён бўлдики, ёш мутахассисларнинг кўпчилиги мустақил касбий фаолиятнинг бошида ривожланишида камчиликлари бўлган бола билан ўз муносабатларини режалаштиришда, у билан мулоқот ўрнатишда жиддий қийинчиликларга дуч келадилар, болалар билан ўзаро муносабатлар жараёнида психологик ноқулайликлар сезадилар.

Республикамизда ҳозирги замон махсус педагогик таълим ўз йўналишлари ва талабларига мос қуйидаги педагогик мутахассисликларни эгаллаш имконини беради: тифлопедагогика — кўр ва заиф кўрадиганлар учун педагог ихтисоси (тифлопедагог); сурдопедагогика — кар ва заиф эшитувчилар учун педагог ихтисоси (сурдопедагог); олигофренопедагогика — ақлий ривожланишида ҳар хил турдаги ва шаклдаги енгил ва оғир камчиликлар кузатилган болалар ва ўсмирлар билан ишлаш учун педагог ихтисоси (олигофренопедагог); логопедия — ҳар хил генездаги нутқ бузилишларига эга бўлганлар билан ишлаш учун педагог ихтисоси (логопед, фониастр); мактабгача махсус педагогика — ривожланиши орқада қолган мактабгача ёшдаги болалар билан ишлаш учун педагог ихтисоси; махсус психология — жисмоний ва интеллектуал имкониятлари чекланган кишилар учун психологик ёрдам кўрсатиш ва уларга ҳамроҳлик қилиш учун психолог ихтисоси.

Педагогик коллежларда алоҳида таълимий эҳтиёжларга эга болалар учун мўлжалланган махсус мактабгача ёки мактаб (мактаб-интернат) муассасасининг тарбиячиси ихтисосини олиш мумкин.

Юқорида келтириб ўтилган педагогик ихтисосликларни эгаллаган мутахассис муайян типологик гуруҳ доирасида ривожланишида камчилиги бўлган ҳар хил ёшдаги (илк ва мактабгача ёшдан бошлаб) шахслар билан иш олиб боради. У ёки бу мутахассислик доирасидаги кўплаб ихтисослар мураккаб бузилишларга эга болалар ва катталар билан малакали коррекцион-педагогик иш олиб бориш имконини беради.

Сурдопедагог чуқур ва ҳар томонлама таълим олади. Бунда антропологик тамойил зарурий илмий ва амалий билимлар мажмуини ташкил қилувчи мезон бўлиб хизмат қилади. Бу тамойил ривожланиши меъёردа кечаётган ва ривожланишида у ёки бу бузилиш кузатилган шахслар ва уларнинг ижтимоийлашуви ҳақидаги билимларнинг танлаб олиниши ва интеграциясини белгилайди. Ривожланишида камчилиги бўлган шахслар ҳақидаги билимлар камчилик тури ва хусусиятига қараб махсус педагогика нуқтаи назаридан у ёки бу махсус соҳа бўйича ҳам дифференциаллашади. Сурдопедагог кадрларни тайёрлаш таълим мазмунини ҳозирги замонда қуйидаги муҳим жиҳатлар

¹ <http://www.kaicc.ru/content/agroturizm-v-evrope>.

Карчевская Е. Что такое агротуризм// Научный сборник. – Гомель. ГГТУ, 2005. – С. 20-24.

Якубжоновна Ш. Агротуризмнинг назарий жиҳатлари// Агро Илм. –Тошкент, 2007. -№3. –Б. 53-54.

белгилайди: фундаменталлаштириш, инсонпарварлаштириш ва стандартлаштириш, шунингдек, касб эгаллашнинг дедуктив йўли.

Фундаменталлаштириш деганда касбий таълимнинг шундай қурилганлиги кўзда тутиладики, бунда талабалар касбий тайёргарликни кенг умумий илмий билимларни эгаллашдан бошлаб, аста-секин муайян билим соҳасига (масалан, сурдопедагогикага) ўтадилар, кейин эса шу соҳага оид илмий тадқиқотлар методологияси ва методларини ўзлаштирадилар.

Инсонпарварлаштириш ҳозирги замон таълим тизимининг педагог олдида турган вазифаларни ўзига хос тарзда йўналтирадиган ижтимоий-педагогик тамойили сифатида олиб қаралади. Маълумки, яқин-яқингача таълимда ўқувчининг (талабанинг) зарур билимларни ўзлаштиришга эришиши бош ўринга қўйилган. Таълим мазмунини инсонпарварлаштириш ўқитувчидан таълим олувчининг ҳар томонлама ривожланиши ва ўзини ўзи ривожлантириши, унинг ижтимоийлашуви ва ижтимоий мослашувига ҳар жиҳатдан ёрдам беришни талаб қилади. Сурдопедагогнинг касбий таълими бўлажак мутахассисни танланган йўналишдаги касбий фаолиятининг ўзига хос жиҳатларига тайёрлашга қаратилади.

Хуллас, сурдопедагогнинг касбий фаолияти пировард натижада инсоннинг ижтимоий мослашуви ва жамоага интеграциясига, унга ривожланишидаги камчилик характерини ҳисобга олган ҳолда жамиятда муносиб ва мустақил ҳаёт кечириш имқониятига эришишда ёрдам беришга қаратилади. Ривожланишида камчилиги бўлган шахсларнинг махсус таълимга бўлган эҳтиёжлари, улардаги камчилик тури, даражаси, клиник ва психологик хусусиятлари, педагогик таъсир кўрсатиш усулларига кўра ниҳоятда турли-туман бўлиб, айнан мана шу жиҳатлар сурдопедагог касбий фаолиятининг юқорида баён этилган характерини белгилайди, яъни бу фаолиятнинг айтиб ўтилган эҳтиёжларга мос бўлиши ва уларни қониқтиришини талаб қилади.

Олий касбий таълимда юз берган ислохотлар миллий олий педагогик таълимнинг, шу жумладан, махсус педагогика таълимининг стандартлашувига ҳамда унинг жаҳон таълим стандартларига яқинлашувига асос бўлди.

Таълим стандартларининг вазифаси миллий таълимда махсус таълим чегараларини аниқ белгилаб олишга, республикамизнинг олий таълими жаҳон маданий-таълимий маконига уйғун сингишига, таълим тўғрисидаги миллий ҳужжатларнинг халқаро тан олиниш механизмларига кириш учун зарур ҳуқуқий воситаларга эги бўлишга ва шу йўл билан олий таълим ҳақидаги дипломлар қонвертацияси масаласининг ҳал қилинишига эришишдан иборат.

Таълим мазмуни ва уни ўзлаштириш кетма-кетлиги шундай қурилганки, аввал ривожланиши меъёрда кечаётган шахснинг ижтимоийлашув жараёни ва механизмини тушуниш учун зарур бўлган фундаментал илмий билимларга оид фанлар ўтилади. Улар кейинги таълим босқичларида имқонияти чекланган шахснинг тарбияси, таълими, ижтимоийлашуви муаммолари билан боғлиқ бўлган амалий жиҳатларни касб этиб боради. Бошқа педагогик ихтисослардан фарқли ўлароқ сурдопедагог бир қатор махсус ва ўзига хос малакаларни эгаллаган бўлиши лозим. Махсус малакалар умуман имқонияти чекланган болаларга тегишли бўлса, ўзига хос малакалар бундай болаларнинг муайян тоифасига тегишлидир. Бу малакаларнинг айримлари (масалан, кичик ёшдаги қар болаларнинг оғзаки нутқини тушуниш, нутқ камчиликларини эшитиб фарқлаш кўникмаси ва ҳ.к.) узоқ вақт давомида шаклланади ва натижада имқонияти чекланган болалар ва ўсмирларнинг у ёки бу тоифаси билан бевосита ва муттасил амалий фаолият давомида талабдаги касбий маҳорат даражаси таъминланиб боради. Буларнинг ҳаммаси тарбияланувчилар билан узоқ ва муттасил давом этадиган педагогик таъсирни талаб қилади. Ўзига хос таълимий эҳтиёжларга эга бўлган болалар ва ўсмирлар билан олиб бориладиган тарбиявий иш кўникмаларининг шаклланиш жараёни ҳам худди шундай узоқ муддат ва меҳнатни талаб қилади.

Педагог-дефектологларнинг касбий тайёргарлиги тизимида амалий компетентликка (чуқур ва асосли билимларга эга бўлишлик) таълимнинг турли босқичларида ҳар хил мақсад ва вазифаларни кўзлаган ва махсус ташкил этилган педагогик амалиёт шароитида ҳам, шунингдек, замонавий техник воситалар – тегишли компьютер дастурлари, аудио ва видеотехника, тренажерлар ёрдамида ҳам эришилади. Бунда замонавий техник воситалар у ёки бу махсус малакаларни моделлаштирилган шароитда мустақамлаш имконини беради.

Назарий ва амалий характер касб этган зарур касбий компетенцияга эга бўлишликнинг ўзи сурдопедагог касбий фаолиятининг муваффақиятини тўла белгилаб бермайди. Бунинг учун шахсга ва мутахассисга хос ахлоқий тарбия, билим, маданият талаб қилинади.

Сурдопедагогнинг касбий билимлари қаторига ривожланишида камчилиги бўлган болаларнинг ота-оналари ва яқинлари билан жиддий муносабат ўрнатиш кўникмалари ҳам киради. Ижтимоий-педагогик тайёргарлик ҳам дефектологнинг касбий тайёргарлигида муҳим ўрин эгаллайди, чунки боланинг ўзи ва унинг оила аъзолари яшаб турган экологик мақбул ижтимоий микро ва макромўҳит яратишда биринчи навбатда дефектолог масъулдир.

Сурдопедагогнинг касбий фаолияти, унинг шахсига қўйиладиган талаблар махсус таълимнинг юқорида келтирилган ўзига хос хусусиятлари ва унга давлат стандарти талабларидан келиб чиқади.

Алоҳида таълим эҳтиёжларига эга бўлган болалар, оддий болалар каби, малакали педагогик ёрдам олишга ҳақли ва бу ёрдамни уларга махсус тайёргарлик кўрган педагог тақдим этиши мумкин. Махсус таълим тизимида самарали таълим-тарбия фаолиятини олиб бориш учун одатдаги педагогик тайёргарлик етарли эмас.

Сурдопедагогнинг касбий фаолияти ўқитувчи ишининг анъанавий доирасидан четга чиқади. У ҳар хил турдаги ижтимоий-педагогик, реабилитацион, консультатив-ташхисий, бевосита коррекцион ва бошқа турдаги фаолиятлар билан ўзаро яқин алоқага киришиб, боғланиб кетади. Бу фаолият турларининг ҳаммаси битта муҳим мақсадга – жисмоний ва ақлий имқониятлари чекланган шахсга унинг ижтимоий мослашиши ва интеграциясига махсус таълим воситалари билан ёрдам беришга қаратилган.

Сурдопедагогнинг касбий тажрибаси унинг касбий тайёргарлиги мазмунига тенг эмас, балки анча кенг ва чуқур. Сурдопедагог махсус таълим соҳасида педагогик маданиятнинг ҳамма томонлари ва туб маъносини ўзининг бутун ҳаёти мобайнида ўзлаштириб боради. У тинимсиз интиладиган мақсад – педагогик маҳорат. Педагогик маҳоратнинг асосини эса ижодкорлик ва касбий қобилият ташкил қилади.

У ёки бу дефектологик мутахассислик бўйича тайёргарлик ўтаган педагогика олий таълим муассасасининг битирувчиси қўйидаги касбий фаолият турларини бажаришда етарли билимга эга бўлиши лозим: ўқитувчилик; қонструктив-ташкилий; ташхисий-таҳлилий; консультатив; лойиҳалаш; гностик; психопрофилактик; коррекцион-ривожлантирувчи; маърифий; илмий-тадқиқот; тарбиявий; мувофиқлаштириш.

Бу дегани, шаклланган дефектолог-мутахассис қўйидаги билим ва малакалар эгаси бўлиши лозим:

- болаларнинг ривожланишида ўзига хос жиҳатларни англаб етиши, уларнинг билим олишдаги мавжуд имқониятларини аниқлаш мақсадида педагогик тадқиқот ўтказиш малакасига эга бўлиши;

- бузилиш турини аниқлаш учун (клиник ва психологик ташхис қўйиш ҳуқуқисиз) дифференциал ташхислаш методларини эгаллаган бўлиши;

- тарбияланувчиларнинг таълими, тарбияси, ҳаётда ўз ўрнини топиши, касб танлаши билан боғлиқ муаммолар бўйича болаларга, уларнинг ота-оналарига, шунингдек, умумий таълим муассасалари педагогларига қонсултатив-педагогик ёрдам кўрсатиш малакасига эга бўлиши;

- ўқув ва дидактик материалларни ишлаб чиқиш ва таълим шароитларини ривожлантиришда бузилишлар ва чекинишлар бўлган болалар ва ўсмирларнинг имқониятлари ва эҳтиёжларига мослаштириш йўллари ва усулларини ўзлаштирган бўлиши;

- махсус таълим муҳитини яратиш ва ундан самарали фойдаланиш малакасини эгаллаган бўлиши;

- махсус таълим жараёнининг ҳар хил ташкилий шаклларида алоҳида таълим эҳтиёжларига эга бўлган болалар ва ўсмирларнинг таълим-тарбия технологиялари ва методларини эгаллаган бўлиши;

- махсус таълим тизимининг ҳамма тузилмаларида, тарбияланувчиларнинг яшаш тарзида экологик жиҳатдан мақбул, психологик ва эмоционал жиҳатдан қулай муҳитни таъминлаш кўникмаларига эга бўлиши;

- болалар соғлигига зарар етказадиган одатларнинг олдини олиш ва коррекциялаш, шунингдек, ижтимоий муҳитнинг номақбул таъсиридан ҳимоя қилиш усулларига оид билимлар

билан қуролланган бўлиши;

- табиий, техноген ва ижтимоий келиб чиқишга эга фавқулдда ва хавfli вазиятларда психологик ёрдам кўрсатиш усулларини эгаллаган бўлиши;

- ота-оналарнинг психологик маданиятини ошириш мақсадида улар билан муносабат ўрнатиш ва ҳамкорлик қилиш борасида ташкилотчилик малакалари илмий-тадқиқот ишларини ташкил қилиш ва олиб бориш кўникмаларини ўзлаштирган бўлиши.

Бакалавр-дефектолог ривожланишида у ёки бу камчилиги бўлган боланинг психологик-педагогик текширувини ташкил қила олиши керак: боладаги камчилик ҳолати ва даражасини, шу билан боғлиқ ҳолда нутқининг, билиш фаолиятининг ривожланганлик даражасини, хулқ-атвори ва эмоционал-иродавий соҳадаги ўзига хос жиҳатларни, бола характериға хос хусусиятларни аниқлаш мана шундай текширув доирасига киради. Дефектологнинг ривожлантирувчи, коррекцион иш методлари ва усулларини қай даражада эгаллаганлиги муҳим аҳамиятга эга. Масалан, сурдопедагог учун нутқни шакллантириш, эшитув идрокини ривожлантириш, талаффузга ўргатишнинг махсус методикаларини билиш ва, айниқса, улардан болалар билан ишлаш малакаларига эга бўлиш фоят муҳим. Шунингдек, жамоавий фойдаланишга мўлжалланган товушни кучайтирувчи аппаратлардан ва индивидуал эшитиш аппаратларидан, техник ўқитиш воситаларидан, шу жумладан компьютер дастурларидан (ҳозирда болаларнинг ҳам умумий ва нутқий ривожланишига, ҳам талаффузи устида олиб бориладиган махсус ишда фойдаланишга мўлжалланган дастурлар маълум) фойдаланиш малакасиға эга бўлмаган мутахассисни тасаввур қилиб бўлмайди.

Бу вазифаларни талаб даражасида адо этиш сурдопедагогдан бу соҳадаги янги илмий-методик адабиётлардан муттасил воқиф бўлиб туришни талаб қилади. Бўлажак дефектолог ўз ишида тиббиёт ва техника янгиликларидан ҳам хабардор бўлиши кераклигини ўқиш давриданоқ билиши лозим.

Шундай қилиб, ривожланишида камчилиги бўлган болаларнинг тарбияси ва таълимининг муваффақиятли кечиши дефектологнинг касбий компетенцияси ва шахсий сифатларига, шунингдек, унинг ўз ишиға ёндошувида намоён бўладиган ижодий қобилиятиға боғлиқ. Дефектолог-мутахассис ўз касбий бурчини психик-жисмоний ривожланиши орқада қолган болаларға ҳар томонлама коррекцион-педагогик ёрдам кўрсатишда деб билиши ва ушбу бурчни дилдан ҳис қилиши шарт. Фақат шундагина бундай болаларнинг юқори даражадаги реабилитациясига ва келажакда ривожланиши меъёрда кечаётган кишилар жамоасига интеграциясига эришиш мумкин. Дефектолог-педагогнинг шахсига хос сифатлар унинг болалар ҳамда уларнинг ота-оналари билан муносабат тарзини, мутахассис сифатидаги нуфузини белгилашда, айтиш мумкинки, касбий билимлар билан тенг, балки уларға қараганда ҳам муҳимроқ ўрин эгаллайди. Дефектолог-мутахассиснинг энг муҳим шахсий сифатлари қаторида, албатта, болаларға нисбатан муҳаббат ва уларға ёрдам бериш истаги, бемор боланинг ота-онасига нисбатан ҳамдардлик ҳислари, уларға нафақат касбий ёрдам кўрсатиш малакаси ва истаги, балки уларни қўллаб-қувватлаш, инсонпарварлик ва меҳрибонлик кўрсатишға интилиш ҳисларини кўрсатиб ўтиш лозим.

Бироқ юқорида билдирилган фикрлар дефектолог эгаллаши лозим бўлган юқори даражадаги касбий тайёргарликнинг аҳамиятини пасайтирмайди. Шунинг учун дефектолог шахсини тавсифлашда илмий абадиётларда шахсий-касбий тайёргарлик ҳақида гап боради.

Ҳар битта дефектологик мутахассисликка нисбатан қўлланадиган бўлса, ушбу умумий компетенциялар у ёки бу ногиронлик категориясидаги болалар билан олиб бориладиган касбий фаолиятнинг ўзига хос жиҳатларидан келиб чиқиб янада аниқроқ ўзига хос компетенциялар билан тўлдириб борилади. Бунинг ёниға яна педагогнинг бутун касбий фаолияти давомида эгаллаб бориладиган бетакрор ва ўзига хос индивидуал касбий тажрибаси қўшилиб бораверади.

Педагог-дефектологлар меҳнат фаолиятини махсус таълим муассасаларида (мактабларда, мактабгача ва махсус таълим муассасаларида), психологик-тиббий-ижтимоий, реабилитацион, консультатив-ташхисий марказларда, психологик-тиббий-педагогик консультацияларда, логопедик пунктларда, шунингдек, умумий таълим муассасаларида, меҳрибонлик уйлари ва мактаб-интернатларда олиб борадилар ҳамда ҳар хил тоифадаги таълим олувчилар ва тарбияланувчилар билан коррекцион-педагогик ишни амалға оширадилар. Улар ривожланишида камчилиги бўлган болаларнинг индивидуал таълими ва тарбиясини уй шароитида ҳам олиб боришлари лозим.

Шундай қилиб, дефектолог мутахассиснинг касбий компетенциясини белгилайдиган асосий хусусиятлар ҳозирги замон педагогикаси ва махсус педагогиканинг методологик асослари ва категорияларини, махсус таълимий эҳтиёжга эга бўлган болалар ривожланишининг умумий қонуниятлари ва хусусиятларини, шунингдек, ривожланиши орқада қолган шахслар билан коррекцион иш олиб бориш ва камчиликларини компенсация қилиш йўлларини билиш, коррекцион-ривожлантирувчи таълим ва ижтимоий реабилитация шакллари ва методларини чуқур тушуниб етишдан иборат.

Бироқ юқорида таъкидлаб ўтилганидек, билимларнинг ўзи, улар қанчалик кенг бўлмасин, агар дефектолог-ўқитувчи ёки тарбиячи ногирон болаларга нисбатан шахсий-касбий муносабатни белгиловчи сифатларга эга бўлмас экан, сезиларли натижа бермайди ва коррекцион-тарбиявий ишнинг муваффақиятини белгиламайди. Педагог-дефектолог касбини танлашга қарор қилган одам аввал жиддий ва чуқур ўйлаб олиши керак, чунки бу касб ўз эгасига катта масъулият юклайди. У атрофдагиларга “ўхшамаган”, ўзининг ташқи кўриниши, нутқи, хатти-ҳаракатлари, тафаккур ва ўзаро муносабат усуллари ва имқониятлари билан ажралиб турадиган кишилар билан муттасил ва самарали мулоқотда бўлиши лозимлигини аниқ англаб етиши керак. Бунда нафақат унга нисбатан толерант муносабат, балки у билан тенг эканлик ҳақидаги ички ҳиссиёт ва эътироф ҳам талаб қилинади.

Педагог-дефектолог – алоҳида қалб эгаси бўлган, ҳаракатчан, ташаббускор, ғайратли, ўз фаолиятининг муваффақиятли кечишига ишонган, хайрихоҳ ва андишали шахс, у инсоннинг, шу жумладан, имқониятлари чекланган инсоннинг ҳозирги замондаги ролига инсонпарварларча баҳо берадиган шахс.

Педагог-дефектологнинг касбий дунёқараши ижтимоий ва маънавий оламда юз бераётган ва таълимда алоҳида эҳтиёжларга эга кишиларнинг ижтимоий ҳаётдаги ўрни ва вазифасига таъсир кўрсатадиган жараёнларни англаш ва уларга ўз баҳосини бериш натижаси ўлароқ шаклланади. Сабр-тоқат, вазминлик, бағрикенглик – педагог-дефектологнинг энг муҳим касбий сифатлари. Унинг касбий фаолиятининг натижалари одатда вақтда чўзилган, шунинг учун фақат ўз ишининг мақбул натижаларига ишонч меҳнатини давом эттиришга ва кундалик кичик муваффақиятдан ҳам қониқишга куч бағишлайди. Сабр-тоқат унга ҳар қадамда – кар ёки ҳар хил нутқий ёки ақлий бузилишларга эга болаларнинг гапини осойишта ва хайрихоҳлик билан эшитиш ҳамда уларнинг аниқ талаффуз қилишига эришиш учун ҳам, БЦФли болаларнинг ҳаракатланишдаги имқониятларини кенгайтиришга эришиш учун ҳам, ривожланиши орқада қолган чақалоқ оиласининг ишончини қозониш ва оила аъзоларини бундай бола тарбияси билан шуғулланишга ўргатиш учун ҳам керак.

Сурдопедагогнинг касбий малакасини, ўз касбида компетентлигини белгилайдиган асосий омиллар қаторига ҳозирги замон педагогикаси ва сурдопедагогиканинг методологик асослари ва категорияларини, таълимда алоҳида эҳтиёжларга эга бўлган боланинг умумий ривожланиш қонуниятлари ва хусусиятларини, шунингдек, ҳар хил ёш босқичи учун хос бўлган индивидуал психологик сифатларни, кар ва заиф эшитадиган болаларнинг ривожланишидаги бузилишларни коррекция қилиш ва ўрнини босиш йўлларини билиш, бундай шахсларнинг коррекцион-ривожлантирувчи таълими ва ижтимоий реабилитациясининг тамойиллари, мақсадлари, вазифалари, шакллари ва методларини чуқур англаб етиш каби хислатлар киради. Бу билимлар сурдопедагогнинг шахсий-касбий компетентлиги, эрудициясининг ўзига хос жиҳатларини ташкил қилади.

Касбий билимлардан ташқари ўқитувчи-дефектологнинг шахсий сифатлари ҳам муҳим аҳамиятга эга. Айнан улар келажакда ногирон болалар, уларнинг ота-оналари, меҳнат жамоасидаги ҳамкасблари билан ўзаро муносабатларининг характерини белгилайди. Ўқитувчи-дефектолог шахсига хос энг муҳим сифатлар қаторида болаларга бўлган муҳаббат ва уларга ёрдам бериш истагини, уларнинг ота-оналарига нисбатан ҳамдардлик туйғусини, уларга нафақат касбий ёрдам кўрсатиш, балки уларни қўллаб-қувватлашга интилишни айтиб ўтиш лозим.

Дефектолог-мутахассиснинг касбий бурчи ўзининг шахсий-касбий сифатларини такомиллаштириш, ижодий қобилиятини ривожлантиришдан иборат бўлиб, бу унинг касбий компетентлигини таъминлайдиган муҳим омиллардир. Касбий маҳорат асослари олий таълим муассасасида ўқиш йилларидаёқ шаклланади. Дефектологнинг келгусида ўз ишининг моҳир устаси

бўлиб шаклланиши унинг олий ўқув муассасасида ўтаган амалиёти, олиб борган мустақил илмий изланишлари, айниқса, мустақил иш жараёнида, ўз ишининг илмий асосларини, янги, илғор педагогик тажрибани ўзлаштириб бориши давомида содир бўлади. Умумий ва махсус педагогика ва психология, тилшунослик, махсус методика соҳаларида билимларни чуқур эгаллаб бориш – дефектолог фаолиятини янада такомиллаштириш ўқув-тарбия ишининг самарадорлигини оширишнинг муҳим шартидир. Фақат шу йўл билан ривожланишида камчилиги бўлган бола шахсининг уйғун ривожланишига ҳамда унинг жамиятга муваффақиятли интеграциясига эришиш мумкин.

БЎЛАЖАК БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚИТУВЧИСИНИНГ ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТИДА РЕФЛЕКСИВ ТАҲЛИЛНИНГ МАЗМУНИ

Отажонов Ж.М. – Тошкент давлат педагогика университети докторанти

Аннотация. Ушбу мақолада бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларининг педагогик фаолиятида рефлексив таҳлил мазмуни ёритиб берилган ҳамда рефлексив таҳлилни бўлажак педагогнинг касбий тайёргарлиги тизимида педагогик фаолият функционал мажбурияти орқали ўрганиш жараёни кўрсатилган.

Калит сўзлар: рефлексия, фаолият, таҳлил, тажриба, мустақил таълим, психологик тайёргарлик, ижодкорлик, рефлексив ёндашув, рефлексив таҳлил, назария, амалиёт.

СОДЕРЖАНИЕ РЕФЛЕКСИВНОГО АНАЛИЗА В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Отажонов Ж.М. – докторант Ташкентского государственного университета

Аннотация. В данной статье освещены содержание рефлексивного анализа в педагогической деятельности будущих учителей начальных классов, а также показан процесс изучения рефлексивного анализа через функциональные обязанности педагогической деятельности в системе профессиональной подготовки будущего педагога.

Ключевые слова: рефлексия, деятельность, анализ, опыт, самостоятельное образование, психологическая подготовка, творчество, рефлексивный подход, рефлексивный анализ, теория, практика.

THE CONTENT OF REFLEXIVE ANALYSIS IN THE PEDAGOGICAL ACTIVITY OF THE FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHER

Otajonov J.M. – Tashkent state Pedagogical University, doctoral student

Annotation. This article highlights the content of reflexive analysis in the pedagogical activity of future primary school teachers, as well as the process of studying the reflexive analysis through the functional responsibilities of pedagogical activity in the system of professional training of the future teacher.

Key words: reflection, activity, analysis, experience, independent education, psychological preparation, creativity, reflexive approach, reflexive analysis, theory, practice

Замонавий жамиятнинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий йўналишларидаги ислохотлар жамият томонидан бўлажак бошланғич синф ўқитувчисига, унинг тайёргарлик даражасига янги талабларнинг қўйилишига олиб келди.

Жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий, илмий-техник, таълимий ва маънавий ривожланиш

суръати Ўзбекистон Республикасининг таълим тизимини ислоҳ қилиш шароитларида профессионал ҳаракат қилишга қодир бўлган янги замон талабидаги мутахассисга эҳтиёжни янада кучайтирди. Кучли рақобатли бозор иқтисодиёти ижодий меҳнатга қобилиятли, юқори маҳоратли, мобил, ўз фаолиятининг янги, самарали ёндашувларини излаш ва амалга оширишга тайёр мутахассисларни талаб этади. Таълим парадигмаларининг ўзгаришлари бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларида вариативлик, субъективлик, ижодий индивидуаллик, касбий маҳорат, педагогик зийраклик ва педагогик мулоқот маданияти, шахсий имкониятларига йўналтирилган янги таълим технологияларига ўтишни назарда тутди.

Юз бераётган ўзгаришлар бошланғич синф ўқитувчиларининг касбий тайёргарликлари мавжуд тизимларини ўзгартириш заруратини белгилайди ва у таълим-тарбия жараёнида ўзгаришларнинг ислохотчиси бўлиб хизмат қилиши керак.

Замонавий таълимнинг мақсади ўзлигини англашга, мустақил таълимга, ўз-ўзини ривожлантиришга қодир бўлган шахсни тарбиялаш ҳисобланади. Мазмун-моҳияти эса шахснинг ўзини такомиллаштириш, ўзини намоён этиш шароитлар яратиш, ўзини таълим жараёнининг субъекти сифатида англашга йўналтирилади. Бу бошланғич синф ўқитувчиларини тайёрлаш муаммосида устуворликни белгилаш, етакчи мақсад сифатида – профессионалликнинг юқори даражасига эга шахсни ривожлантиришни илгари суришни талаб этади. Бу нафақат билимлар тизимини, балки касбий функцияларни самарали бажариш қобилиятини таъминловчи кўникмалар тизимини эгаллашни таъминлайди. Шунга кўра, ўзи тўғрисида, ўз фаолияти тўғрисида шахсий фикр ва атрофдаги инсонларнинг муносабатини аниқлаш ва таҳлил қилиш зарурияти бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларида рефлексив кўникмаларни ривожлантиришни талаб қилади.

“Рефлексия” атамаси латин тилидаги “reflexio” сўзидан келиб чиққан бўлиб, “орқага назар, акс эттириш” деган маъноларни англатади, (“reflexio” - орқага қайтиш) – ҳар томонлама баркамол ривожланган инсоннинг ўз хатти- ҳаракатлари ва уларнинг қонуниятларини англашга қаратилган назарий фаолият шакли бўлиб, инсон маънавий дунёсининг ўзига хос яширин хислатларини очиб берадиган ўз-ўзини билишга ва англашга қаратилган фаолият ҳисобланади.

Илк бор рефлексия тушунчаси қадимги Юнон фалсафасида юзага келган ва инсоннинг ўз онгида кечаётган мулоҳазалари ҳақида, фикр юритиши жараёни, фикрлари мазмунини таҳлил қилишга эътиборни жалб қилишни англатган.

Сократ, Платон ва бошқа Юнон файласуфлари рефлексияни инсоннинг ўз-ўзини билишга, нималарга қодир эканлигини эътироф этишга қаратилган фаолияти эканлигини таъкидлашади.

Кант, Гегел, Фихте, Шеллинг каби Европа файласуфлари эса рефлексияга инсоннинг билиш қобилиятларини ривожлантириш асоси сифатида қарашган. Лейбниц концепциясига мувофиқ рефлексия инсоннинг апперцепцияга (идрокнинг инсон ўтмишидаги тажрибасига ва индивидуал хусусиятларига боғлиқлиги) қодирлик хусусияти сифатида тилга олинади.

Рефлексив кўникмалар наслдан наслга ўтмайди, улар инсоннинг ёши, таълими, интеллектуал даражасининг ўсиши, ижтимоий-иқтисодий мавқеи билан такомиллашиб боради.

Рефлексив кўникмаларни ривожлантириш мураккаб ва узоқ давом этувчи жараён, шунинг учун уни бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларида касбий таълимни олий таълим муассасасининг бошланғич босқичларидан бошлаб ўқитилиши лозим.

Педагогик тадқиқотларда «рефлексия» - бу нафақат инсоннинг ўзини билиши ва тушуниши, балки унинг шахсий хусусиятлари, эмоционал таъсирланишлари ва когнитив тасаввурларини бошқалар қандай тушуниши ва қабул қилишини аниқлашдир¹.

Педагогик рефлексия – бу интеллектнинг ўз психик жараёнини объективлаштириш, ўз фаолиятини идрок этиш ва таҳлил қилиш қобилияти, шунингдек, ўзини таҳлил қилиш механизми ҳисобланиб, ўз фаолиятини назорат қилиш, англаш, масъулиятли хулқ-атвор воситасига айланади, шахсий дунёсида сабаб-оқибат муносабатларини кузатиш имконини беради. Мазкур хусусиятлар педагогик рефлексиянинг мазмун-моҳиятини, аҳамиятини ташкил этади.

¹ Моделирование педагогических ситуаций: Проблемы повышения эффективности общепедагогической подготовки учителя. Под ред. Ю.Н. Кулюткина, Г.С. Сухобской. - М.: Педагогика, 1991, - 120с.

Педагогик рефлексия предмети сифатида индивиднинг ички тажрибасида мавжуд бўлган билимлар, тасаввурлар, тушунчалар, ҳиссиётлар, кечинмалар, муносабатлар, истаклар, қадриятлар намоён бўлади.

Агар бўлажак ўқитувчида педагогик рефлексия шакланмаган бўлса, унда унинг ички дунёси касбий фаолиятдан ажратилган, маънавий юксалишдан чекинганини англатади. Педагогик рефлексиянинг хусусияти ижтимоий-маънавий жиҳатдан ўз-ўзини таҳлил қилишга йўналганлик ҳисобланади. Педагогик рефлексия ташқаридан кимдир билан тўлдирилиши ёки компенсацияланиши мумкин эмас.

Педагогик рефлексиянинг мавжуд эмаслиги ёки етарлича шакланмаганлиги ўқитувчини тўлиқ ташқи омилларга – рағбатларга, шароитларга, таъсирларга боғлиқ қилиб қўяди, уни бегона ироданинг ижрочисига айлантиради.

Бўлажак ўқитувчида педагогик рефлексияни ривожлантириш ижодий касбий ривожланиш имконияти ва қобилиятини таъминлайди.

Педагогик рефлексия шароитида педагогик фаолиятнинг ҳар қандай кўринишлари онгли, мазкур фаолият мақсадини, мотивларини англаш билан амалга оширилади.

Ўз касбий фаолиятини ўз иродаси ва ўз қадриятининг предметига айлантириш учун талаба ҳаёт фаолияти тажрибасига нисбатан рефлексив вазиятни ҳосил қилиши керак, бу эса олимларнинг фикрларига кўра, фақатгина ўзлигини англаш орқали амалга оширилиши мумкин. Унга эришишнинг мақсадлари, мотивлари, натижаси ва воситаларини билмаслигини англаш – шахснинг эркин фаолияти шаклланиши ва ривожланиши учун бошланғич шартдир¹.

Тадқиқотчилар стереотип ҳаракатларни мактаб ва ОТМдаги педагогик рефлексиянинг ривожланишига тўсиқ деб ҳисоблайдилар.

Педагогик рефлексиянинг асосий хусусияти педагогик жараён ичида эркинлик принципини амалга ошириш ҳисобланади. Лекин шуни таъкидлаш жоизки, бўлажак педагогларни тайёрловчи аксарият ОТМ лар таълимий фаолиятида талаба df тингловчиларнинг шахс моделини такомиллаштиришга эътибор қаратмайди. Натижада шахснинг, аниқроғи, бўлажак педагог ахлоқий ривожланишдан орқада қолади.

Ахлоқий жараёнларни бошқариш имконияти рефлексив фаолиятни, эркин танлов жараёнини ва қарор қабул қилишни, мақсад қўйиш, дунёни тушунишнинг у ёки бу усулини танлаш ва унга ахлоқий муносабатни амалга оширишда номоён бўлади. Шахснинг эркин, ахлоқий фаолияти шакли сифатида берилаётган рефлексия мотивацияси учун фақатгина жараёнларни, яъни ўзи бирор-бир тарзда ҳаракатланувчини бошқариши назарда тутилади. Фақатгина жараёнларни, яъни ўзи бирор-бир тарзда ҳаракатланувчини бошқариш мумкин.

Педагогик рефлексия педагогнинг касбий фаолияти структурасига киради. Мазкур структурада биз томонимиздан рефлексиянинг икки тури ажратилади: ташқи ва ички. Рефлексия турлари рефлексиялашга мақсадлар ва ёндашувлар билан аниқланади. Педагогик рефлексия – бу, таълимнинг инсонпарварлик парадигмасини амалга ошириш йўли – яъни, унинг асосий хусусияти саналади. Таълимнинг инсонпарварлик парадигмаси ўз моҳиятига кўра рефлексивдир, чунки унинг асосида жамиятнинг ижтимоий тажрибаси ётади.

Рефлексия мажбурий таъсир воситасида амалга оширилмайди. Рефлексия ўз табиатига кўра мустақил ҳисобланади. У эркин фаолият хусусиятини эгалланишига кўмаклашади. Рефлексияда ўзини тушуниш ва ўзида содир бўлаётганларни англаш эҳтиёжи мавжуд.

Бўлажак педагогларда педагогик рефлексияни ривожлантириш уларни ижодга ва болалар билан ҳамкорликка интилишга йўналтиради. Педагогик рефлексияга ўзаро ҳамкорлик сифатлари хосдир – бу, айнан, педагогик рефлексиянинг хусусияти саналади.

Академик В.А. Слостенин ўз тадқиқотларида замонавий педагогга аънанавийлардан ташқари, аналитик-рефлексив, конструктив-прогностик, ташкилий-фаолиятли, баҳолаш-ахборот, коррекцион-

¹ Анисимов О.С. Педагогическое мышление как средство управления и развития педагогической деятельности. -Самарканд, 1986. -43с.

тартибга солувчи каби долзарб ва мураккаб масалаларни ечиш зарурати қўйилганлигини таъкидлайди¹.

Кўриб турганимиздек, уларнинг асосий эътибори ва бош мақсади яхлит педагогик жараённинг таҳлили ва рефлексияси, юзага келувчи қийинчиликлар ва уларни бартараф этиш, натижаларни башоратлаш, намунавий педагогик технологиялардан, креатив, ижодий, шахсий-йўналтирилганларига ўтишдадир. Бундай турдаги технологияларда асосий ролни педагогик рефлексия ўйнайди.

Сластенин В.А. ва Мажор Н.Е. фикрига кўра педагогик фаолиятга тайёрлик – педагогик яроқлилиқ тушунчасидан кўра кенгроқ ва мураккаброқ тушунчадир. Ўқитувчининг иш фаолиятига тайёрлик даражаси ўз ичига шахснинг касбий яроқлилиги (муваффақиятли касбий таълим ва фаолият учун аҳамиятли инсоннинг индивидуал хусусиятлари, қобилиятлари ва характер сифатлари бирлиги) ни қамраб олади.

В.А.Сластенин педагогик рефлексиянинг касбий педагогик фаолиятдаги қуйидаги хусусиятларини ажратади:

- 1) психологик тайёрлик – турли фаолият кўринишларига тайёрлик ҳолати;
- 2) илмий-назарий тайёрлик (рефлексив фаолият учун зарур бўлган илмий-назарий, психологик-педагогик, махсус билимларнинг мавжудлиги);
- 3) амалий фаолиятга тайёрлик²

Мазкур хусусиятларни амалиётда жорий этиш учун биз бошланғич синф ўқитувчисининг фаолиятини унда рефлексив компонентни, унинг шаклланишида психологик-педагогик шароитларни аниқлашни кўриб чиқишимиз керак.

Талабаларнинг педагогик фаолиятга тайёрликлари тавсифига М.И.Дьяченко ва Л.Н.Кандилович ёндашувлари шубҳасиз қизиқиш уйғотади. Муаллифлар томонидан педагогик фаолиятга тайёрликнинг қуйидаги компонентлари ажратилган:

- 1) мотивацион компонент (касбга ижобий муносабат, қизиқиш);
- 2) йўнатирувчи компонент (мулоқот хусусиятлари тўғрисида билимлар ва тасаввурлар);
- 3) иродавий компонент (ўз-ўзини назорат қилиш, ўз ҳаракатларини бошқаришни билиш);
- 4) баҳолаш компонент (рефлексия).

Кўриб турганимиздек, мазкур компонент-хусусиятлар бир-бирига нисбатан индивидуал ҳисобланади. Бунда шахсий қараш, нуқтаи назар йўқолади. Улар ўртасида маълум бир фаолиятлар такрорлаши ҳосил бўлади.

Тадқиқотчиларнинг фикрларига кўра, рефлексия инсоннинг шахсий онги ва фаолияти ҳодисаларини англаш ва таҳлил қилиш принципига асосланган эвристик методлардан бири сифатида қаралиши мумкин. У ўз фаолияти предмети билан алоқага ҳамда инсон ўзининг шахсий сифатларини ва қобилиятларини, ўзининг меҳнатга муносабатини, ўзининг маҳсулотида кўра олишига асосланган Таълим-тарбияда педагогик рефлексияни фаол қўллаш шароитларида биз педагогик фаолиятнинг моҳиятини, педагогик рефлексияни ривожлантириш шароитлари структурасини тушунишни яширувчи қатор муҳим назарий масалаларни ўрганишимиз керак.

Педагогик рефлексия муаммоси янги ҳодиса саналади. Педагогик рефлексияни ривожлантириш шароитларига ўтишдан аввал биз психологик ва педагогик рефлексиянинг боғлиқлиги муаммосига мурожаат этиш мақсадга мувофиқ, деб топдик. Бизга маълум бўлганидек, мазкур ҳодисаларда умумий жиҳатлар кўп бўлиб, улар ўртасидаги асосий боғловчи бўғин, бизга маълум бўлганидек, инсоннинг ўзи ҳисобланади. У педагогика ва психологиянинг ўрганиш объекти ҳисобланади. Рефлексиянинг психологик асослари педагогик рефлексия асосини ташкил этади.

Педагогика инсонни қайта ўзгартириш, такомиллаштириш, инсонни ва унинг психикасини ижтимоий томонлари билан бирликда ягона яхлит тизим сифатида қарайди. Шунга асосан, инсон тўғрисидаги билимларга педагогика инсонни ўқитиш, тарбиялаш воситалари ва шароитлари тўғрисидаги билимларни киритади. Психологияда эса инсоннинг психик фаолияти, психиканинг

¹ Сластенин В.А., Подымова Л.С. Педагогика: Инновационная деятельность. -М.: изд-во «Магистр», 1997. -224с.

² Моделирование педагогических ситуаций: Проблемы повышения эффективности общепедагогической подготовки учителя. Под ред. Ю.Н. Кулюткина, Г.С. Сухобской. - М.: Педагогика, 1991, - 120с.

ривожланиш қонуниятларига катта аҳамият берилади. Мазкур билимларга таяниб, биз педагогика инсон онгини бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ўтказиш “қуроли” ва шароити ҳисобланади, деб тахмин қилишимиз мумкин. Мазкур шароит, бизнинг фикримизча, бир вақтнинг ўзида ҳам ўхшашлик ва фарқлилик ҳисобланади, шунингдек педагогик рефлексиялаш кўникмасида ҳам сақланади. Талабаларда рефлексиялаш қобилиятини меъёрлаштириш мазкур шароитларга таянади, шу тариқа педагогик жараён самарадорлигини орттиради.

Таълимни инсонпарварлаштириш муаммосини ечиш, айниқса шахсни шакллантириш аспектида маҳоратли ўқитувчини тайёрлашнинг янги йўлларини талаб этади.

Инсон ривожланиши ички захираларни аниқлаш учун биз мазкур қобилиятларни педагогик рефлексиянинг компонентлари сифатида ажратишни мақсадга мувофиқ деб билдик. Мухим компонент сифатида эмпатия хизмат қилади. Эмпатия деганда биз бошқа инсоннинг психологик ҳолатини тушуниш қобилиятини, ҳамдардлик, ҳиссий жавоб, бошқаларнинг ҳис-туйғулари билан ҳисобга олиб мулоқотга киришишни тушунамиз.

Замонавий педагогик ОТМларда, педагогик дунёқараш кенглигини ва ўзгарувчи педагогик воқеликда билимларни эркин узатиш, турли фан маълумотларидан тизимли фойдаланишни таъминлайдиган фундаментал илмий манбани етказиш керак. Шунинг учун бўлажак ўқитувчига рефлексив қобилиятни эгаллашга ёрдам берадиган методлар ва технологияларнинг алоҳида тизими зарур. Талабада рефлексив қобилиятлар ривожланадиган фаолиятни яратиш зарур: таҳлил, вазиятни кўра олиш, ўз оламини англаш, бошқанинг фикрларини имитациялаш кўникмалари.

Рефлексив-педагогик тайёргарлик ўқув фаолиятдан касбийга ўтиш билан амалга оширилиши керак, яъни педагогик фаолиятга нисбатан шахсий қарашларнинг ўзгариши кузатилади. Бунда ижтимоий онгининг барча бошқа шаклларида фарқли равишда “ақл ва юракка” комплекс таъсир кўрсатиш қобилиятига эга бўлган санъат воситалари катта ёрдам кўрсатиши мумкин. Буларнинг барчаси биргаликда шахсни яхлит ривожлантиришда муҳим асос ҳисобланади. Санъатдаги ҳамдардлик туйғуси юқорида таъкидланганидек, инсоннинг рефлексив қобилияти ҳисобланади.

Э.Т. Ардаширова муаллифлиги остидаги илмий қарашларда олий мактаб мутахассисини тайёрлаш воситаси сифатида фойдаланишнинг илмий концепцияси юзага келган бўлиб, муаллиф педагог ва ўқувчиларнинг маънавий маданиятини шакллантириш муаммосини алоҳида аҳамиятга эга, деб ҳисоблайди¹.

Рефлексив қобилиятлар кўпинча ўйин фаолияти орқали шакллантирилади. Тадқиқотчилар ўйинни амалий меҳнат фаолияти аналоги сифатида тушунадилар. Таълим назариясида рефлексив қобилиятларни ривожлантиришда ўйиндан фойдаланиш А.А. Вербицкий томонидан ишлаб чиқилган. Таълимий ва тарбиявий ўйинлардан фойдаланиш предмети ҳаракат-моделлар ҳисобланган ўйинни инсон фаолияти сифатида тушунишга асосланади, меҳнат моделлари билан ишбилармонлик ўйинларини ва ўзини намоён этиш моделлари билан (психодрамалар) – мулоқот билан ролли ўйинлар (социодрамалар) ҳосил қилади.

Педагогик рефлексия таълимий-тарбиявий ҳодиса сифатида икки соҳага тегишли: онтологик яъни предметли билимлар, хусусан педагогика мазмунига тегишли соҳа; психологик, фаолият субъектига ва фаолиятнинг ўзига тегишли соҳа саналади.

Шахсий ижодий фаолиятни англаб, талаба эътиборини ўзининг бўлажак педагогик фаолиятини намоён бўлишига ҳамда мазкур фаолиятни амалга ошириш бўйича ички тажрибасига қаратади. Касбий педагогик фаолиятни ўзлаштириш унга йўналтириладиган рефлексия киритилганида содир бўлиб, унинг ҳисобига фаолият схемалари – масалаларни ечиш усуллари ёки мулоҳазалар ажралади. Ўзлаштириш бундай рефлексив жараённинг тўғридан-тўғри маҳсулоти бўлиб хизмат қилади.

Талабаларни тайёрлашни такомиллаштириш, таълим жараёнини ташкил этишнинг энг оптимал йўлларини излаш мазкур жараёнга чуқурроқ, этномаданий даражада рефлексив механизмни киритишни талаб этади. Таълимнинг замонавий концепциялари ҳозирги вақтда қандай ўқитувчини тайёрлашимиз кераклигини белгилаб берди. Жойларда муқобил концепцияларни кенг

¹ Ардаширова Э.Г. Основы культуры и этики учителя. - М.: Просвещение, 1997. -231с.

муҳокама қилиш натижасида биз бугун педагогика фанидан нимани кутаётганлигимиз, бугунги янгиланаётган мактабга, ОТМга қандай истиқболли ғоялар ва аниқ технологиялар кераклигини тўлиқ маънода тушунишга ёрдам берди.

Сўнги ўн йиллик ишларини англаш бир нуқтаи назарга, яъни инсонпарварлик мактабда ишлашнинг асосий принципига айланиши лозимлигига ишонч ҳосил қилинди. Айнан шунинг учун ҳозирги вақтда педагогларнинг бир қисми авторитар педагогик жараёндан воз кечган. Жойлардаги педагогик ҳаракат, Ўзбекистон халқ таълимини инсонпарварлаштириш вазифасини бажаришга тайёр илмий ва педагогик кучлар мавжудлигини кўрсатди. Мамлакатимизда фойдали фаолиятнинг юқори коэффиценти билан ҳам илмий, ҳам педагогик жамоаларни ташкил этишнинг янги шакллари аниқланган ва топилган.

Ҳозир мактаб ва педагогик ОТМдаги ўқув-тарбия жараёни ижодкорликни уйғотишга кўмаклашиши; бўлажак педагогни нимага ва қандай йўналтириши; унга унинг бўлажак амалий фаолиятида мослашишига қандай ёрдам бериши; унга янги турдаги мактабда қандай йўллар ва истиқболларни очиши кабилар бугунги вазиятни аниқлашни талаб этади.

Педагогларнинг рефлексия муаммосига ўсиб борувчи қизиқишлари мазкур муаммога турлича ёндашувлар, замонавий таълим ва тарбиянинг жумладан, профессионал педагогик таълимнинг турли концепцияларида рефлексияни амалга ошириш тўғрисида гапиришга имкон беради. Педагогик рефлексиянинг хусусияти рефлексив механизмнинг икки даражали ташкил этиш ҳисобланади: предметли ва шахсий. Предметли даража ҳаракатлар, ҳаракатлар образини назарда тутати. Шахсий даража эса ижтимоий-психологик соҳани, психологияда олий даража сифатида ажратилади. Қонуний равишда “рефлексиянинг олий даражасини эгаллаш фақатгина қўйи даражаларни эгаллаганидагина кўринади, шу билан бирга олий даражага эришиш аввалга энг яхши натижаларни таъминлайди”¹.

Олимлар таъкидлаганларидек, рефлексиянинг ривожланиши энг содда даражадан энг мураккаб даражага томон кечади. Чўқурроқ, шахсий, этномаданиятнинг маънавий даражасига ва инсоннинг индивидуал-миллий-психологик хусусиятларини аниқлашга олиб чиқувчи психологик соҳа билан аниқланадиган рефлексия, табиийки, рефлексиянинг олий даражасига тегишлидир. Рефлексив механизмнинг мазмуни мазкур даражани фаоллаштирати. Рефлексив механизмнинг педагогик жараёнда рефлексиянинг олий даражасини фаоллашишига эътибор турли даражаларининг ривожланишига, яъни бўлажак ўқитувчини тайёрлаш масаласини ҳал этишга сезиларли таъсир кўрсатади.

Рефлексия тушунчаси сўнги вақтларда профессионал педагогик атамаларда кўпроқ қўлланилмоқда. Рефлексия тушунчасидан фойдаланишдаги маънолар кўлами анча кенг: ўз-ўзини англаш, ўз-ўзини баҳолаш, ўз-ўзини таҳлил қилиш, ўз-ўзини билиш, мулоҳаза юритиш, ўз ҳаракатларини ўйлаш ва б.қ.

Педагогикада рефлексия субъектнинг ўз фаолиятини ҳосил қилишни англаш фикрий-фаолиятли ёки ҳиссий жараёни ҳамдир. У инсонга олинадиган натижаларни ифодалаш, келгуси ишларни аввалдан белгилашга, ўз фаолиятини тузатишга ёрдам беради. Рефлексия инсоннинг ўз фаолиятини англаш ва билиш қобилияти намоён бўладиган кенг доирадаги ҳодисаларни ажратишга ёрдам беради.

Етарлича ўз-ўзидан кечувчи ва шу билан бирга онгли ташкил этилувчи рефлексия умуман таълим жараёнининг атрофлича мазмунли ўзгаришларини таъминлайди.

“Педагогик рефлексия - бу педагогик вазиятнинг юзага келган ҳолатини фикран тасаввур этиш ва бу асосда ўзи тўғрисидаги тасаввурни аниқлаш, педагог онгининг ўз-ўзига қаратилганлиги, тарбияланувчининг педагог бола фаолиятини қандай тушуниши тўғрисидаги тасаввурларини инобатга олиш қобилияти” деб таъкидлайди А.К. Маркова².

Г.М.Коджаспирова педагогик рефлексия педагогнинг ўз-ўзига муносабатини касбий фаолияти субъекти сифатида таърифлайди. “Рефлексия – бу субъектнинг нафақат касбий фаолият ва ўз-ўзини

¹ Лобанова Ю.И. Исследование влияния особенностей рефлексивного механизма на успешность профессиональной подготовки современного специалиста: Автореф. дис. ... канд. психол. наук. — СПб., 1998. -20с.

² Маркова А.К. Психология труда учителя. - М.: Просвещение, 1993-80с

билиши ва тушуниши, балки бошқалар (болалар, ҳамкасблар, ота-оналар) “рефлексияни амалга оширувчи”ни, унинг шахсий хусусиятлари, ҳиссий таъсирланишлари ва когнитив тасаввурларини қанчалик билишлари ва тушунишлари ҳамдир”.

В.А. Слостенин рефлексив кўникмалар педагогнинг ўзига йўналтирилган назорат-баҳолаш фаолиятини амалга оширишда мавжуд бўлади деб ҳисоблайди. Уни одатда профессионал масалани ечишнинг якуний босқичи, касбий фаолият якунларини яшаш бўйича ўзига хос процедура сифатида тушуниш билан боғлайди.

Сўнгги йилларда олимлар этиборларини рефлексиянинг даражали структурасини қуриш, унинг ички механизмларини ўрганиш, унинг компонентли тўзилишини аниқлаш муаммосига жалб этмоқда.

М. Ван Манен, К.Цейхнер ва Д.Листон томонидан таклиф этилган педагогик рефлексиянинг даражали модели концептуал асосини ўқитувчининг рефлексив таҳлили предмети ҳисобланган профессионал фикрлашнинг муаммолилиги, муаммоларнинг мазмуни ва чуқурлиги ташкил этади.[8] Педагогик рефлексиянинг бошланғич даражасини ифодаловчи профессионал фикрлашнинг регламентлилиги ва режалаштирилганлиги фаолият мақсадига эришиш учун тайёргарлик жараёнида олинган билимларни самарали ва амалий қўллашга йўналганлигида кўринади. Мазкур даражада гуруҳ, синф, мактаб, умуман жамият мазмунида кўриладиган ўқитиш мақсадлари ва ўқув вазияти муаммоли ҳисобланмайди. Педагог ўз таҳлилининг асосий мазмуни унинг амалий ҳаракатлари, самарадорлиги, яъни ўқувчининг бирор-бир ўқув материални ўзлаштиришининг дарҳол намоён бўлиши ҳисобланади. Бунда амалий ҳаракатлар уларнинг маълум касбий билимларга мослиги даражасига кўра “тўғри” ва “нотўғри” сифатида таҳлил этилади ва баҳоланади. Рефлексивликнинг иккинчи даражаси – бу сабабли даража ҳисобланиб, ўқитувчининг ўз ҳаракатлари ва уларнинг оқибатларининг сабабли асосларини англаши билан боғлиқ. Таҳлил мазмуни ўз тасаввурлари ва вазиятли шароитларни амалга оширилган ҳаракатларнинг самарасини белгилаб беради.

Рефлексив таҳлилнинг мазкур даражасида педагог маълум педагогик вазиятни умумий психологик ва педагогик қонуниятлар сифатида қарайди. Рефлексивликнинг учинчи даражаси – танқидий даража бўлиб, бунда таҳлил маънавий ва ахлоқий мезонларни киритишга асосланган. Мазкур даражада бош масала қуйидаги муаммо ҳисобланади: таълимнинг қайси мақсадлари, шакллари, методлари, унинг қандай мазмуни ижтимоий ҳаётнинг ҳаққоний ва илғор шаклларини тасдиқлашга олиб келади. Бунда ўқитиш жараёни (мақсад ва воситалар) ва умумий ўқув вазияти (ўқитиш мазмуни) муаммоли ҳолат сифатида қаралади.

Шу тариқа, мазкур педагогик рефлексиянинг даражали модели педагог касбий рефлексив тафаккурининг режалилик, техник рационал тафаккур даражасидан ўзига хос эволюцион кесимини ифодалайди. Унинг операцион режаси педагогик вазиятни баҳолашнинг касбий, маънавий-ахлоқий ва кенг ижтимоий мезонларини ҳисобга олувчи касбий фикрлаш даражасигача, “ҳозир ва шу ерда” мезони билан чекланган.

УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ МАКТАБЛАРИ ЎҚИТУВЧИЛАРИНИНГ КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ КРЕАТИВ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

Умаралиева М.- ЎзПФИТИ мустақил изланувчиси

Аннотация. Мақолада муаллиф ўқитувчининг ижодий қобилиятини ўрганиш, уни шакллантиришнинг амалий муаммоларини ҳал қилиш ҳақида фикр юритган. Шунингдек, ўқитувчилик маҳоратининг турлари, умумий ўрта таълим мактаблари ўқитувчиларининг касбий компетентлиги ва илмий-профессионал маҳоратнинг ижодий жиҳатларини очиб берган.

Калит сўзлар: ўқитувчиларнинг касбий компетентлиги, ривожлантириш, креатив, технология, маҳорат, жиҳат, креативлик.

КРЕАТИВНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ РАЗВИТИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ СРЕДНИХ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛ

Умаралиева М. - соискатель УзНИИПД

Аннотация. В статье рассматривается способность изучать творческие способности учителя, решать практические проблемы его формирования. Также объясняются виды педагогических навыков, художественные аспекты профессиональной компетентности, а также научные и профессиональные навыки учителей средней школы.

Ключевые слова: профессиональная компетентность учителей, развитие, творчество, технология, мастерство, аспект, креативность.

CREATIVE TECHNOLOGIES OF DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF TEACHERS IN SECONDARY SCHOOLS

Umaraliyeva M. - independent aspirant

Annotation. In the article was given ability to study the creative abilities of the teacher, to solve practical problems of its formation. It also explains the types of pedagogical skills, artistic aspects of professional competence, and the scientific and professional skills of secondary school teachers.

Key words: Professional competence of teachers, development, creativity, technology, skill, aspect, creativity

Дунёда бўлаётган ижтимоий-иқтисодий ва илмий-техник ўзгаришлар таълим тизимида янги мураккаб талабларни қўймоқда. Бундай талаблар касбий, психологик ва ижтимоий зарур шахс сифатларини уйғунлаштирувчи “компетентлик” тушунчаси билан аниқланади. Таълимнинг мақсад ва вазифаларини янгидан англаниши, меҳнатбозорини “билимли” битирувчидан компетентли битирувчи томон ўзгарганлиги кўплаб илғор хорижий давлатларнинг, яъни АҚШ, Буюк Британия, Япония, Германия, Хитой, Сингапур, Жанубий Корея таълим тизимларини компетентлик йўналишида ислоҳ қилишнинг асосий сабаблари ҳисобланади. Ислохотлар таълимнинг мақсад ва мазмунини, ўқитиш усуллари ва технологияларини, ўқиш натижаларини компетентлик талабларига асосан қайта кўриб чиқишни тақозо этади.

Жаҳонда компетентлик – бу касбий фаолият моҳиятини ташкил этувчи функционал вазифаларни муваффақиятли ҳал этадиган билимлар, малака, кўникма ва шахсий сифатларнинг тизимли равишда намоён бўлиши, ўқувчилар фаолиятини мувофиқлаштириш ҳамда мотивлаштиришни такомиллаштиришда ўқитувчиларнинг касбий тайёргарлиги, яъни уларнинг профессионаллиги, компетентли бўлиши алоҳида эътироф этилади. Бунда илғор илмий-техник тараққиёт талабларига мос ҳолда умумий ўрта таълим мактаблари ўқитувчиларининг касбий компетентлилик борасидаги билимларини такомиллаштириш орқали касбий компетентлигини ривожлантириш технологиясини яратиш педагогик йўналишдаги тадқиқотлар орасида алоҳида аҳамият касб этади.

Республикамизда узлуксиз таълим тизимининг инновацион характери, унинг юқори билим даражаси, битирувчиларни тайёрлаш масалаларининг аҳамияти педагогга бўлган талабларнинг ўзгаришига ва юқори малака ҳамда касбга бўлган ижодий ёндашувнинг аҳамиятини оширишга олиб келмоқда. Ижтимоий-иқтисодий ислохотлар ва таълимни тижоратлаштиришнинг ортиб бориши ўқитувчиларнинг касбий компетентлигини ривожлантиришга бўлган муносабатларини ўзгартиришда муҳим омил бўлмоқда. Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида устувор вазифалардан бири сифатида белгиланган “жисмонан соғлом, руҳий ва интеллектуал ривожланган, мустақил фикрлайдиган, қатъий ҳаётини нуқтаи назарга эга, Ватанга содиқ ёшларни тарбиялаш” масалалари умумий ўрта таълим муассасаларида устувор вазифа сифатида белгиланди.

Илмий ва педагогик адабиётларда “компетентлик” тушунчаси инсоннинг шахсий малакаси мажмуаси сифатида устунликка эга.

Тадқиқотлар бизга “компетентлик” тушунчасини комплекс сифат тариқасида кўриб чиқишга имқон беради. Бу алоҳида шахс хусусиятларининг ўзаро алоқаси ва таъсирини ўз ичига олади: тадқиқот, илмий ва профессионал, ижтимоий-иқтисодий, маънавий ва мафкуравий. Шахснинг ҳар бир сифати, таркиби ва мазмуни профессионал фаолият йўналишига боғлиқ бўлган ўзгарувчан қисмлар билан тавсифланади.

Ушбу мақсадга эришиш учун педагогнинг ўзи юқоридаги хусусиятларга эга бўлиши керак. Шу муносабат билан, таълим-тарбия психологияси учун амалий вазифа сифатида педагогик фаолиятда ижодий қобилиятларни ва ўқитувчининг ижодий компетентлигини шакллантириш масаласи туради. Касбий компетентликда ижодкорлик хусусияти педагог томонидан бажарилган ишларнинг сарҳисобини берувчи ҳамда янги касбий маҳсулотлар яратиш учун восита ва шахснинг ижодий қобилиятини ишга солган ҳолда юқори натижаларга эришиш замирини яратувчи тизим сифатида характерланади. Умумий ўрта таълим мактаби ўқитувчиси ва мактабгача таълим муассасаси тарбиячиси касбий фаолиятининг ижодий маҳсулоти ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, қабул қилинган қарорларнинг фойдалилиги, шунингдек, педагогик фаолиятнинг умумий самарадорлиги ҳамда энергия сарфини минималлаштиришни ҳисобга олган ҳолда фаолиятни мақбул ташкил этишда ифодаланади. Бу эса умумий ўрта таълим ўқитувчисининг креатив компетентлиги ҳисобланади.

Креатив компетентлик – педагогик фаолиятга нисбатан танқидий ва ижодий ёндашиш, ўзининг ижодкорлик малакаларига эгаллигини намойиш эта олишдир.

Умумий ўрта таълим мактаби ўқитувчисининг касбий ижодкорлик муаммоси деярли ўрганилмаган. Гарчи педагогик фаолият соҳасидаги психолог-мутахассисларнинг кўпчилиги – ижодкорликни педагогик фаолиятнинг моҳияти деб ҳисобласада (Н.В. Кузмина, Г.С.Сухобская, Ю.Н.Кулюткин, В.В. Загвязинский, В.А. Кан-Калик, Л.М.Митина, М.М. Кашапов ва бошқалар) профессионал ижодкорлик назарий ва амалий жиҳатдан етарлича ўрганилмаган муаммо ҳисобланади.

Бозор иқтисодиётига ўтиш меҳнат бозорида катта ўзгаришларга олиб келди. Мутахассисликни ўзгартиришни талаб қилувчи шартлар кундан-кунга кўпайиб бормоқда. Касб-ҳунар рўйхатлари ҳар 5-7 йил ичида 50 фоиздан кўпроғига янгиланади, улар сезиларли даражада ўзгарган.

Бундан кўриниб турибдики, касбий фаолият самарадорлиги бир умрга берилган махсус маълумотларга эмас, балки педагогнинг бугунги кун маълумотлар оқимида керакли маррани кўзлай олиш қобилияти, муаммоларга ечим топа олиши ҳамда қўйилган мақсадга эришиш йўлида зарур бўлаётган янги маълумотларни топа олиш ва уларни амалиётда қўллаш қобилиятига боғлиқдир. Ўқитувчининг ижодий қобилиятини ўрганиш, уни шакллантиришнинг амалий муаммоларини ҳал қилиш учун ушбу ёндашувнинг талаб ва чегараларини, унинг ўзига хослигини педагогика ва психология соҳасида ишлаб чиқилган бошқа илмий ёндашувларни аниқроқ тушуниш керак. Биринчи навбатда, психологик ва ўқув адабиётларда энг кўпайтиб ўтилганидек, қобилиятга асосланган ва шахсиятга йўналтирилган ёндашувни солиштириш керак. Ушбу иккита методологик ҳолатдаги асосий фарқлар қандай? Биринчидан, компетенция таълим натижалари сифатида – бу субъектнинг қобилиятларини ривожлантириш учун давлат, иш берувчи ёки ота-оналарнинг талабларини ҳисобга олган ҳолда буюртмачи томонидан ишлаб чиқилган субъектга бўлган ташқи талаблар мажмуасидир. Иккинчидан, таълим жараёнининг ҳар бир босқичи давомида шаклланиб борувчи компетенциялар инсоннинг келажакда омадли шахс бўлиб етишишининг муҳим омилдир. Бундай компетенциялар шакланмас экан шахснинг омадли бўлиш имконияти йўқ.

Ўқитувчининг ўзи ўқувчиларга ўргатмоқчи бўлаётган барча компетенцияларга эга бўлиши лозим. Бунда, педагог учун зарурий бўлган таянч компетенция бу – педагогнинг ижодий қобилиятидир. Демак, шахсга йўналтирилган ва компетентли ёндашувларни таққослаш бизга педагогларнинг ижодкорлик маҳоратларини шакллантириш учун қатор асосий қоидаларни ишлаб чиқиш имконини беради.

- Педагогик ижодкорлик – бу ҳашамат эмас, балки, мактабгача таълимдан бошлаб, то олий таълимгача бўлган бўғинга рақобатбардош кадрларни етказиб бериш учун муҳим омил.

- Ўқитувчи креатив қобилиятининг касбий фаолияти таркибида ўқитувчилик муваффақиятининг кўрсаткичларидан бири – бу ўқитувчи ўз ўқувчиларини талаб даражасида таълим олишларини таъминлаши учун зарур шарт.

- Ижодий баркамолликни шакллантириш ва ривожлантиришга қаратилган курслар университетларда ўқитувчиларни тайёрлаш дастурларида, мажбурий курслар сифатида киритилиши керак.

Шу нуқтаи назардан, биз ижодкорликнинг икки босқичини ажратамиз: потенциал (ўқитувчининг янги ғоялар, ёндашувлар, иш усуллари ва уларни ишлаб чиқиш зарурияти хусусияти) ва долзарблиги (юқорида айтиб ўтилган эҳтиёжни рўёбга чиқариш ва тегишли ҳаракат усуллари ва кўникмаларга эга бўлишга тайёрлигини тавсифлаш).

Хулоса шуки, замонавий ўқитувчининг малака қобилиятлари унинг профессионал қирраларини шакллантиришига асос бўлади.

ЧЕТ ТИЛИ БЎЙИЧА КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИК ВА ХОРИЖИЙ ПЕДАГОГИК ТАЖРИБА ЭЛЕМЕНТЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ ЖАРАЁНИ САМАРАДОРЛИГИ МЕЗОНЛАРИ

Жаббаров У. А. - Тошкент давлат педагогика университети докторанти

Аннотация. Мақолада турли илмий нуқтаи назарлар асосида чет тили бўйича касбий компетентлик мезонлари ва даражалари ҳамда бўлажак инглиз тили ўқитувчиларини тайёрлашнинг сифатини оширишда Буюк Британия тажрибасининг устувор йўналишлари ҳақида сўз юритилган.

Калит сўзлар: чет тили касбий компетентлиги, хорижий педагогик тажриба, мезонлар, даражалар, белгилар, самарадорлик.

КРИТЕРИИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРОЦЕССА ФОРМИРОВАНИЯ ЭЛЕМЕНТОВ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ И ЗАРУБЕЖНОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОПЫТА ПО ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Жаббаров У. А. – докторант Ташкентского государственного педагогического университета

Аннотация. В статье определены критерии и уровни профессиональной компетентности по иностранному языку на основе различных научных точек зрения, а также приоритетные направления опыта Великобритании в повышении качества подготовки будущих учителей английского языка.

Ключевые слова: Иноязычная профессиональная компетентность, зарубежный педагогический опыт, критерии, степени, оценка, эффективность.

CRITERIA OF EFFICIENCY OF THE PROCESS OF FORMATION OF FOREIGN LANGUAGE PROFESSIONAL COMPETENCE AND ELEMENTS OF FOREIGN PEDAGOGICAL EXPERIENCE

Jabbarov U. A. –Tashkent State Pedagogical University, doctoral student

Annotation. This article is about determining criteria and degrees of foreign language professional competences from scientific point of view and basic trends of Great Britain experience in the development of the quality of future English teachers.

Key words: Foreign language professional competence, foreign pedagogical experience, criteria, degrees, assessments, efficiency.

Ҳозирги вақтда чет тиллар бошқа мамлакатлар халқлари билан реал мулоқот воситаси сифатида турли инсон фаолияти соҳаларида энг муҳим профессионал воситалардан бири ҳисобланади.

Тили ўрганилаётган мамлакат педагогик тажрибаси чет тили ўқитувчиларини тайёрлаш жараёнида катта аҳамиятга эга.

Буюк Британия педагогик тажрибасидан фойдаланиш бўйича амалий экспериментал ишни ишлаб чиқиш ва амалиётга татбиқ этиш унинг мақсадлари ва вазифаларига мос мезонларнинг асосланишини талаб қилади. Бундай мезонларга қуйидагилар киради:

- чет тили бўйича касбий компетентликнинг шаклланганлик даражаси кўрсаткичлари;

- Англия педагогик тажрибаси кадриятлари кўрсаткичлари, улар асосида талабаларнинг чет тили бўйича касбий компетенцияси даражасини оширувчи йўналишлари аниқланади ва амалий текширилади.

Чет тили бўйича компетентликка нисбатан қарашларнинг ўтказилган таҳлили шуни кўрсатадики, кўпгина олимлар (И.А. Зимняя, В. Ф. Аитов, М.Ю. Крапивина, С.Г. Иванова, Е.А.Локтюшина, Ф.М. Ахмедов) унинг тузилмасини мезонлар сифатида ҳам кўриб чиқилиши мумкин бўлган когнитив, мотивациявий (мотивациявий йўналтирилган), эмоционал-иродавий, ҳулқ-атворга оид ва баҳоловчи таркибий қисмларни ажратади¹.

Олимлар М.Ю. Крапивина, А.В. Хуторской, И.Е. Пассов, Л.И.Невирко ва б. ушбу мезонларни ривожлантирилиши керак бўлган шахсий хислатлар жамланмаси сифатида тақдим қилиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди:

1) **когнитив** (билишга оид) хислатлар – чет тили бўйича касбий муҳитни ҳис қила олиш, саволлар бера олиш, муаммолар қўйиш ва ечими йўллари тақлиф қилиш, ҳодисалар сабабларини излаб топиш, саволни тушуниш ва тушунилмаганликни аниқлаш ва б.;

2) **креатив (ижодий)** хислатлар – руҳланиш, фантазия, ақл мослашувчанлиги, зиддиятларни сеза олиш; мамлакат ва хориж педагогик тизимларнинг ўхшашлиги ва фарқланишини тушуниш ва билиб ишлатиш, фикр, ҳиссиёт, ҳаракатларнинг эркинлиги; олдиндан айта олишлик; танқидийлик; ўз фикрининг мавжудлиги ва б.;

3) **ташкилий-фаолиятли (методологик)** хислатлар – ўқув фаолияти мақсадларини англай олиш ва уларни тушунтира олиш; мақсадни қўя олиш ва эришилишини ташкил қилиш; рефлексив фикрлаш; ўзига ўзи баҳо бериш ва б.;

4) **касбий-коммуникатив** хислатлар- бошқа инсонлар, хорижий касбдошлар, ахборот оқимлари билан ўзаро таъсирда бўлиш заруриятини аниқлайди; ахборотни топа олиш, қайта ишлаш ва узатиш қобилияти; замонавий телекоммуникацион технологиялардан фойдаланиш (электрон почта, интернет), гурӯҳ ва жамоада турли социал ролларни бажариш ва б.;

5) **дунёқарашли хислатлар**- бўлажак ўқитувчи эмоционал-кадриятли кўрсатмалари, мустақил билиш ва мустақил ҳаракатланиш қобилияти, атрофдаги оламда ўз ўрни ва ролини аниқлай олиш; жаҳон таълим жараёнларига кира олиш, ўз давлатида хорижий касбдошлари билан тажриба алмашиш, миллий ва умуминсоний интилишлар, шахснинг ватанпарварлик ва толерант хислатлари ва бошқаларни аниқлайди.

И.В.Нужа, Н.А. Игнатенко, В.В. Сафонова, В.Ф. Тенищева ишларида бошқа фикрлар ҳам мавжуд.

Уларнинг фикрича, бўлажак инглиз тили ўқитувчиси касбий компетенцияси қуйидаги мезонлар билан аниқланади:

- **когнитив-функционал** – таълим ва тарбия педагогик муаммолари бўйича ахборотни тўплаш ва таҳлил қилиш, касбий луғат бойликни шакллантириш, вербал ва невербал ҳулқ-атворда зарурий ифодалаш воситаларини ўзлаштириш ҳамда касбий функцияларни бажариш учун зарурий малакаларни ривожлантириш ва кўникмаларни шакллантириш; касбий мулоқот, услубий йиғилишларда қатнашиш, очиқ маърузалар ва машғулотларга кириш, интервью, ўзгариб турадиган вазиятларда тезкор қарорларни қабул қилиш ва ҳ.

- **мотивациявий** – касбий компетентлик даражасининг аста-секин ортиши билан ўзаро боғлиқликда шахснинг коммуникатив-билиш эҳтиёжини қониқтириш;

¹ Зимняя И. А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования// Высшее образование сегодня. – 2003. - №5 – С.34 – 42.

- **рефлексив** – тахсил олувчилар томонидан ўз таълими жараёнининг баҳоланиши, бу умуман таълим жараёни сифатига эришишнинг муҳим шarti ҳисобланади;

- **социал**- аниқ мулоқот шартлари ва мақсадларига кўра касбий коммуникацияни амалга оширишнинг мос усулини танлаш, ўрганувчиларнинг тайёрлиги ва қобилияти сифатида бошқарилиши кўриб чиқилади чет тилини ўрганувчилари томонидан толерантлик, ўзга маданият вакилини қабул қилиш каби хислатлар эгалланади.

- **интерфаол**-шахснинг ҳамкорликдаги фаолияти билан ўзаро таъсиридаги қобилияти сифатида тушунилади¹.

Мезонларга кўра талабаларда уларнинг намоён бўлиш даражаларини ўрнатиш зарур. Шунинг учун қуйидаги даражаларни асосланган деб ажратиб олдик.

Биринчи даража. Репродуктив даража учун, мулоқотга тайёрлов босқичи сифатида бир кадамли нутқий ҳаракатлар, билимларни қайта ҳосил қилишда қайта ҳосил қилинувчи фаоллик, уларни намунага кўра қўллаш усулини эгаллаш, жонли касбий мулоқотга тайёрланиш .

Иккинчи даража (репродуктив-продуктив) – изоҳлаб берувчи фаоллик (маҳсулот белгилари билан репродукция) муаммоли вазиятни ҳал этиш, сабаб-оқибатли алоқаларни ўрнатишга имкон берадиган коммуникатив-касбий мотивацияга эга мулоқот.

Учинчи даража – продуктив (ижодий, изланувчи) – янги вазиятда билимларни қўллаш, диалог иштирокчиси қизиқишлари, фаоллиги ва мустақиллигини акс этувчи мустақил иродавий интилишлар ва нутқий ҳаракатларни кўзда тутувчи тадқиқот вазифаларини қўйиш. Мустақил изланувчи, ижодий талабалар фаолияти.

Юқорида кўрсатилган маълумотларнинг таҳлили ва умумлаштирилиши, бўлажак инглиз тили ўқитувчиси касбий тайёргарлигининг ҳозирги кундаги ҳолати ва муаммолари асосида, мезонлари ва кўрсаткичлари ажратилган (1-жадвал).

Педагогик олий таълим муассасалари чет тил касбий компетентлиги ўлчови мезонлари ва даражалари

1-жадвал

	МЕЗОНЛАР	ДАРАЖАЛАР
1.	когнитив-функционал	<i>Репродуктив</i>
2.	Мотивациявий	<i>репродуктив-продуктив</i>
3.	социал-маданий	<i>продуктив (ижодий, изланувчилик)</i>
4.	касбий-коммуникатив	

Кейинчалик Англия педагогик тажрибасининг айнан қандай белгилари инглиз тили ўқитувчиларини тайёрлаш амалиётида муҳим, қўлласа бўладиган ва инновацион-самарали ҳисобланишини аниқлаш зарур.

Педагогик тажриба самарадорлиги даражасини кўрсатиш учун қуйидагилар аниқланиши керак: объект белгилари, шу объектда у ёки бу белги қай даражада ифодаланганлигини аниқлаш учун ўлчам ва ҳисоб нуқтаси (ниманидир ўлчаш учун шундай нуқтага эга бўлиш зарур). Бу таркибий қисмларсиз ишончли мезон мавжуд эмас ва, демак, педагогик тажрибани объектив баҳолашнинг имқони йўқ. Илғор педагогик тажриба қуйидаги кўрсаткичларга кўра аниқланади:

а) асосий кўрсаткичлар бўйича ўқув-тарбиявий жараённинг юқори миқдорий ва сифатий кўрсаткичлари:

- жамоатчилик ва ижтимоий фаоллик белгиларида намоён бўладиган тахсил олувчининг ижтимоий йўналганлигининг шаклланганлиги;

- ўқувчиларнинг ўқиганлиги (билимларнинг тўлиқлиги ва мустаҳкамлиги, билимлар тизими, билимларни янги вазиятга кўчира олиш, мувофиқ малака ва кўникмаларнинг мавжудлиги, билишга қизиқишлар ва эҳтиёжлар, мустақил таълимга интилиш, ўқув фаолиятида ижтимоий муҳим мотивлар ва йўналганликнинг мавжудлиги);

¹ Нужа И. В. Иноязычная профессиональная коммуникативная компетентность как основная цель обучения профессионально ориентированному иностранному языку в вузе / И. В. Нужа. М., 2010. - 123 с.

- ўқувчиларнинг тарбияланганлиги, уларда ижтимоий муҳим йўналганлик, социал мулоқот ва ҳулқ-атвор мотивлари, фаол ҳаётининг позиция, мустақил тарбияланишга эҳтиёжнинг шаклланиши;

- меҳнат тажрибаси, яъни турли фаолиятда интилиш ва зарурий малакаларнинг мавжудлиги;

б) педагогик тажрибанинг оптималлиги (педагог ва ўқувчилар кучи ва вақтининг энг минимал даражада сарфланишида ўқув-тарбиявий ишда энг яхши натижаларга эришиш ва шу билан бирга мазкур тажриба бошқа муҳим таълимий ва тарбиявий вазифаларни ҳал этишга ҳам зарар келтирмаслиги керак);

в) тажрибанинг мустаҳкамлиги-барқарорлиги, узоқ фаолият юритиши. Ҳатто қисқа вақт давом этган ва кейинчалик такрорланмаган ўқув-тарбиявий ишларда ҳам педагогнинг катта ютуқларини илғор тажрибага киритиш;

г) бир педагог тажрибасининг бошқалар томонидан такрорланиши ва ижодий фойдаланилиш имконияти, бу тажрибанинг оммавийлашиши;

д) тажрибанинг истиқболли эканлиги. Илғор тажриба ҳар доим келажакка эга, истиқболи ривожланиши муқаррар;

е) тажрибанинг илмий асосланганлиги. Илғор тажриба педагогнинг ижодий назарий изланишлари натижаси ёки синовлар ва хатолар жараёни топилмаси бўлиши мумкин. Лекин ҳар қандай ҳолда ҳам бундай тажриба ҳар доим илмий асосга эга бўлади. Илғор педагогик тажрибани умумлаштириш вазифаларидан бири унга илмий изоҳ беришдан иборат.

Буюк Британия олий педагогик таълими тизими хусусиятлари ва мазмунини таҳлил қилиб, юқорида айтилган талабалар тайёрланганлиги мезонлари, ўқитувчиларнинг тайёрланганлиги ва Англиянинг педагогик тажрибаси белгилари сифатида чет тил касбий компетентлигини шакллантиришнинг замонавий муаммоларини ҳисобга олган ҳолда қуйидагиларни ажратган эдик:

- педагогик таълим узлуксизлиги (касбий ва шахсий такомиллашув);

- талабаларнинг касбий тайёргарлиги (шу билан бирга чет тил-касбий) амалий қисмини кучайтириш;

- бўлажак ўқитувчиларни ўқитиш жараёнини қўллаб-қувватланишни кўрсатиш.

Шундай қилиб, мамлакат мутахассислари учун чет тили бўйича хорижий педагогик тажрибанинг ўрганилиши хорижий чет тили назарияси ва амалиётида тўпланган муҳим ютуқларни аниқлаш ва долзарблаштириш, мавжуд методик маълумотларни бойитиш, охир оқибатда, таълим соҳасида маданиятларнинг ўзаро бойишига ёрдам бериб, чет тили таълими долзарб муаммолари ечимини таъминлашга қодир.

Хорижий педагогик тажриба моҳиятини тушунтириш учун ишлаб чиқилган назарий қоидалар хорижий педагогик тажрибанинг турли белгиларини танлаб олиш, таҳлил қилиш, ўрганиш ва ишлатиш жараёнларини чет тили таълими назарияси ва амалиётида янада жадаллаштиришга ёрдам беришга қаратилган.

ГЕОГРАФИЯ ФАНИДАН МАСАЛА ВА МАШҚЛАРНИ ЕЧИШ. (5-СИНФ МИСОЛИДА)

Собиров Э. - Тошкент давлат педагогика университети докторанти

Аннотация. Мазкур мақолада умумтаълим мактабларининг 5-синф ўқувчиларига география фанини ўқитишда оддийдан-мураккабга томон бериб бориладиган географик масала-машқлар, назарий берилган билимларни амалиётда қўллаш, географик ҳодиса ва жараёнларнинг рақамли кўрсаткичлари билан ишлаш ва математика фанидан олган билимларини қўллаш ҳамда берилган савол ва топшириқларни мустақил равишда таҳлил (анализ ва синтез) қилиш кўникмаларига эга бўлиши таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: Назарий билимлар, амалий билимлар, географик ҳодиса ва жараёнлар, географик масала ва машқлар, рақамли кўрсаткичлар, параллел ва меридиан чизиқлар, ҳарита ва глобуслар, атлас, экватор, географик кенглик ва узунлик, географик объект, дунё океани, кўникма ва малакалар.

ВЫПОЛНЕНИЕ ЗАДАЧ И УПРАЖНЕНИЙ ПО ПРЕДМЕТУ ГЕОГРАФИЯ (НА ПРИМЕРЕ 5-КЛАССА)

Собиров Э. – докторант Ташкентского государственного педагогического университета

Аннотация. Эта статья анализирует вопросы преподавания географии для учащихся 5-классов общеобразовательных школ, применение теоретических знаний на практике, которые восходят от простого к сложному, использование математических знаний для работы с цифровыми показателями географических явлений и процессов

Ключевые слова: теоретические знания, практические знания, географические явления и процессы, географические задания и упражнения, цифровые указатели, параллельные и меридианные линии, карта и глобус, атлас, экватор, географическая широта и долгота, географический объект, мировой океан, навыки и умения.

PERFORMANCE OF TASKS AND EXERCISES ON THE SUBJECT OF GEOGRAPHY (ON THE BASE OF EXAMPLE OF THE 5-CLASS)

Sobirov E. - Doctoral student of Tashkent pedagogical University

Annotation. This article analyzes geographic issues that go from simple to complex, the application of theoretical knowledge in practice, geographical subjects for pupils of the 5th grade of general education schools, the application of knowledge about geographical phenomena and processes in Mathematics, as well as independent analysis of questions and tasks (analysis and synthesis) and the acquisition of these skills.

Key words: Theoretical knowledge, practical knowledge, geographical phenomena and processes, geographical tasks and exercises, digital pointers, parallel and meridian lines, map and globe, atlas, equator, geographical latitude and longitude, geographical object, world ocean, skills and abilities.

Ҳозирги кунда умумий таълим мактабларида география фанини ўқитиш мазмуни ўзгариб, бойиб бормоқда. Уни чуқур ўрганиш учун кенг имкониятлар яратилди. Фанни чуқур ва атрофлича ўрганиш, мукамал эгаллаш, уларнинг асосий тушунча ва тамойилларини англаб етиш учун фақат назарий билимларни бойитиш камлик қилади. Назарий билимларни мустаҳкамлаш учун ўз-ўзида айрим географик ҳодиса ва жараёнларга оид машқ ҳамда масалалар ечиш зарурати пайдо бўлади. Бу эса, ўқитувчидан нафақат фанни чуқур билиши, балки ўқувчиларнинг руҳияти, ёш хусусиятига асосланиб дарсни модернизациялаши, барча фанлар билан боғлаши, уларнинг алоқадорлигини кўрсатиб бера олиши лозим.

Муаммо: География фани ўқув дастурида амалий машғулотлар учун кам вақт ажратилганлигидадир.

Бу муаммони ҳал қилишда ўқитувчи ҳар бир назарий билимдан сўнг, ўқувчиларга қисқа масала ва машқлар бериб, уларда олган назарий билимларни амалиётда қўллай олиш кўникмалари ҳосил қилиб бориши лозим.

Мақсад: Ўқувчиларнинг ўзлаштирган материални амалда қўллаш йўли билан билимларини мустаҳкамлаш, масала ва машқлар бажариш орқали фанга хос бўлган рақамли кўрсаткичлар билан ишлаш.

Вазифа: Ўқувчиларда ДТС ва ўқув дастурида талаб этилган билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш;

- ўқувчиларнинг билиш қобилиятларини ривожлантириш;
- ўқувчиларни мустақил ишлашга, олдига қўйган мақсадларга эришишга одатлантириш;
- дарслик ва ўқув қўлланмалардан унумли фойдаланиб, ижодий ишлаш малакаларини шакллантириш;
- ўқувчиларнинг математика фанидан олган билимларини масалалар ечишда қўллаш.

Кутилган натижа: Ўқувчилар географик машқ ва масалаларни ечиш усулларини эгаллаганларидан кейин, топшириқларни мустақил бажариш имконияти вужудга келади;

- географик машқ ва масалалар ўқувчиларнинг фикрлаш салоҳиятини, малакасини, мантиқий фикрлаш қобилиятини ривожлантиради;

- муайян географик объект, ҳодиса ва жараёнлар кўламини аниқлашга доир ҳисоблаш малакалари такомиллашади;

- илмий дунёқараш ва абстракт тафаккурлай олиш малакалари шаклланади;

- тегишли мавзуларни қисқа муддатда, мукамал эгаллашга эришилади;

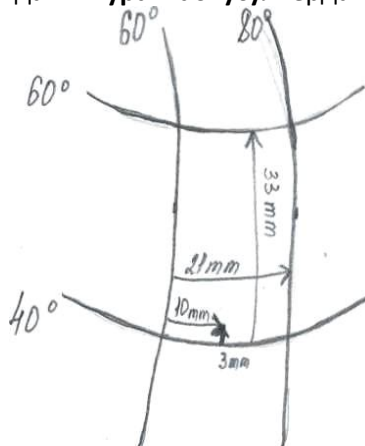
- билимлар беллашуви, фан олимпиадаси бўйича ўқувчилар билимида бўшлиқларга чек қўйилади.

Амалга оширишда қўлланиладиган методлар: “Оддийдан мураккабга”, “Хазинани ким яширди”, “Қароқчилар хазинаси қаерда...?” ўйини.

География фанида масала ва машқларни ечиш усуллари. 5-синф география дарслигида машқ ва масалаларни ўрганишга унча кўп соатлар ажратилмаган. (Дарсликнинг 12-29 -дарсларида амалий иш берилган). Шунингдек, географик масалалар бўйича методик қўлланмалар ҳам етарли даражада эмас. Шунини инобатга олиб, география дарсларини, синфдан ташқари машғулотларни ташкил этишда ҳеч шубҳасиз географик масалалар бажаришга кўпроқ эътибор қаратилса, бу ижобий самара беради деб ҳисоблайман. Географик машқ ва масалалар ўқувчиларнинг билимларини кенгайтиришга, амалий кўникмаларининг ошишига хизмат қилиши билан бир қаторда, уларнинг фанга бўлган қизиқишларини янада оширади.

Географик машқ ва масалаларга дарс жараёнида “Оддийдан мураккабга” усулини қўллаган ҳолда оддий ишлардан секинлик билан мураккаб топшириқларга ўргатиб бориш зарур. Мисол учун: географик машқ ва масалаларни янги мавзунини тушунтириш, билимларни мустаҳкамлаш ёки алоҳида олинган бутун дарс давомида ҳам ўтказиш мумкин¹.

Ёки ўқитувчи томонидан қўйидаги **мураккаб усул** ёрдамида Тошкент шаҳрининг географик

координатаси аниқлаб кўрсатилади.

Ўқитувчи дарсликнинг “**Ернинг ўз ўқи атрофида айланиши ва катталиги**” мавзуси материалларини ўқувчиларга тушунтириш жараёнида “Қайси бирингиз шахмат ўйнашни биласиз?” саволи орқали мурожаат қилиб, (Ўқувчи жавоби - шахмат тахтаси 6 та катакка бўлинганини, вертикал қаторлар лотинча ҳарфлар билан, горизонтал қаторлар рақамлар билан белгиланганлигини, ҳар бир дона қайси катакда эканини айтиш мумкин, фарзин 3 катакда турибди дейишса, демак фарзин бўйлама биринчи қатор билан кўндаланг учинчи қатор кесишган катакда жойлашган бўлади) ўқитувчи географик кенглик ва географик узунликни аниқлашни **оддий усул** ёрдамида тушунтириши мумкин. Мисол учун, ярим шарлар харитасига назар ташласак, параллел ва меридиан чизиқлар кесиб ўтганини кўриш мумкин. Бу чизиқларнинг ҳаммаси ўз белгиларига эга. Масалан, харита ва глобусларда экватор 0° ни, экватордан шимолдаги 1-параллел 10° ни, 2-параллел 20° ни

¹ . Рафиқов А., Ваҳобов Х., Қаюмов А., Азимов Ш. „Амалий география“. Тошкент. „Шарқ“ -2010. 87-б

билдиради ва ҳ.к. Экватордан жанубдан ўтказилган параллеллар ҳам шундай градуслар билан белгиланган. Бу рақамлар жойнинг географик кенглигини билдиради. Бош меридиандан берилган нуқтагача бўлган параллел ёйининг даража ҳисобидаги узунлиги географик узунлик деб аталади. Ўқувчида юқорида қайд қилинган маълумотлардан фойдаланиб, Тошкент шаҳрининг 41° параллелда ва 69° меридианда жойлашганлигини аниқлайди ва бошқа географик кенглик ва узунликка оид топшириқларни мустақил еча олиш кўникмаси шаклланади.

33мм - 20°	21мм - 20°
3мм - X	10 мм - X
$X = \frac{3\text{мм} \times 20^\circ}{33} = 1.8^\circ$	$X = \frac{10\text{мм} \times 20^\circ}{21} = 9.5^\circ$
1° - 60°	1° - 60°
0.8° - X	0.5° - X
$X = \frac{0.8^\circ \times 60^\circ}{1^\circ} = 48^\circ$	$X = \frac{0.5^\circ \times 60^\circ}{1^\circ} = 30^\circ$
Демак, 40° + 1.48 = 41°48' ш.к	60° + 9.30 = 69°30' ш.к.у.

Географик координатага оид масалани **“Қароқчилар хазинаси қаерда...?”** ўйини орқали ўқитувчи томонидан берилган географик координатани (51.5° ш.к. ва 0.1° ғ.у.) харита ёки атлас ёрдамида қайси объект (Лондон) эканлигини аниқлаб топадилар.

“Масштаб” мавзуси бўйича ўқувчилар синф хонасида ўтирган жойида синфдошларига нисбатан азимутни аниқлашни ўрганса, азимут бўйича берилган топшириқни ҳам бажара олиш имконияти пайдо бўлади. Синф хонасида ёки ташқарида **“Хазинани ким яширди”** ўйини орқали амалга ошириш эса машғулотнинг қизиқарли ўтишига хизмат қилади.

Мисол учун:

а) Ўқувчилар китоб дўконига бориш учун 180° ли азимут бўйича 1200 м, сўнгра 270° ли азимут бўйича 1000 м, 45° ли азимут билан 600 м юрди. Ўқувчилар юрган йўлни 1:40000 масштаб билан дафтарга чизиш топширилди.

Ечим:

$$1: 40000 \text{ см} = 400 \text{ м}$$

$$1200 : 400 = 3 \text{ см}$$

$$1000 : 400 = 2.5 \text{ см}$$

$$600 : 400 = 1.5 \text{ см}$$

Мазкур маълумотни чизмада акс эттирамиз.

б) Ёки шу мавзу бўйича харитада икки шаҳар орасидаги масофани аниқлашга доир масалани бажаришда математикадан олган билимлари ёрдам беради.

Биринчи масала.

Масштаби 1 : 40000000 см бўлган харитада Москва билан Тошкент шаҳарлари орасидаги масофа 7 см га тенг бўлса, бу шаҳарлар орасидаги ҳақиқий масофани аниқланг.

Ечиш:

$$1 : 40000000 \text{ см} = 400 \text{ км}$$

$$1 \text{ см} = 400 \text{ км}$$

$$7 \text{ см} = X$$

$$X = \frac{7 \times 400}{1} = 2800 \text{ км}$$

Иккинчи масала.

Масштаби 1 : 40000000 см бўлган харитада Москва билан Тошкент шаҳарлари орасидаги ҳақиқий масофа 2800 км. га тенг. Харитадаги масофани аниқланг.

Ечиш:

$$1 \text{ см} = 400 \text{ км}$$

$$X = 2800 \text{ км}$$

$$X = \frac{1 \times 2800}{400} = 7 \text{ см}$$

Учинчи масала.

Москва билан Тошкент шаҳарлари орасидаги ҳақиқий масофа 2800 км., худди шу масофа харитада 7 см.га тенг. Харита масштабини аниқланг.

Ечиш:

7 см – 2800 км

1 см – X

$$X = \frac{1 \times 2800}{7} = 400 \text{ км}$$

400 км. – 40000000 см

“Дунё океани” мавзусини ўтишда дарсликда берилган эхолот расмини кўриб, океан тўби чуқурлигини аниқлашга доир масала бажарилса, ўқувчида географик объект ва ҳодисаларни таҳлил эта олиш каби кўникма ва малакалар ҳосил бўлади.

Масала: Эхолот асбобидан фойдаланиб, океан тагига юборилган сигнал 4 сониядан кейин кемага қайтиб келса, океан тўби чуқурлиги неча метрга тенг бўлади?

Ечиш:

Товушнинг сувдаги тарқалиш тезлиги 1500 м/с га тенг.

Демак, товуш 4 сонияда $1500 \times 4 = 6000$ м. масофани босиб ўтади. Товуш масофани 2 марта босиб ўтиши учун $6000 : 2$ га бўламиз. $6000 : 2 = 3000$ м, яъни океан тўби чуқурлиги 3000 м.

“Океан сувининг хусусиятлари” мавзусида океан сувининг шўрлик даражасини аниқлашга доир масалани бажариб кўрсатиш ўқувчиларнинг билимларини янада чуқурлаштиришга хизмат қилади.

Қизил денгиз шўрлиги 41 фоиз (1 литр денгиз сувида 4 гр туз бор). Қора ва Болтиқ денгизларининг ҳар 100 гр да 1,8 ва 0,3 гр туз бўлса, бу денгизларнинг шўрлигини аниқланг.

Ечиш:

1) 1 литр – 1000 гр

$$1000 \text{ гр} : 100 \text{ гр} = 10 \text{ гр}$$

$$10 \text{ гр} \times 1,8 = 18$$

2) 1 литр – 1000 гр.

$$1000 \text{ гр} : 100 \text{ гр} = 10 \text{ гр}$$

$$10 \text{ гр} \times 0,3 = 3$$

Мавзулар бўйича бундай машқ ва масалаларни кўплаб келтириш мумкин. Ана шундай машқ ва масалаларни бажариш йўллари дарсликларда кўрсатилса, ўқувчилар эгаллаган назарий билимларига таяниб, у ёки бу масалани бажариш тартибини намойиш этиши, у ёки бу масалани ечишда ўз йўллариини излаши мумкин.

Хулоса қилиб шуни айтганда дарс- бу фақат ўқитувчи учун эмас, балки ўқувчи учун ҳам ижодкорликдир. Ўқувчиларни ижодкорликка ўргатишда олган назарий билимларини амалда қўллашларига имконият яратишда қизиқарли, вазиятли масалалар бериш мақсадга мувофиқ.

Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, ўқитувчининг методикаси, ижодкорлиги, қўллаётган усуллари, шакл ва воситалари, ўқувчилар билан ҳамкорликда ишлаши, энг муҳими бераётган билимига болаларга бўлган муҳаббатини қўша олса, албатта, ўқитувчи ўз мақсадига эришади¹.

¹ Мақоладаги мавзулар ва масалалар қуйидаги адабиётлардан олинган:

1. Рафиқов А., Ваҳобов Ҳ., Қаюмов А., Азимов Ш. „Амалий география“. Тошкент. „Шарқ“ -2010

2. Баратов П. “Табиий география (Ўрта Осиё табиий географиясидан амалий ишлар)” Тошкент. “Тошкент давлат педагогика университети” 2014.

3. Мирракмалов М.Т., Авезов М.М., Назаралиева Э. “Табиий географиядан амалий машғулотлар” Тошкент, “Фан ва технология” нашриёти, 2015. Ўқув-услубий қўлланма.

YOSH AVLODNI MA'NAVIY-AXLOQIY TARBIYALASHDA TOPISHMOQLARNING TUTGAN O'RNI

Ibragimova F. - Jizzax davlat pedagogika instituti o'qituvchisi, filologiya fanlari nomzodi
Sulaymonova T. - Jizzax davlat pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada yosh avlodni har tomonlama barkamol shaxs sifatida tarbiyalashda ma'naviy-axloqiy tarbiyaning o'rni va bunda xalq og'zaki ijodining kichik janri bo'lgan topishmoqlar hamda ularning ahamiyati haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Xalq og'zaki ijodi, ma'naviy- axloqiy tarbiya, topishmoq, bola.

МЕСТО ЗАГАДОК В ДУХОВНО-НРАВСТВЕННОМ ВОСПИТАНИИ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ

Ибрагимова Ф. – Преподаватель Джизакского государственного педагогического института, к.ф.н.
Сулаймонова Т. – студент Джизакского государственного педагогического института

Аннотация. В данной статье рассказывается о роли духовно-нравственного воспитания в воспитании молодого поколения как гармонично развитой личности, а также о загадках, представляющих собой небольшой жанр устного народного творчества, и их значении.

Ключевые слова: устное народное творчество, духовно-нравственное воспитание, пословица, ребенок, фольклор, жанр, загадка.

RIDDLES AND THEIR IMPORTANCE IN EDUCATING YOUNG GENERATION MORALLY AND SPIRITUALLY

Ibragimova F. – Teacher of Jizzakh State Pedagogical Institute
Sulaymonova T.- Student of Djizakh State Pedagogical University

Annotation. This article describes the role of spiritual and moral education in the education of the young generation as a harmoniously developed person, as well as the mysteries that represent a small genre of oral folk art, and their significance.

Key words: folklore, moral-spiritual, education, riddle, child.

Insonning insonligi, jamiyatda tutgan o'rni uning qay darajada tarbiyalanganlik darajasi bilan belgilanadi. "Folklor" birinchi marta XIX asr tadqiqotchisi Uilyam Tomas tomonidan 1864-yilda qo'llangan bo'lib, u ikki so'zdan iborat: "folk" – xalq, "lor" (lore) – bilim, donolik, donishmandlik, ya'ni "xalq bilimi", "xalq donishmandligi" demakdir¹.

Xalq og'zaki ijodi deganda, bevosita ko'z o'ngimizda ota-bobolarimizdan bizga meros bo'lib kelayotgan, millatimizning tarixi, buguni va kelajagini o'zida mujassam etgan dostonlar-u purma'no ertaklar, maqol-matallar, xassos va o'ynoqi xalq qo'shiqlari, afsona-yu rivoyatlar namoyon bo'ladi. Avlodan-avlodga o'tgan sayin o'sib rivojlanib borayotgan bu tafakkur durdonalari milliy ma'naviyatimiz va madaniyatimizning ajralmas qismi bo'lgan holda o'sib kelayotgan yosh avlodni ma'nan yetuk, jismonan barkamol, ajdodlarga munosib avlod, kelajak yoshlariga namuna bo'ladigan shaxs sifatida tarbiyalashda asos vazifasini bajaradi desak mubolag'a bo'lmaydi. Xalq og'zaki ijodi namunalari janr jihatidan farqlansada, ularning har birida bir g'oya - yosh avlodni har tomonlama yetuk, barkamol shaxs sifatida tarbiyalash g'oyasi ilgari suriladi. Shunday bir ulkan g'oyalarni ko'zlagan xalq og'zaki janrlaridan biri topishmoqlar hisoblanadi. Hayotni o'ziga xos badiiy idrok etish shakli bo'lgan topishmoqlar o'zbek folklorining ommaviy janrlaridan biridir.

Shakli, vazifasi, ish-harakati va holati jihatidan bir-biriga o'xshash ikki predmet, narsa va hodisani jumboqlab, ikkinchisiga xos o'xshash belgilar asosida uni topishga mo'ljallab she'riy yoki nasriy tuzilishda berilgan savol yoki topshiriq topishmoq deb yuritiladi. Topishmoqlar o'zbek xalq og'zaki ijodining kichik

¹ Imomov K., Mirzayev T va b. O'zbek xalq og'zaki poetik ijodi. Toshkent: "O'qituvchi", 1990, 105- b.

turiga mansub janrdir. “Topishmoq” termini “top” buyruq fe’liga – “ish” yasovchi qo’shimchasini qo’shish orqali yasalgan va unga “-moq” formasini qo’shish bilan janr atamasi yuzaga kelgan. Topishmoqning o’ziga xos bo’lgan jihatlari borki, ular janrning mazmun-mohiyatini tubdan o’zgartirib yuboradi. Janrning bunday xususiyatini Abdurauf Fitrat shunday ta’riflaydi: “Ba’zi narsalarning otini aytmasdan sifatlarini, belgilarini aytib, boshqalarga toptirishga “topishma” deyiladi. El orasida adabiy o’yinlardan sanalur”. Topishmoqlar yashiringan biron-bir narsa-hodisani belgisini o’xshatish, qiyoslash yo’li bilan uning nimaligini topishni talab qiladigan kichik hajmli, she’riy yoki nasriy janrdir.¹

Topishmoqlar respublikamizning turli viloyatlarida o’sha joylarning lokal xususiyatlari va shevasiga ko’ra, jumboq, jummoq, jumoq, topmacha, topar cho’pchak, top-top, top-top cho’pchak, matal, masala, ushuk kabi xilma-xil so’zlar bilan ham ifodalanadi. Ammo hozirgi paytda “topishmoq” yagona ilmiy-adabiy termin sifatida to’la o’zlashdi, qolganlari esa, tor doiralarda va ayrim keksa kishilar nutqida ishlatiladigan bo’lib qoldi².

Barchamizga ma’lumki, qadim zamonlardan barcha xalqlar qatori o’zbek xalqi ham o’z farzandlarini jismonan barkamol shaxs sifatida tarbiyalash maqsadida turli xalq o’yinlariga murojaat qilgan bo’lsa, ularning ma’nan yetukligini ta’minlash maqsadida topishmoqlarni o’ylab topgan. Yuzaki qaraganda, topishmoqlarga shunchaki vaqt o’tkazish, zerikishning oldini olish vositasi sifatida qaraladi, ammo, masalaning bu tomoni ham borki, topishmoq aytish hamda ularni eshitish orqali bolalarda obrazli va mantiqiy fikrlash, narsalar va hodisalarning yashirin belgilariga bo’lgan sinchkovlik qobiliyati oshganligining guvohi bo’lganligimiz uchun ham fikr qayrovi hisoblanadi. Topishmoq eshitgan bola, albatta, uning javobini topish maqsadida fikrlashga, tafakkur yuritishga topishmoqda berilgan o’xshatish va sifatlashlarni hayot bilan bog’lashga majbur bo’ladi va natijada ma’lum miqdorda bolada atrof-muhitga nisbatan e’tibor kuchayib sergak tortadi. Topishmoqlar shunday bir ajoyib janrki, ular inson hayotining hech bir sohasini chetlab o’tmaydi ular o’z ichiga borliqdagi hamma narsa va hodisalarni, ularning turli-tuman ko’rinishlarini qamrab oladi. Osmon, quyosh, oy, yulduzlar, tabiat hodisalari; odam, uning a’zolari; hayvonot dunyosi; qushlar, hasharotlar; daraxt, turli xil o’simliklar, meva, sabzavotlar; uy-ro’zg’or buyumlari; mehnat qurollari, umuman, hamma narsalar haqida yaratiladi.

Topishmoqlarda savol tarzida aytiladigan fikrlar ma’lum bir badiiy shaklga tushgan bo’ladi. Ular xuddi maqollar kabi ixcham, quyma, ta’sirchan, shaklda yaratiladi. Topishmoqlar og’zaki ijodning ommaviy janrlaridan biri sifatida xizmat qilib, ularning uslubi metafora (istiora) ko’chim, kinoya, qochiriq yo’li bilan so’zlarni ko’chma ma’noda ishlatib, yashirilgan narsa-hodisalarning belgilarini qiyoslash, imo-ishora qismidan iborat. Topishmoqlarning shu xususiyatlari haqida Aristotel “Juda yaxshi metafora tuzish yo’li”, deyishi bejiz emas³. Qadimda topishmoqlar hozirgidan o’zgacha ahamiyatga ega bo’lgan. Topishmoqlarning yaratilishi, uning obrazlari ko’pgina hollarda mifologiya, qadimiy hayot tarzi bilan bog’liq, ko’p asrlik tarixga ega bo’lgan. Xalq topishmoqlarining ildizlari insoniyat, jamiyat taraqqiyotining ilk bosqichlariga borib taqaladi. Qadimiy topishmoqlarning asosida insonning dunyoni bilishga, tabiat sirlarini bilishga bo’lgan intilishlari yotadi. Keyinchalik topishmoqlar vazifasi o’zgarib, u ko’proq so’z o’yinining badiiy shakliga aylangan. Ularning ko’ngilxushlik xususiyatlari quyidagi o’zbek topishmog’ida shunday ifodalangan:

O’yin, o’yin, o’yinim

Ko’ngil ochar to’yinim. (Topishmoq)⁴.

Topishmoqlar tuzilishi jihatidan nasriy yoki she’riy shaklga ega. Nasriy topishmoqlar she’riy topishmoqlarga nisbatan ozchilikni tashkil etadi. She’riy topishmoqlarda she’r shakliga xos turoq, vazn, qofiya, radif kabi barcha jihatlarga to’la amal qilinadi. Masalan:

To’rt oyoqli,

Temir tuyuqli. (Ot)

¹ Abdurauf Fitrat. Adabiyot qoidalari. Toshkent: “O’qituvchi”. 1995. 82-b.

² Imomov K, Mirzayev T. va b. O’zbek xalq og’zaki poetik ijodi. Toshkent : “O’qituvchi”, 1990, 308- b.

³ Abduraximov I. O’zbek topishmoqlari. – Toshkent: “O’qituvchi” 1991. – 23 b.

⁴ www.ziyouz.com kutubxonasi Abduraximov I. M. – Toshkent: 1991. – 2b.

To'rtidir uning oyogi,
 Temir mixli tuyog'i,
 Manzilga etishtirar,
 Toshdan qattiq tuyog'i. (Ot)

Topishmoqlar savol hamda javob qismi bir komponentli (bir savol-javobli, bir predmetli) yoki ko'p komponentli (ko'p savol-javobli, ko'p predmetli) bo'lishi mumkin.

Topishmoqlar, shuningdek bolani mustaqil fikrlashga undagani, idrokini, zehni charxlashga xizmat qilishi bilan ham ahamiyatli bo'lganligi uchun aynan kichik maktab yoshida yetarlicha o'rganiladi. Topishmoq eshitib, javobini topishga harakat qilgan har bir bola undagi belgilarni hayot bilan bog'lashga harakat qilishi orqali mantiqiy fikrlash darajasi ham ortib boradi. Boshlang'ich sinflarda berilgan topishmoqlar mavsumga moslangan va biror bir matn yoki she'rdan keyin kelsa, shu she'r yoki matn mazmuniga mos bo'lgan topishmoqlar hisoblanadi.

Shuni aytish joizki, boshlang'ish sinf o'quvchilari sinfdan–sinfga o'tgan sayin topishmoqlar soni, mavzusi hamda qiyinlik darajasi ham ortib boradi. Yuqorida aytib o'tganimizdek, 1-sinfda 40 ta topishmoq berilgan bo'lsa, 2-sinfga kelib topishmoqlar soni 49 taga, sinfdagi matnlar so'nggida ham mavzu mazmuniga mos topishmoqlarni uchratamiz. Masalan: bu sinfdagi Hamid Jalolovning "Karim chumolining tilini bilarkan" deb nomlangan matnidan keyin topishmog'i berilgan. Qolaversa, biz boshlang'ich sinflarda javobi bir xil, ammo savoli har xil bo'lgan topishmoqlarga ham duch kelamiz.

Misol uchun: Tipratikan haqida 1-sinfda quyidagi topishmoqni uchratsak:

Burni tugma,
 Ko'zi munchoq,
 Bag'ri yumshoq.
 2-sinfda ushbu topishmoqqa duch kelamiz.
 Xavf bo'lsa, koptok bo'lib,
 Igna ko'rpa yopadi.
 Zumda ko'z ochib turib,
 Ilgarilab chopadi.

Bundan tashqari 1-sinfda javobi kitob bo'lgan ushbu topishmoqlar bilan tanishamiz:

1. Tinmay o'qisang agar,
 Ko'p narsani o'rgatar.
 Bilsang, uka, o'ylab top,
 Bilim koni u ...

2. Qat-qat qatlama,
 Aqling bo'lsa, tashlama.

Birinchi topishmoq matni bilan tanishgan o'quvchi topishmoq mazmunidan, qolaversa, topishmoq oxiridagi uch nuqta o'rniga oldingi satrdagi top so'ziga qofiyadosh bo'lgan topishmoqning javobi kitob so'zini tez topib oladi.

2-sinfga kelib, o'quvchilar bu mavzudagi ushbu topishmoq bilan tanishadilar.

Ertak, she'r-u matnlar
 Yashar bir mamlakatda.
 Dunyoni o'rganishda
 Uning xizmati katta.

Oqdir dalasi, qoradir urug'i,
 Qo'l bilan ekiladi, ko'z bilan o'riladi¹.

Bunda 1- topishmoqdan ko'rinib turibdiki, kitobni bir mamlakatga, undagi turli xil she'r, ertak va matnlar shu mamlakatda istiqomat qiluvchi fuqarolarga metafora, ya'ni o'xshatish san'ati orqali bog'lamoqda. Bu turdagi topishmoqlar orqali o'quvchilarda obrazli fikrlash, narsa va hodisalarni bir-biriga o'xshash belgilari orqali birlashtirish ko'nikmasini hosil qiladi. 2-topishmoqqa e'tibor qaratadigan bo'lsak, bu topishmoqda ham o'xshatish va tazod, ya'ni qarshilantirish san'atlaridan mohirona foydalanilganini

¹ G'afforova T., Nurullayeva Sh., Mirzahakimova Z. 2-sinf O'qish kitobi. Toshkent: "SHarq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2016, 88- b.

ko'rishimiz mumkin. Negaki, ko'pchilik kitoblarning foni oq bo'ladi, ana shu fon oq dalaga o'xshatilsa, kitobning qora yozuvlari oq dalaning qora urug'iga tazod san'ati orqali bog'lanyapti. Ayniqsa, kitobning yozuvlari qo'l bilan yozilishi va o'quvchi bu yozuvlarni ko'z bilan o'qishi e'tibordan chetda qoldirilmaganini ham alohida aytib o'tish lozim.

3-sinfda javobi kitob bo'lgan quyidagi topishmoq bilan tanishish orqali o'quvchilar hayotda kitobning o'rni naqadar ahamiyatli ekanini yana bir marta anglab etadi:

Ilmga kon,
Mazmunga makon,
So'zi serhikmat,
Bizga do'st-ulfat,
O'rgatar odob,
Bu nima Ozod¹?

Bu topishmoqning yuqoridagi topishmoqlardan yana bir o'zgacha jihati borki, u ham bo'lsa, bu topishmoqning so'roq ohangi va so'roq (?) belgisi bilan tugashidir. Topishmoqning bu jihati o'quvchuni topishmoqning javobini tez va to'g'ri topishiga turtki beradi. Negaki topishmoqning ism bilan tugashi va javobning ham shu ismga ohangdosh ekanligi o'quvchini sergaklantirsa ajab emas.

Yuqoridagi misollardan ko'rinib turibdiki, biz tahlil qilgan boshlang'ich sinf o'qish kitoblari² bo'yicha 1-sinfdagi topishmoqlar birmuncha osonroq bo'lib, bundan maqsad bir tarafdin o'quvchining o'qishga bo'lgan qiziqishi qiyin topshiriqlar berib so'ndirib qo'yimaslik bo'lsa, ikkinchi tarafdin bosqichma-bosqich, izchillik prinspiga asoslangan holda narsa-hodisalarning belgilari bilan tanishtirib borish desak mubolag'a bo'lmaydi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, topishmoqlar bolaning so'z boyligini oshirish, hayot va uning hodisalari haqidagi tushuncha va tasavvurlarini, idroki va mulohaza qilish qobiliyatlarini kengaytirish asosida uning ma'naviy-axloqiy tarbiyasiga ta'sir etishning bir shakli sifatida o'z ahamiyati va o'rnini saqlab qolaveradi.

КИЧИК ЁШДАГИ ЎҚУВЧИЛАРНИ ТАРБИЯЛАШДА АЖДОДЛАР ИБРАТ-НАМУНАСИ

Турабоева Б. - Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти ўқитувчиси
Собиров Н. - Ўзбекистон давлат санъат ва маданият институти ўқитувчиси
Умарова С. –Жиззах давлат педагогика институти талабаси

Аннотация. Ушбу мақолада буюк боболаримизнинг жаҳон илм-у фани ривожига қўшган ҳиссаси, ибратли ҳаёт йўлларини намуна қилиб кўрсатиш орқали кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларни маънавий-ахлоқий ҳамда маърифий тарбиялаш масалалари ҳақидаги мулоҳазалар баён этилган.

Калит сўзлар: тарбия, маънавият, маърифат, ахлоқ, ибрат, намуна, буюк аждодлар, кичик ёшдаги ўқувчилар.

НАЗИДАНИЕ - ПРИМЕР ПРЕДКОВ В ВОСПИТАНИИ УЧАЩИХСЯ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Турабоева Б. – преподаватель государственного института искусств и культуры Узбекистана
Собиров Н. – преподаватель государственного института искусств и культуры Узбекистана
Умарова С. – студент Джизакского государственного педагогического института

¹ Umarova M., Hamroqulova X., Tojiboyeva R. 3-sinf O'qish kitobi. Toshkent: "O'qituvchi" nashriyor-matbaa ijodiy uyi. 2016, 93- b.

² G'afforova T., Shodmonov E., Eshturdiyeva G. 1-sinf o'qish kitobi. Toshkent: "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. 2017, 127 b.

G'afforova T., Nurullayeva Sh., Mirzahakimova Z. 2-sinf O'qish kitobi. Toshkent: "SHarq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2016, 174 b.

Umarova M., Hamroqulova X., Tojiboyeva R. 3-sinf O'qish kitobi. Toshkent: "O'qituvchi" nashriyor-matbaa ijodiy uyi. 2016, 216 b.

Аннотация. В этой статье описаны вклад наших великих предков в развитие мировой науки, вопросы духовно-нравственного и просветительского воспитания учащихся младшего школьного возраста путем демонстрации образцового образа жизни.

Ключевые слова: воспитание, духовность, просвещение, нравственность, пример, назидание, великие предки, учащиеся младшего школьного возраста.

AN EXAMPLE OF ANCESTORS EDUCATING (UPBRINGING) OF YOUNGER PUPILS

Turaboeva B. –Teacher of State institute of arts and culture of Uzbekistan

Sobirov N. - –Teacher of State institute of arts and culture of Uzbekistan

Umarova S. - Student of Djizakh State Pedagogical university

Annotation. This article describes the contribution of our great ancestors to the development of world science, issues of spiritual, moral and educational education of primary school students by demonstrating an exemplary lifestyle.

Key words: Uprising, spirit, tradition, morality, sacred ancestors, preliminary school children.

Ота-она бола тарбиясига масъул биринчи инсонлардир. Улар фарзандига ҳалол едириши, меърида кийдириши, гўзалликларни кўрсатиб, эзгу нарсаларни эшиттириши даркор. Имом Ҳаззолий таъкидлаганидек, болага бугун берилган неъмат ҳеч вақт ўтмай сайқалланиб, тугал ҳолда эгасига қайтади. Демак, ёшлар - меросхўр ҳаётий вазифаларни эгалловчи ўринбосарлардир. Шу ўринда айтиш мумкинки, устоз – бу ота-онадан кейинги ўринда турадиган тарбияга масъул шахс ҳисобланади. Ҳозирги ахборотлашган технологияларга бой замонда фарзандларимиз, ўқувчи-шоғирдларимиз тарбиясида жуда ҳам эҳтиёткор бўлмоғимиз шарт ва зарур.

Ҳозирги шароитда тарбияга оид инсониятнинг бой маънавий хазинасидан муносиб ўрин олган тарихий, миллий, маънавий, маданий меросимиз, урф-одатларимиз ва қадриятларимиздан таълим жараёнида самарали фойдаланиш, ўсиб келаётган ёш авлодни ватанпарвар, фидокор, юксак маданиятли ва маънавиятли қилиб тарбиялашнинг асосий омилларидан биридир.

Ўзбекистон мустақил давлатга айланган бир шароитда маънавий ва ахлоқий тарбия қатор омиллар таъсирида амалга оширилади. Ахлоқий сифат шахснинг барча муҳим хусусиятларини яхлит ҳолга келтиради. Ўзбек халқининг моддий ва маданий даражасининг кўтарилиши янги ахлоқнинг келажакдаги ривожланиши ва мустақамланишининг базасини кенгайтиради, шахс эҳтиёжларининг янги даражаси ва ундан оқилона фойдаланишни шакллантиради. Бу муқаддас вазифани, яъни ёш авлодни маънавий-ахлоқий тарбиялаш, уларни Ватан қорига ярайдиган, уни янада юксалтирадиган интеллектуал жиҳатдан етук қилиб тарбиялаш, албатта, педагог-ҳодимлар, ўқитувчи-мураббийлар зиммасидадир.

Айни дамда тарбия беришнинг ҳам турли хил йўллари, усуллари бор эканлиги ҳеч кимга сир эмас. Ҳар бир педагог бу усуллардан турли хил вазиятларда, турли даражада фойдаланиши мумкин. Бу унинг педагогик мақсадига, касбий маҳоратига боғлиқ. Маълумки, ўқитиш жараёни айни пайтда тарбия жараёни ҳамдир.

Тарбия жараёнида заминимизнинг мутафаккирлари, аҳли донишлари ва уларнинг кашфиётлари, маърифат, илм-у фан, маданият каби соҳалар ривожига қўшган ҳиссасини, ибратли ҳаёт йўлларини ёш авлодга намуна қилиб кўрсатиш педагогикада янгилик эмас, лекин уни ўргатишни такомиллаштириш, ибрат намунасининг янги усулларини излаб топиш долзарб вазифадир.

Таълимнинг пойдевори – бошланғич таълимда тарбиянинг бу усулидан жуда унумли фойдаланиш мумкин. Буюк алломаларнинг жаҳон илм-у фани ривожига қўшган ҳиссаси, ибратли ҳаёт йўлларини намуна қилиб кўрсатиш алоҳида педагогик қимматга эга.

Абу Райҳон Беруний, Ал-Хоразмий, Абу Али ибн Сино, Жалолиддин Мангуберди, Амир Темур, Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур ва бошқа кўплаб буюк аждодларни намуна қилиб кўрсатиш орқали ўқувчиларни нафақат маънавий –ахлоқий тарбиялаймиз, балки илм-

маърифатга меҳр уйғотиб, ўз ватанидан, унинг буюк инсонларидан ғурурланиш, уларга муносиб ворис бўлиш ҳиссини ҳам шакллантириб борамиз. Бунда ижтимоий бурч билан белгиланадиган хатти-ҳаракатнинг энг юқори асослари ўз аксини топади. Фуқаролик бурчи инсон ҳаётий фаолиятининг барча соҳаларидаги ижтимоий фаолликни кучайтиради. Ватан манфаатларини ҳимоя қилишда, меҳнатда, ижтимоий фаолиятда ўзининг фуқаролик мажбуриятларини сидқидилдан бажаришга рағбатлантиради.

Айни пайтда бошланғич синф дарсликлари¹га мурожаат қилиб, юқорида таъкидланган мавзулар ва матнларни кўздан кечирсак:

3 - синф ўқиш дарслигида “Ўтмишни ўрганиш –бурчимиз” бобидаги Тоҳир Маликнинг “Китоб” ривояти, Ойбекнинг “Бола Алишер” қиссаси, “Алпомишнинг болалиги” эртаги, Миркарим Осимнинг “Ёш ҳаким”, “Жалолиддин Мангуберди” ҳикоялари, “Чўпон ва Широқ” ривояти кичик ёшдаги ўқувчиларни юксак маънавий-ахлоқий тарбиялашга, ўз тарихини ўрганишга, ундан фахрланишга ундайди.

3-синф ўқиш дарслигида “Ўтмишни ўрганиш –бурчимиздир” бобидаги Миркарим Осимнинг “Жалолиддин Мангуберди” ҳикоясини ўқитиш орқали кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда мардлик, ватанпарварлик, жасорат ва матонат каби юксак маънавий туйғуларни тарбиялашимиз мумкин бўлади.

Ҳикояда воқелар ривожини қўйдагича акс этган: Чингизхон ҳарбий куч билан Урганчни босиб ололмагач, ҳийла ишлатишга ўтди. Мўғуллар Жайхуннинг тошқинидан сақлаб турадиган тўғонни очиб юбордилар. Шаҳарни сув босди. Ҳамма иморатлар қулаб, сув остида қолди. Кўплаб аҳоли ҳалок бўлди.

Чингизхон учун қулай вақт етди. У Ҳинд дарёси соҳилида Жалолиддинга қарши юриш бошлади. Жангда сон жиҳатдан кўп бўлган мўғуллар ғалаба қозонди.

Жалолиддин душман қўлида банди бўлишини истамади. Ўз онаси, хотини ва болаларини (ўз истакларига кўра) Чингизхон қўлига тушмасин деб, ноилож дарёнинг тезоқар ерига ташлади. Ўзи эса содиқ навкарлари билан от солиб, дарёнинг нариги қирғоғига ўтиб олди. Чингизхон Жалолиддиннинг орқасидан қувмоқчи бўлган аскарларини тўхтатди. У лашкарбошилари узоқдан ўзига мушт кўрсатиб кетаётган Хоразмшоҳ ўғлидан ўрناق олишга чақирди.

Жалолиддин бу жангдан сўнг яна ўн йил давомида мўғулларга қарши кураш орзусида куч тўплади. Душман билан бўлган жангда гоҳ енгди, гоҳ енгилди. Саркарда 1231 йилда ҳалок бўлди.

Тарихчи ёзувчи Миркарим Осимнинг “Жалолиддин Мангуберди” ҳикоясини ўқитишда кичик ёшдаги мактаб ўқувчиларини тарихий манбаларда берилган маълумотлар билан ҳам таништириб борсак мақсадга мувофиқ бўлади. Энг аввало, Биринчи Президентимиз И.А. Каримовнинг “...бор йўғи ўттиз икки йилгина умр кўрган бу баҳодир зотнинг мўътабар номи ўз замонасида дунё бўйлаб қанчалар доврўғ таратган бўлса, орадан кўп-кўп асрлар ўтгач ҳам, мардлик ва озодлик учун кураш, эл-юртга фидойилик тимсоли сифатида яшаб келмоқда. Унинг қаҳрамонлиги келажак авлодларга, биринчи ўринда, сиз билан бизга тарихий хотира олдида бошимизни мағрур тутиб яшамоғимиз учун тўла ҳуқуқ беради”² деган гапларини эслатмоғимиз, етарли.

Жалолиддин Мангубердининг шахсий фазилатлари ва хусусиятлари ҳақида тарихий манбаларда шундай маълумотлар келтирилади: “У турк бўлиб, қора мағиз юзли, бурни олдида қора холи бор, ўрта бўйли йигит эди. Форс тилида ҳам бемалол сўзлаша олар эди. Жалолиддин доврўракликда тенги йўқ шерларнинг шери эди. У камтарин, жиддий одам бўлиб, ҳеч қачон бақирмас, сўкинмас, атрофидаги кишилар олдида ўзини жуда яхши тутар эди. У кўп гапирмас, хохолаб кулмас, аҳён-аҳёнда жилмайиб қўяр эди. У адолатни ҳурмат қилар, доим адолатли иш юритишга интилар эди. Жалолиддин ўз халқининг мушкул аҳволини енгиллаштиришни хоҳлар эди.

¹ G'afforova T., ShodmonovE., EshturdiyevaG. 1-sinf o'qish kitobi. Toshkent: “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati. 2017, 127 b.

G'afforova T., Nurullayeva Sh., Mirzahakimova Z. 2-sinf O'qish kitobi. Toshkent: “SHarq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyati, 2016, 174 b.

Umarova M., Hamroqulova X., Tojiboyeva R. 3-sinf O'qish kitobi. Toshkent: “O'qituvchi” nashriyot-matbaa ijodiy uyi. 2016, 216 b.

² Каримов И.А. “Хотира ва кадрлаш кундаги нутқидан”. www.ziyounet.com

Бироқ у яшаган тўс-тўполон давр унга бундай хайрли, савоб ишни амалга оширишга имкон бермади. У ҳукмронлик қилган даврдаги суронли йилларда уни зўравонлик қилишга мажбур этиб табиатини маълум даражада ўзгартирди. Жалолиддин энг оғир, мураккаб шароитларда ҳам фикрида қатъий тура олувчи, энг қийин синовлардан ҳам сира қўрқмайдиган, уларга бефарқ қаровчи одам эди” [8].

Бундан кўриниб турибдики, таҳликалар ичида ҳам ўзини тутта олган, мардликни қўлдан бермаган, мўғил босқинчиларига қарши мардона курашган, ватанига содиқ қолган саркардага муносиб ворисларни тарбиялашимизда бу буюк аждодимизнинг ҳаёт йўллари ибрату намунадир.

Тарихдан маълумки, шўролар тузумида аждодларимизга нисбатан қораловчи турли бўҳтонлар ёғдириб, тарихдан уларнинг муборак номларини ўчириб юбормоқчи бўлишди. Машҳур олим ва шоир Мақсуд Шайхзода “Жалолиддин Мангуберди” пьесасини ёзганлиги учун таъқиб остига олинган эди.

Шукрлар бўлсинки, мустақилликка эришганимиздан сўнг Жалолиддин Мангуберди мўғул босқинчиларига қарши курашда кўрсатган мислсиз жасорати, ватанга ва ўз халқига садоқат ва чексиз муҳаббатини қадрлаш ва унинг руҳини абадийлаштириш мақсадида “Жалолиддин Мангуберди таваллудининг 800 йиллигини нишонлаш” ҳақидаги қарор қабул қилинди ва “Жалолиддин Мангуберди” ордени таъсис этилди.

Дарсликда берилган ҳикоя ўқитувчи томонидан ифодали ўқиб берилиши, сўнгра ўқувчиларга қайта ҳикоялаш асосида ўқитилиши лозим. Шунингдек, турли педагогик ва ахборот технологиялардан фойдаланиш орқали Жалолиддин Мангуберди ҳаёти ҳақида ўқувчиларда тўла тасаввур ҳосил қилинади. Хусусан, Мақсуд Шайхзоданинг “Жалолиддин Мангуберди” драмаси асосида Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон халқ артисти Озодбек Назарбеков томонидан куйланган “Мендурман ўша” кўшиғи ва унга олинган клипини намойиш этиш мақсадга мувофиқ.

Мавзунини мустақамлаш учун “БББ”, “Вен диаграммаси”, “Зинама-зина”, “Балиқ склети” каби педагогик технологиялардан фойдаланиш мумкин. Бу технологияларни қўллаш орқали ўқитувчи кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда Жалолиддин Мангуберди бобомиз ҳақидаги билимнинг шаклланишига, у кишидаги инсоний фазилатларнинг, белгиланган мақсадга эришиш йўлида учрайдиган қийинчилик ва тўсиқларни енгиб ўтишда сабр-тоқат, сабот ва бардош билан қилинган хатти-ҳаракат ва шахс хулқ-атворида хос бўлган кучли иродани ифода этувчи хислатларнинг ўқувчига яхши маънода “юқиши”га эришади.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, Ватанимиз тарихида қалбида ана шундай жасорат, улкан матонат ҳисси ниҳоятда кучли бўлган инсонлар ҳар қандай мураккаб вазиятда ҳам адолат ва ҳақиқат йўлида ўзини аямай, эл-юрт учун қандай ибратли ишларни амалга оширганини кўриш мумкин. Шунинг учун ҳам аждодлар ибрати асосида ёшларни маънавий –ахлоқий тарбиялаш алоҳида педагогик қимматга эга.

ТЕЗКОР РИВОЖЛАНИШ ЖАРАЁНИДА ТАРБИЯГА ЯНГИЧА ЁНДАШУВЛАР ТАҲЛИЛИ

Нурумбекова Я.А. - Гулистон давлат университети катта ўқитувчиси

Аннотация. Ушбу мақолада жамият қачонки комилликка интилиб яшайдиган инсонлардангина таркиб топса, ҳар хил иллатларга ўрин қолмаслиги ҳақида фикр юритилган. Тарбия мураккаб ва серқирра жараён бўлиб, тарбиячи ва ўқитувчининг тили, дили, руҳияти, ақл-идроки, кўнгли ва тасаввурида ҳам акс этмоғи лозимлиги ҳақида маълумотлар берилган.

Калит сўзлар: технология, фазилат, инсонпарварлик, ватанпарварлик, меҳр, дил, идрок, тасаввур, кўнгил, феъл-атвор.

АНАЛИЗ НОВЫХ ПОДХОДОВ К ВОСПИТАНИЮ В ПРОЦЕССЕ БЫСТРОГО РАЗВИТИЯ

Нурумбекова Я.А. - старший преподаватель Гулистанского государственного университета

Аннотация. В статье освещается вопрос если в обществе будут жить люди, которые стремятся к гармоничному развитию, то не останется место различным недостаткам. Технология воспитания является сложным процессом, в котором должны отражаться язык, душа, психика, сознание и представления воспитателя и учителя.

Ключевые слова: технология воспитания, качество, гуманизм, патриотизм, душа, психика, сознание, характер.

ANALYSIS OF NEW APPROACHES TO EDUCATION IN THE PROCESS OF RAPID DEVELOPMENT

Nurumbekova Ya.A. - Senior teacher of Gulistan State University

Annotation. The article highlights the question if the society will live people who strive for harmonious development, there will be no place for various shortcomings. The technology of education is a complex process, which should reflect the language, soul, psyche, consciousness and ideas of the teacher and the teacher.

Key words: upbringing, technology of educating, quality, humanism, patriotism

Бугунги глобаллашув, тезкор замон ўқитувчи-тарбиячидан доимо сергак ва хушёр бўлишни талаб этади. Зеро, турли хил ахборот воситалари орқали тарқалаётган маънавий таҳдидлар асосан ёшлар онги ва қалбини эгаллашга қаратилаётган соҳа эгаларини тезкор метод ва усуллардан мақсадли фойдаланиб, тезкор хулосалар чиқаришга ундамоқда. Бундай мураккаб муаммоли вазиятда энг муҳим вазифа ёшларга тўғри йўл кўрсатиш, ёт мафкура ва ғоялардан асрашда муаммоли вазиятлар ечимини топиш ҳамда унга муносабат билдиришга, муаммоларнинг мураккаб тус олишини олдини олишда аниқ қарорлар қабул қилишни талаб этади. Мақола мазмуни тарбия технологиясининг хусусиятларини таҳлил қилиш, муаммо ва ечимларини ёритишга қаратилган.

Педагогик жараён катта қониқиш ҳамда дўстона муносабатларга асосланган чоғдагина таълимда кўзбўямачилик, ўзлаштирмовчилик, дарсдан ва билим олишда чалғиш ҳамда бешиш ҳоллари кузатилмайди.

Ҳамма нарса қизиқиш, ҳайратланиш ва шу асосидаги билишдан бошланади. Тадқиқотлар билишнинг асосий омиллари тўртта эканлигини кўрсатди. Булар:

1. Сезгилар асосидаги қизиқиш ҳамда ҳайрат (фаол билишга ундайди).
2. Фикрлаш (ҳақиқат ойдинлашади).
3. Машқ, такрорлаш (билим ва тажриба хотирада мустаҳкамланади).
4. Тафаккур (мантқий хулоса чиқаришга олиб келинади.)

Бу ўринда тарбия технологиясининг (бундан кейин ТТ) моҳиятига амал қилиш ўз эътирофини топади. Яъники, тарбия назарияси амалий ва тажрибадагина тан олинади. Шунга мувофиқ, амалиётга оид принцип, метод, усул ва воситаларни педагогик-психологик билим, кўникма ва малакалар билан бойитиш технологик жараённинг такомиллашувига олиб келади. Инсондаги барча ҳис-туйғу тарбия амалиётининг озқаси бўлиб хизмат қилади.

Она тили, дини, қадриятлари, анъаналарига содиқликдан келиб чиқадиган инсонийлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, гўзалликка интилиб яшаш ва ундан завқланиш, жисмоний, руҳий ҳамда ақлий баркамолликка эришиш, касбий камолотга интилиш, барча миллат ва элатларга хос бўлиб, шахс тарбиясида ҳал қилувчи омил ҳисобланади.

Ўз навбатида тарбиянинг алифбоси меҳр ва яхшиликдан бошланар экан, яхшилик ерда қолмайди. Айнан ёмонлик ҳам жазосиз қолмайди. ТТ нуқтаи назаридан, бирон-бир иллатга эга бўлишнинг ўзиёқ жазо. Доно файласуфлар энг гўзал нарса одам дейди. Чунки одам Тангрининг маҳсули. Шунга кўра:

- инсон табиатнинг бир қисми сифатида ҳаётни севади;
- умид билан яшайди;
- фикрлашни ўрганади;
- билим, касб-ҳунар эгаллайди;

- бахтли бўлишга интилади;
- хатоларни тузатади;
- ўзини ва ўзлигини англайди;
- адолатни истайди;
- баъзан тақдирга тан беради;
- ўзидаги мавжуд қобилиятни касб-ҳунари асосида такомиллаштиради;
- тарбия туфайли қалбидаги хасталикка даво топади;
- бир умр эркинлик ва озодликни истайди;
- Ватанини севади, ардоқлайди;
- яхши яшашни истайди;
- вақтдан унумли фойдаланиш, самарали меҳнат қилиш ва обрў-эътиборли бўлишга интилади;
- содиқ дўст орттириш ва донишманд бўлишни истайди;
- севиб ва севилиб яшаш, мустақкам оила қуриб, комил фарзандларни тарбиялаш орзусида умргузаронлик қилади;
- кексаликка замин тайёрлашга интилади, ўлимнинг муқаррарлигини тан олади;
- ўргатиш асносида ўрганади;
- ҳамдард, ҳамфикр ва дўстона муносабатларни қарор топтиришга интилади;
- хатолик, адашиш, янглишишларни маънавий-ахлоқий тарбия асосида тўғрилашга, хато қилмасликка, виждон ва ирода кучини сафарбар этишга ҳаётини бағишлайди, ҳалоллик, поклик ва адолатни ҳар нарсадан устун қўяди, ўз эътиқоди ва имонига содиқ қолишга ҳаракат қилади;
- журъатсизликдан қочади;
- шукроналик ва ҳамдардликка интилади;
- мулоҳазали бўлиш, кечиримлик, раҳмдиллик, холислик, эгалик қилиш ҳуқуқи доимо олға интилиш ва раҳбарга итоат каби хусусиятларни феъл-атворида шакллантиради;
- тарбияли бўлишнинг ўзи етарли эмаслигини англаган ҳолда уни эзгулик йўлида қўллаш олишга, давр билан ҳамнафас бўлишга интилади;
- ўз навбатида ёмон тарбияга хос хусусиятларга: ғийбат, қўполлик, иш ёқмаслик, дағаллик, пасткашлик, масхарабозлик, эҳтирос, худбинлик, бефахмлик, бефарқлик, будъат ва мунофиқлик кабилар киради.

Бу ўринда миллий ва умуминсоний тарбияга хос хусусиятлар тарбия технологиясининг ички механизмини, яъни рефлексив моҳиятини очишда ҳал қилувчи аҳамият касб этади.

ТТ давр талабидан келиб чиқиб, инсонга мажбурият юклайди, мажбурият тўғри фикр юритишга ундайди ва у одат тусига киради, одат эса динамик стереотипга айланади. Бу жараёнда инсон ўз фаолиятининг мазмун-моҳиятига етиш йўлларини излайди ва ниҳоят эътиқод қарор топади. Иш амалларини тўғри ва муваффақиятли бажариб борган эътиқодли инсон комиллик сари интилиб тескари натижани бериши ҳам мумкин. Шунга кўра, ҳар бир фаолият турининг мақсад ва вазифасининг қўйилиши тартибига кўра меъёрини вақт тақсмотига мувофиқ аниқлаб олиш талаб этилади. Демак, ҳаддан ортиқ тиришқоқлик зўриқишга олиб келиши ва муваффақият келтирмаслиги мумкин. Шунга кўра инсон ўз табиатида (характерида) мавжуд ва мавжуд бўлмаган нарсаларни ажратиш олиши лозим. Аммо шуни унутмаслик лозимки, яхшилик каби ёмонлик ҳам инсон табиатида мавжуд. Кишиларнинг табиати ўз эҳтиёжларини қондирилишини талаб этади. Эҳтиёж қондириш йўлида одамлар бир-биридан фарқ қилади. Фарқ кўпроқ шахсий ва касбий ўз-ўзини тарбияланганлик даражасида кўринади.

Ҳар бир шахснинг ўзига қараб таъриф қилинса, қилган ишига, яъни меҳнат фаолиятига қараб тавсифлайди, яъни рағбатлантиради ёки аксинча. Аммо охират баҳонасидагина яхшилик қилинмайди. ТТда меҳр, ғамхўрлик, яхшилик ва ҳалоллик ҳар қандай фазилатнинг алифбоси ҳисобланади.

Луқмони Ҳаким тўртта сўзни алоҳида таъкидлаб кўрсатган. Бу тўрт сўздан иккитасини доим ёдда тутиш, қолган иккитасини унутиш лозим деган. Доим ёдда тутиш керак бўлган иккита сўздан биттаси ўзининг қилган ёмонлиги, иккинчиси бошқанинг қилган яхшилигидир. Унутилиши керак бўлган

иккита сўздан бири ўзининг қилган яхшилиги, иккинчиси бошқанинг қилган ёмонлигидир. Луқмони Ҳаким тарихий шахс бўлмасада, афсонавий донишманд бўлган¹.

Юқорида бировдан хафа бўлган шахс унинг айбини унутмаслиги кўрсатиб ўтилди. Бу ўринда ТТда олқиш ва қарғишнинг, тўғри ва ёлғоннинг ўрнига алоҳида эътибор қаратилган.

Гап шундаки, олқиш, дуо олиш, қарғиш ва ёлғон педагогика фанида алоҳида тадқиқот объекти кўринишида тўла-тўқис ўрганилмаган. Айниқса, олқишнинг тарбиявий таъсири, унинг самарадорлик даражаси аниқланмаган. Жумладан, қарғиш ва унинг таъсир кучи ҳам алоҳида моделлаштирилмаган. Тарбия назариясининг таркибий қисми ўлароқ, ТТда шахсга хос барча ижобий ва салбий хусусиятлар, жумладан ижобий хусусиятлар асосида шаклланадиган фазилатлар фанлар интеграциясида, аниқроғи педагогика, психология, физиология, физика ва информатика фанларининг ўзаро учрашув нуқтасида таҳлил этилиб, руҳий таъсир кучи, частотаси, динамикаси ва уларни ўз-ўзини тарбиялашга бўлган таъсири, кафолатли натижаси таҳлил этилиб, ёш, жинс ва индивидуал хусусиятлар ривожига кўриб чиқилмаган. Шунга кўра ТТга хос қонуниятлар, принцип ва методларга мувофиқ ҳар бир фазилатнинг шаклланиши динамикаси нанотехнология асосида тадқиқ ва тадқиқ этилиши зарур.

Маълумки, туркий халқлар ҳамма замонларда ҳам сўзга бир илоҳий неъмат сифатида ёндашганлар. Сўз кетидан, албатта, амал келишини билганлар. Шу боис, инсонга зарари тегиши мумкин бўлган нарсаларнинг номлари айтилмаган. Аждодларимиз яқингача ҳам хаста бўлиб қолишса, “касалман” дейишмаган. Бу сўз чиндан ҳам жиддий хасталикни бошлаб келишига ишонган. Улар ўз хасталикларини “тобим қочди”, “мазам йўқ”, “тобим келишмай турибди” сингари иборалар билан ифодалаганлар. Кенг тарқалиши мумкин бўлган юқумли касалликларнинг номлари ҳам айтилмаган: қизамиқ – “қизил кўйлак”, ичак – “гул” тарзида ифодаланган.²

Демак, юқорида тақдорланганидек, аждодларимиз сўз қудрати, масъулияти ва унинг таъсирига жиддий муносабатда бўлиб келганлар. “Ўйнаб гапирсанг ҳам, ўйлаб гапир” нақли ҳар доим сўзга эътиборли бўлиши лозимлигини уқтиради³.

Миллий тарбиянинг ривожланиши ўлароқ инсондаги фазилатларнинг ўсишида “олқиш”, “дуо” олиш тобора руҳий-педагогик эҳтиёжга айланиб бормоқда. Кўпинча омин орқали дуо олиш, инсонга билдирилган тилаклар Яратган эгамдан сўраш орқали амалга ошади. Бу жараёнда инсон ўз руҳиятида тетиклик, бардамлик ва мусалфаоликни ҳис этади, кучига куч қўшилади. Қалбидаги поклик туйғуси касб-корида барака келтиради⁴.

Жамият қачонки комилликка интилиб яшайдиган инсонлардангина таркиб топса, ҳар хил иллатларга ўрин қолмайди. Шунга кўра ҳозирда қабоҳатнинг бутунлай барҳам топиши мумкин эмас.

ТТнинг рефлексив хусусияти ҳар бир шахснинг аниқ мақсад ва вазифаларга эга бўлиши унинг фуқаролик бурчи эканлигини таҳлил этиб, комилликка интилиб яшаш мақсадига мувофиқ қўйидаги **вазифаларни** белгилайди:

- 1) ўз олдидаги;
- 2) оиласи ва қариндош-уруғлари олдидаги;
- 3) давлат олдидаги;
- 4) жамоаси ва бошқалар олдидаги.

Санаб ўтилган вазифаларни адо этишда қўйидаги бурчлар етакчилик қилади, яъни: инсонийлик, ватанпарварлик ва фидойилик. Санаб ўтилган бурчлар айни пайтда йўналишига қараб фазилатлар қаторига ҳам киради.

Шахс ўзини ва ўзлигини англагани сари тараққиёт бўлаверади. Бу жараён энг юксак фазилатлар саналиши инсонпарварлик, ватанпарварлик ва фидойиликнинг таркибий қисмига киради. Демак

¹ Абдукаримов Ҳ. Сувонов О. Педагогик технология ва педагогик маҳорат. Ўқув – методик қўлланма. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2010. – 76 б.

² Абдукаримов Ҳ. Касбий педагогик фаолият. – Тошкент: Ўқитувчи, 2010. – 160 б. 115-бет.

³ Ишмуҳаммедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Тарбияда инновацион технологиялар (таълим муассасалари тарбиячи-ўқитувчилари ва гуруҳ раҳбарлари учун амалий тавсиялар) – Тошкент: Истеъдод, 2010. – 141 б.

⁴ Абдукаримов Ҳ. Касбий педагогик фаолият. – Тошкент: Ўқитувчи, 2010. – 160 б.

шахс қанчалик ўзини англагани сари, инсонпарварлик, ватанпарварлик ва фидойилик фазилат сифатида мазмунан бойиб бораверади.

Белгиланган вазифалар уйғунлигини ТТда тармоқли маркетингга қиёслаш мумкин. Ҳар бир вазифанинг ривожини ўзига хос илмий-амалий ёндашувни талаб этади. Чунки вазифалар мазмунида тарбия турибди. Ўқувчи ўзининг тарбиявий имкониятидан келиб чиқиб, фаолият жараёнида ижтимоий фаоллик кўрсатади. Тарбиячи-ўқитувчи эса ўқувчининг савиясига мослашишига эмас, балки уларнинг диди ва тафаккур эҳтиёжини кўтаришга, давр нафасини илғайдиган даражага кўтаришга эришиш лозим.

Ўқувчи ва талабани эгалламоқчи бўлган касбига қизиқтирувчи, соҳани мукаммал эгаллаш сари туртки бўлувчи фанлар бўлади. Ана шу фанлар мазмунида шахснинг мақсад ва вазифалари ечими ўзининг тарбия технологиясини ифода этади.

Аниқ фанлардаги таърифлар, қоидалар, формулалар ва даврий системадаги элементлар, улардаги тартиб ўқувчи-талабани қатъиятли, тўғри сўз, ҳозиржавоб, мантиқли, фикр юритадиган, ўз сўзини исботлай оладиган ҳамда аниқ хулосалар чиқара оладиган бўлишга ўргатади, шунинг учун ҳар бир мавзунинг таълимий, тарбиявий ва ривожлантирувчи мақсадида технологик жараённинг кафолатли натижаси нимага олиб келиши мумкинлигини ўқитувчи олдиндан башорат қилиши талаб этилади.

Ижтимоий-гуманитар фанларда ўрганилаётган давр ёки фан мазмунини ёритувчи мавзулар алоҳида модуллаштирилиб, қўйилган мақсад ва вазифа асосида ўқувчи-талаба жараённинг мазмун-моҳиятини таҳлил этади, интерфаол методлар ечими ўлароқ тегишли хулоса ва тавсияларга эга бўлади. Айтайлик, адабиёт дарсларида асар қаҳрамонининг ҳаёти тарбия олувчи ҳавас ва тақлид тарбиясини майдонга чиқаради. Фанлар интеграцияси нуқтаи назаридан фаолият мазмунига эътибор қаратиладиган бўлса, педагогик ёндашувларга кўра, асар қаҳрамонидаги ҳар бир фазилатни илғаш, уни тезкор методлар асосида ажратиб олиб ўрганиш ўқувчини юксак туйғулар сари етаклайди.

Жисмоний тарбия ва спорт мусобақаларидаги ижтимоий рақобат, рақибнинг қарши ҳужумига бардош бериш ва уни тезкор енгиб ўтиш ўқувчи-талабадан кучли руҳий жисмоний тайёргарлик кўриш билан бир вақтда, кучли ирода кучини ҳамда ҳозиржавобликни ҳам талаб этади. Бунга бардош бера олмаган, курашда енгилган шахс ўзини ўзи таҳлил этиб, ўз фаолиятига ўзи объектив баҳо бера олса, кейинги фаолият турига киришиб кетишига йўл очилади.

Демак, ҳар бир фаннинг ўзига хос хусусияти ТТни мазмунан бойитишга оид инновацион характердаги материалларни интерфаол методлар асосида ўрганиш имкони кенг эканлигини ўрганувчи ўқувчи, талаба ёки тадқиқотчи айна пайтда ўзининг ички овозини, яъни “Мен” хусусиятини намоиш этади.

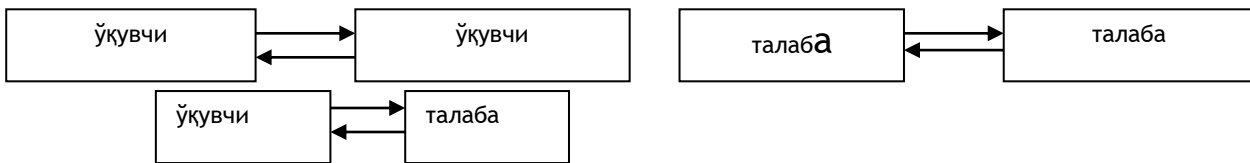
Технологик жараён моҳиятини ўрганишда: “ўқитувчи-метод-ўқувчи” ва “тарбиячи-метод-тарбия олувчи” ҳамда “ўқитувчи-технология-ўқувчи”, “ўқитувчи-методика-натижа” тизими асосида фаолият олиб бориш мақсадга мувофиқ. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, тизим ичида кўп нарса яшириниб ётганлигини соҳа мутахассиси олдиндан башорат қила олиши ва уни очиш йўллариини излаши лозим. ТТда бир хил натижа ва бир хил самара берадиган методиканинг ўзи йўқ. Кўриб ўтилган тизим яхлит ҳолида олингани билан натижа ва самара нисбий характерга эга. Чунки ТТда таълим технологиясидагидек кафолатли натижа бирданига кўзга кўринмаслиги мумкин. Барча касалликларни енгишга қаратилган алоҳида дори ишлаб чиқилмаганидек, универсал характердаги метод ва методика ҳам кашф этилмаган.

Шу нарса аёнки, бугунги кунда тарбия ва таълим жараёнида мақсад, мазмун, метод ва технологиянинг модернизациялашуви бўлажак мутахассиснинг маънавий-касбий сифат ҳамда фазилатларининг ҳам модернизациялашувига олиб келмоқда. Бу жараёнда нафақат ўқувчи ва талабанинг, балки ўқитувчи-мураббийнинг ҳам индивидуал руҳий ҳамда касбий хусусиятларида ўзгаришлар, янгиланишлар, содир бўлиши кузатилмоқда.

ТТга оид олиб борилаётган кузатувлар ва изланишлар шунини кўрсатмоқдаки, инсоннинг ҳар бир хусусияти ва фазилатига хос қобилиятини ўрганиш ҳамда унинг амал-оқибатини таҳлил қилиш нонотехнологиянинг вазифасига айланиб бормоқда. Тарбия бўғинининг ночор ҳалқасининг қай ҳолатда эканлигини англаш ўқитувчи-мураббийдан катта маҳорат талаб қилади. Унга тўғри муносабат

билдириб, муаммоли вазиятлар ечимини топишда алоҳида шахсий сифат ҳамда фазилатлар ўрганиб чиқилади. Ана шунда ечим пайдо бўлади.

ТТ моҳиятини белгиловчи ўз-ўзини тарбиялаш асосида ўз-ўзини ислоҳ этишга қодир ўқитувчи-мураббий ўзининг фаолияти натижасини ўқувчи ва талабаларда кўра олади. Касбий фаолият тақозоси нуқтаи назаридан аксар ўқитувчи-мураббий ўзидаги сифат ва фазилатларни бошқаларда қанчалик бор-йўқлигини ҳам билади. Шунга қараб ижтимоий фаолликнинг янги турини ва янги фаолият режасини ишлаб чиқади. Бу режа шартли равишдаги горизонтал устундаги технологик ёндашувда ўз ифодасини топиб,

ўзаро ҳамкорликдаги интерфаол муносабатни қарор топтиради.

Демак, шахс фаолиятида янгиланиш сезилмаса, шахс тузилмасига мувофиқ ривожланиш бўлмайди. Янгиланиш инновацион ёндашувга кўра интерфаол методлар асосида ўқитувчи фаолияти тизимли ва мақсадли равишда амалга ошмаса, ўқувчи фаолиятидаги ижтимоий фаоллик ўз ечимини топмайди. Шунга кўра “устоз-шогирд” муносабатидаги анъанавий инновацион ва илмий-ижодий ёндашувлар тизимли равишда амал қилмоғи мақсадга мувофиқ.

Ўқитувчи-мураббийда кишини ўзига тортувчи жозиба бўлиши керак. Маънавияти улғў ўқитувчининг ҳар бир хатти-ҳаракати бошқаларда ўзига нисбатан ҳурмат туғдиради. Устозлик мақомига эга ўқитувчининг илми-одоби, саҳийлиги, ахлоқий фазилатларидан атрофидагилар, яъни шогирдлар наф олса ва уни устоз сезса, унда сабр-қаноат, ўз-ўзига талабчан бўлиш, ўзидаги бор фазилатларни янада ўстириш ва қатъиятлик ортади ҳамда бу фазилатлар устозга обрў ва манфаат келтиради.

Алишер Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” асарида “Агар шогирд улғайгач, подшоҳлик мартабасига эришса ҳам, ўз муаллимига қўллик қилса арзийди. Бинобарин, шогирд шайх ул-ислом ёки қозилик даражасига кўтарилганда ҳам устози ундан рози бўлса, Тангри ҳам рози бўлади”, деб ёзади¹.

Ҳамма нарса ўзгаришга маҳқум. Жумладан инсон ҳам оладиган тарбиясига қараб ўзгариб боради. Ундаги онг ва дунёқараш унинг инсонийлик фазилатларини ўстиради ёки аксинча камайтиради. Бу ўринда қўлай муҳит, тегишли шарт-шароит, устознинг таъсири тарбия жараёни билан уйғунлаша олса, инсон камолот сари интилади.

Илм даргоҳида узоқ йиллар самарали меҳнат қилиб, минглаб шогирдларга устозлик қилган муаллим шуни унутмаслиги лозимки, сиз фаолият юритган таълим-тарбия жараёни аввал ҳам бўлган ва сиздан кейин ҳам давом этади. Инсоният борки, бу жараён мангу такрорланади, гап сизнинг ўрнингизда кимлар ва қандай меҳнат қилаётганида.

Устоз доимо қалбига қўлоқ солгани ва шогирдлар хизматига ҳамиша шай тургани билан алоҳида эъзозга лойиқ. Ўз навбатида шогирд манманликка берилса, устоз ўғитидан ўзини четга олса, билингки, бундай шогирдни нафс балоси ўз домига тортган бўлади.

Устозга муносабат қилиб, ундан нимадир олдингми, демак, олға босган ҳар бир қадамингдан мамнун бўл. Устоз олдинга қандай вазифа қўйган бўлса, уни шараф билан бажариш шогирдлик бурчи. Устозга ҳар доим ҳавас ва тақлид кўзи билан қараган шогирд кун келиб, ўзи ҳам устозни такрорлашга интилади. Демак, ТТ нуқтаи назаридан “ўлимдан сўнг ҳамма нарса барҳам топади” дегани ёлғон.

Бу жараёнда тақлид тарбиясига кўра бола, ўқувчи, талаба тарбиячисига, устоз-муаллимга ўхшашга, ундан андоза олишга, устоздай бўлишга интилади. Ҳар жиҳатдан ўқитувчи-тарбиячини

¹ А. Холиқов. Педагогик маҳорат. Дарслик – Тошкент: Ўқитувчи, 2011. – 308 б.
УДК: 378.1

халол, билимдон инсон деб тан олади. Бу ўқитувчи-тарбиячи учун катта бахт ва омад ҳисобланиб, ўз ўрнида ўқитувчи-тарбиячи касб бурчи ва масъулиятини доимо шараф билан бажариши лозим.

Мухтасар қилиб айтганда, янги аср педагогикаси олдида турган глобал муаммолардан бири педагогик жараёни инсонпарварлаштириш ҳамда айна пайтда миллий тарбия талабларига мувофиқ келувчи ТТ ва ахборот технологияларини татбиқ этишдир. ТТда қайтар алоқа принципи етакчилик қилади. Тарбияда кафолатли натижа бирданга кўзга ташланмаслиги муқаррар. Болани яхши ҳулқли қилиб тарбиялашга қараганда билимдон қилиб тарбиялаш осонроқ. Аммо ТТда бу жараённинг механизмлари энди шакллантирилмоқда.

Тадқиқот натижалари шуни кўрсатдики, ТТда шахсий сифатларнинг касбий эҳтиёжларга мос келиши, уларни тўлдириши, синкретлиги касбий педагогик фаолият самарадорлигини таъминлайди. Тарбиячи, ўқитувчининг билим, кўникма, малакаси унинг компетентлиги, шахсий тажрибаси ва касбий маҳоратида ўз ифодасини топади.

. TALABALARDA SOG'LOM TURMUSH TARZINI SHAKLLANTIRISH

Xolmatova M. F- Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti katta o'qituvchisi
Xasanova B. J. - Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti talabasi

Аннотация. Ushbu maqolada talaba-yoshlarimiz orasida sog'lom turmush tarziga rioya qilish, erta turmush qurish va qarindosh urug'lar orasidagi nikohning salbiy oqibatlarini haqida to'xtalib o'tilgan.

Калит со'злар: Ta'lim tizimi, sog'lom turmush tarzi, erta turmush, oila, talaba-yoshlar.

ФОРМИРОВАНИЕ ЗДОРОВОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ У СТУДЕНТОВ

Холматова М.Ф. -старший преподаватель Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы

Хасанова Б.Ж. – студент Ташкентского государственного университета узбекского языка и литературы

Аннотация. В данной статье освещаются вопросы здорового образа жизни, негативные последствия ранних браков и браков между родственниками.

Ключевые слова: Система образования, здоровый образ жизни, ранний брак, семья, студенты.

FORMATION OF A HEALTHY LIFESTYLE AMONG STUDENTS

Xolmatova M.F- Senior teacher of Tashkent State University of Uzbek language and literature
Xasanova B.J. - Student of Tashkent State University of Uzbek language and literature

Annotation. In this article was described the negative effects of a healthy lifestyle, early marriages and marriages between relatives.

Key words: Educational system, healthy lifestyle, early marriage, family, students.

Jamiyatimiz taraqqiyotining ma'naviy va jismoniy sog'lom avlodni tarbiyalash masalasi har bir kishidan ma'naviy sog'lomlik va ma'rifiy yetuklikni talab qiladi. Sog'lom turmush tarzini shakllantirish mustaqillikning zarur shartlaridan biri deb hisoblanadi. Ma'naviyat bo'lmagan joyda baxt-saodat ham, iymon-e'tiqod ham, Vatan va erk tuyg'usi ham, adolat ham bo'lmaydi. Ma'naviyati rivojlangan millat o'z-o'zini qadrlaydi, o'tmishi bilan faxrlanadi, kelajakka umidvorlik bilan qaraydi¹.

Yangi jamiyatning zamonaviy konsepsiyasi inson shaxsini, ya'ni barkamol, yetuk, qo'yilgan maqsadga erkin va o'z kuchi bilan erisha oladigan yoshlarni shakllantirishga qaratilgandir. Bu bir tomondan,

¹ D.Sharipova, S.T.Tursunov. Qizlarni oilaviy hayotga tayyorlashda reproduktiv salomatligini mustahkamlash va sog'lom turmush tarzini shakllantirish. T.: Fan va texnologiya- 2014. 32-b.

shaxsning har tomonlama rivojlanishini, ikkinchi tomondan, uning butun rivojlanishi jarayonida ruhiy, jismoniy, ma'naviy sog'lom o'sishini ta'minlashni o'z ichiga oladi.

Inson hayoti, sog'ligi eng katta ijtimoiy boylikdir. Bu oila, maktab va inson tarbiyasi, kamoloti bilan shug'ullanuvchi maskanlar oldiga sog'lom turmush tarzini shakllantirish masalasini qo'yadi. Millat sog'ligi ham, tabiiy ravishda, sog'lom turmush tarzi orqali hal etiladi. Hozirgi vaqtda el sog'ligini mustahkamlash muhim vazifalardan biriga aylanib bormoqda¹. Sog'lom turmush tarzini shakllantirish va rivojlantirishda ta'lim va tarbiya ishlarining ahamiyati kattadir. Insonning sog'ligini mustahkamlash va umrini uzaytirishda jamiyatimizning har bir a'zosining sog'lom turmush tarziga rioya qilishi muhim ahamiyatga ega. Sog'lom turmush tarzi tushunchasi kishi xulq-atvorining hamma tomonlarini o'z ichiga oladi. Har kimning mas'uliyatli vazifasi hisoblangan o'z-o'zini bilish tushunchasi buning bir qismidir. Shuningdek, qizlarni oilaviy hayotga tayyorlash, reproduktiv salomatligini mustahkamlash va sog'lom turmush tarzini shakllantirishga bag'ishlangan bir qator o'quv fanlari, jumladan, odam sog'ligiga salbiy ta'sir etadigan omillar, gigienik va jinsiy tarbiya, zararli odatlar, yoshlarni bo'lg'usi oilaviy hayotga tayyorlash kabi masalalar atroflicha yoritildi. Darhaqiqat, bugungi kunda mamlakatimizda qizlarni oilaviy hayotga tayyorlash, reproduktiv salomatligini mustahkamlashda sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, sohaga oid tibbiy va gigienik bilimlar berish, ularda sog'lom turmush tarzi organizm rivojiga qanday ta'sir etishi haqidagi tasavvurlar paydo qilish, o'zining va yon atrofdagilarning sog'ligini asrashni kundalik odatga aylantirish ko'nikmasini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu jarayonda oliy ta'lim tizimi yoshlarni sog'lom turmush tarzi ruhida tarbiyalash, ularda sog'lom turmush madaniyatini shakllantirishda jamiyatning eng mas'ul bo'g'ini hisoblanadi.

Mamlakatimizda mustaqil jamiyatni qurishdek oliy maqsadga erishishda tibbiyot sohasida ham xalqimizning sog'ligini saqlashga, ularga o'z vaqtida tibbiy yordam ko'rsatishga qaratilgan yangi vazifalar belgilab berilmoqda. Unda kundalik hayotimizda jismoniy tarbiya va sportni joriy etish tadbirlari, hozirgi zamon talablari, erta oila qurish, qarindosh urug'lar o'rtasida nikohlarning oldini olish chora – tadbirlari yo'lga qo'yilmoqda.

Erta oila qurish salbiy oqibatlariga olib keladi. Asosan qizlar 18 yoshda, o'g'il bolalar esa 19 yoshda oila qurishga haqidirlar. Qarindosh-urug'lar o'rtasidagi nikoh ham jamiyatimizda sog'lom avlodni dunyoga keltirish muammosini tug'dirib kelmoqda.

Yoshlarning tibbiy madaniyat darajasini oshirish, sog'lom turmush tarziga, sog'lom oila qurishga intilishini shakllantirish maqsadida hozirgi vaqtda talabalar o'rtasida turli xil tadbirlar o'tkazilmoqda. "Oila va nikoh" maslahatxonalarida va genetik markazlarda maslahat olishlari kerak. Sog'lom farzandlar o'rtasidagi nikoh mustahkam bo'ladi bu esa sog'lom avlodni tarbiyalashning mustahkam poydevori hisoblanadi. Bugungi kunda respublikamizning barcha tibbiyot muassalarida tug'ish yoshdagi ayollarimizning salomatligini aniqlash ular o'rtasidagi turli xil ekstrogenital kasalliklarni ertaroq aniqlash va uning oldini olish, istalmagan homiladorlikdan saqlash bo'yicha katta amaliy ishlar olib borilmoqda, homiladorlikga moneligi kam bo'lgan tug'ish yoshdagi ayollarning homilador bo'lib qolishi ona organizmi uchun va bola salomatligi uchun jiddiy xavf tug'diradi².

Shu va boshqa masalalarni hisobga olib, oliy o'quv yurtlari va boshqa ta'lim muassalarida targ'ibot ishlarini olib borishning yangi ilmiy usullarini taklif etmoqchimiz. Bunga ko'ra, balog'at yoshidagi qizlar bilan "Oila - muqaddas", "Sog'lomlik sari", "Buyuk kelajakni sog'lom insonlar barpo etadi" mavzularidagi ko'p bosqichli seminar- treninglarning yangi ko'rinishi ishlab chiqiladi. Bunda qatnashuvchilar qiziqishlari va hayotiy faoliyatlari bo'yichas guruhlariga ajratiladi. Har bir guruh sharoitidan kelib chiqib, tegishli mutaxassislar, psixologlar taklif etiladi. Suhbat, anketa, savol-javoblarning hammasi mutlaqo ixtiyoriy tarzda o'tkaziladi.

Homiladorlik 18 yoshgacha yoki 30 yoshdan so'ng bo'lsa ona va bola uchun xavflidir. Deyarli har yili homilador bo'lish ona organizmini holdan toydiradi, homilani normal rivojlanishiga imkon bermaydi. Sog'lom nasl qoldirishning biologik ahamiyati jihatidan erkaklar avvalgi o'rinda turadi. Shu sabali erkaklarda

¹ D.Sharipova, S.T.Tursunov. Qizlarni oilaviy hayotga tayyorlashda reproduktiv salomatligini mustahkamlash va sog'lom turmush tarzini shakllantirish. T.: Fan va texnologiya- 2014. 63-b.

² Safarova D.D., G'ulomov N.G'. Valeologiya muammolari. Qarindoshlar orasidagi nikoh. T.: //Fan va sport, 2006, №2.

ko'p uchraydigan tamaki chekish, alkohol ichimliklaridan ichish, ayniqsa narkotik moddalarni iste'mol qilish bo'lajak naslga salbiy ta'sir ko'rsatadi, ya'ni tug'ma nuqsonlarga ega bo'lgan bola tug'ilishiga sabab bo'ladi. Tamaki va narkotik tarkibidagi zararli unsurlar ayol organizmida to'planadi va uzoq vaqt davomida homilaga zarar etkazishi mumkin. Ona qornida bolaning rivojlanishi 3 davrga bo'linadi:

1-davr: Urug'lar uchrashgandan keyingi ya'ni homiladorlikning dastlabki 2 haftasini o'z ichiga oladi. Bu davrda turli xil tashqi ta'sirlar: oilaviy notinchliklar, ona organizmidagi kasalliklar, jismoniy rivojlanmaganlik va turli xil zararli odatlar homila rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

2-davr: Homiladorlikning 2 haftaligidan 12-haftasigacha bo'lgan davr to'g'ri keladi va bu davrda bola anatomik jihatdan yetiladi va uning ichki a'zolari shakllanadi, ya'ni homila jajji odam shakliga kiradi.

3-davr: Homiladorlikning 12-haftasidan homila tug'ilgungacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Barcha tizimlari yetiladi va og'irligi oshib o'rtacha 3,2-3,8 kg ni tashkil qiladi. Homilador ayol homilani yaxshi rivojlanishi uchun homiladorlik gigienasiga e'tibor qilishi kerak. Bunda:

- Zarali odatlardan uzoq bo'lishi;
- Ovqatlanish tartibiga rioya qilish;
- Harakatlanish tartibini bilishi va jismoniy zo'riqmaslik;
- Ruhiy asab tizimini taranglanishdan asrashi va boshqalar¹.

Ma'lumki, oila sog'lom bo'lishi uchun turmush qurayotgan yosh avlod sog'lom bo'lishi kerak. Chunki sog'lom avlodni yaratuvchilari sog'lom ota-onalar hisoblanadi. Agarda ota-ona sog'lom bo'lsagina, ulardan dunyoga keladigan farzandlar ham sog'lom bo'lishi mumkin. Shu maqsadda hozirgi vaqtda yangi oila qurayotgan yoshlarimiz albatta tibbiy ko'rikdan o'tishadi. Yoshlarga shu jarayonda yuqorida keltirilgan ma'lumotlarni o'rgatish, rejali mashg'ulotlar tashkil qilish maqsadga muvofiq.

Ota-onalar va bolalar sog'ligini shakllantirishda sog'liqni saqlash xodimlari bilan bir qatorda, ta'lim xodimlari ham katta hissa qo'shishlari zarur. Bolalarni to'g'ri ovqatlanishini, to'g'ri dam olishini ota-onalar bolalar ongiga tarbiya orqali singdirishlari lozim. Bu ham ma'naviy tarbiyaning bir qismidir.

Men shu o'rinda Abdulla Avloniyning "Tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir", - degan fikrlarini keltirib o'tishni lozim deb topdim. Buyuk ma'rifatparvarning bu so'zlari asrimiz boshida millatimiz uchun qanchalar muhim va dolzarb bo'lsa, hozirgi kunda biz uchun ham shunchalik, balki undan ham ko'ra muhim va dolzarbdur. Bu so'zlarni oilaviy tarbiya jarayoniga ham tatbiq qilish vaqti keldi.

Agar biz milliy qadriyatlarimizni to'g'ri targ'ib qilsak, farzandlarimizni shaxsiy va umumiy gigiena qoidalarga, to'g'ri ovqatlanish tartibi va kun tartibiga amal qilishlariga katta hissa qo'shgan bo'lar edik. Talaba-yoshlar tafakkuriga, ularning ongiga, ma'naviyatiga sog'lom turmush tarzini olib kirishimiz, ularga salbiy ta'sir etuvchi har qanday yovuz g'oyalarga ta'lim-tarbiya jarayonida talaba-yoshlarni ularga qarshi qurollantirishimiz, mafkuraviy immunitetni kuchaytirishimiz shart. Talaba-yoshlarni yurtga sadoqat, milliy-ma'naviy tariximizga, qadriyatlarimizga sadoqat ruhida tarbiyalashimiz lozim. Ana shundagina talaba-yoshlarimiz o'zligini anglab, milliy g'urur va iftixor tuyg'ularini ongiga singdirib, millat ravnaqiga samarali hissa qo'sha oladigan fidoiy farzandlar bo'lib yetishadi². Sog'lom turmush tarzi uchun kurashish hozirgi avlodning manfaatlari uchunгина emas, balki kelgusi avlod uchun ham zarurdir.

KOMPYUTER GRAFIKASINING INFORMATSION JAMIYATDAGI O'RNI VA AHAMYATI VA UNI O'QITISH METODLARI

Tojiboev J.Z. - Toshkent davlat pedagogika universiteti talabasi

Annotatsiya. Mamlakatimizda yaqinda amalga oshirilayotgan iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish barcha zamonaviy talablarga javob beradigan mahsulot va xizmatlarni xalqaro standartlarga muvofiq yaratishni talab qiladi. Kompyuter grafikolari esa yangi va rivojlanayotgan axborot texnologiyalari tarmoqlaridan

¹ Safarova D.D. Sport morfologiyasi. Darslik. T.: "Sharq" – 2015, 52-b.

² Safarova D.D., G'ulomov N.G'. Valeologiya muammolari. Qarindoshlar orasidagi nikohlar. T.: //Fan sporta, 2006, №2.

biridir. Ushbu maqolada kompyuter grafikasining turlari, turkumlar va uning bugungi informatsion jamiyatdagi o'rnini haqida, mazkur sohadagi mavjud grafik dasturiy paketlar to'g'risida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Kompyuter grafikasi, mashina grafikasi, rastrli grafika, vektorli grafika, va fraktal grafika.

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ КОМПЬЮТЕРНОЙ ГРАФИКИ В ИНФОРМАЦИОННОМ ОБЩЕСТВЕ И МЕТОДЫ ИХ ОБУЧЕНИЯ

Тожибоев Ж.З. – студент Ташкентского педагогического университета

Аннотация. В статье рассматриваются типы компьютерной графики, их семейства и роль, которую они играют в современном информационном обществе, в частности, области применения и существующие графические приложения. Недавнее экономическое и социальное развитие в нашей стране требует создания продуктов и услуг, которые отвечают всем современным требованиям в соответствии с мировыми стандартами. Компьютерная графика также является одним из новых и появляющихся секторов информационных технологий.

Ключевые слова: Компьютерная графика, автомобильная графика, растровая графика, векторная графика, фрактальная графика.

THE ROLE AND IMPORTANCE OF COMPUTER GRAPHICS IN INFORMATION SOCIETY AND WAYS AND MEANS OF MODERN INTERACTIVE METHODS OF TRAINING OF SCHOOL GRADUATES.

Tojiboev J.Z. - Tashkent State Pedagogical University, student

Annotation. Recent economic and social development in our country requires the creation of products and services that meet all modern requirements in accordance with international standards. Computer graphics is one of the new and developing networks of information technologies. This article describes the types of computer graphics, categories and its role in the modern information society, the existing graphic software packages in this area.

Key words: Computer graphics, machine graphics, dotted graphics, vector graphics, fractal graphics.

The use of computer graphics is one of the new and rapidly developing trends of today's information society. The study of the types and categories of the company's graphics and its use is one of the most important tasks. Computer graphics are divided into three types: raster graphics, vector graphics and fractal graphics. They differ from each other on the monitor screen and printed on paper.

Raster graphics. In a raster graphic, the image points (on paper) are created using pixels (called dots on the screen). Naturally, the higher the number of points, the more intense they are, the more clearly the image, the shape, the graphic, and so on.¹ In this regard, the concept of screen resolution is included in which the number of vertical and horizontal points is significant and is allowed by the screen resolution. By default, such a display is 640×480, 800×600, 1024×768 or higher resolution pixels. The ability to control the image size depends. This parameter is measured by dpi (dots per inch). Given the use of 3 bytes of memory to display each color point, the average size of the image itself is about 4 million bytes in the memory.² Such information should be taken into account especially when creating web pages. Therefore, it is desirable to use computers with at least 512 MB of RAM and, accordingly, higher speeds to create better multimedia software, video clips. This means that a rugged graphics work with modern high-tech and efficient PCs. As part of a raster graphic, we can say that as a result of the magnification of the image, magnification of the image may deteriorate, and the image may even change unnoticed.

Also, the image quality depends on the number of dots and requires a large amount of memory. Random graphics are widely used in electronic (multimedia) and print media. When creating various illustrations in the publications, a typical digital photo or video camera (currently used by cameras

¹ T. Rixsiboyev Kompyuter grafikasi T.: NMK Sharq-instar 2012

² S.I. Rahmonqulova (IBM PC shasiy kompyuterlarda ishlash) T.: NMK Sharq-instar 1996

and video cameras), or images prepared by the artist, is used by the designer. This is why graphic editing tools are widely used in raster graphics. These programs usually provide a clearer look.

The line is viewed as an element of a vector graphic. A straight line or curve can be drawn as a line. In a raster graphic, such lines are created using dots (pixels), while the vector graphic uses more common point-point lines when creating images so that the images look more vividly. Also, the image quality depends on the number of dots and requires a large amount of memory. Random graphics are widely used in electronic (multimedia) and print media. When creating various illustrations in the publications, a typical digital photo or video camera, or used by the designer. This is why graphic editing tools are widely used in raster graphics. These programs usually provide a clearer look.

Examples of graphics-enabled applications include Adobe Illustrator 7.0, Macromedia Freehand 8.0, and Corel Draw 8.0. The latest graphic tour is called fractal graphics. The vector graphics have to be taken into account, but it is important to note that the vector graphics can only be seen by special software only. Additionally, the image quality should not be too high.

Fractal graphics are graphs that are different from vector graphics, so no objects are stored in the computer memory. Because images are equations or formulas and their systems. Therefore, only the equations are stored in memory. Different images are generated as a result of changing the equation parameters.

Fractal graphics are used to automatically create images based on mathematical calculations.¹ Therefore, the basis of the program was chosen as the basis for drawing, form and image. This graphic is commonly used to model, analyze and analyze various processes. When using a fractal chart, it is important not to overlook one important thing: the created images are based on a specific formula and often have repetitive or growth functions.

You can highlight the following categories of PC graphics:

- commercial;
- Demonstrations;
- engineering;
- scientific;
- publicity;
- animation.

Commercial graphics serve to reflect information in spreadsheets or database. This information can be displayed on the PC monitor screen graphics, graphics, diagrams and other images. At the same time, graphs are provided with commentary and commentary in specific locations. Commercial graphics are designed to quickly and easily depict the image as the merchant's main objective is to quickly debate the changes in information processing and make appropriate decisions. To enhance the imagination, these packages have the ability to display images in different graphics. This, in turn, enhances the ability to analyze all types of images on-screen. The most important aspect of these packages is that they allow you to analyze the graphics other than giving them different shapes. So different mathematical analysis of these packages methods, including statistical analysis, theory of probability, economic forecasting, allowing them to analyze the set of information. This process is especially effective when working with economic indicators.

Demonstration graphics - serves to prepare a machine image of documents such as text, scheme, sketch, and preparation for demonstration. The main task here is to produce high-quality and beautiful images. The advantage of this type of graphic is that it can quickly change the appearance and appearance of the image.

Engineering graphics - this kind of graphics is widely used in automation of drawing, design and construction works. Engineering graphics involves all stages of automation, such as analysis, synthesis, modeling, drawing, management and so on. Nowadays special software is used mainly in machine building and other manufacturing processes.

¹ Livingeston B . Ешë о секретax Windows V 1995.

Scientific graphics - serves for scientific research and is used to study geographical, physical, biological and other processes. The main purpose of the scientific graphic is to visualize the information generated in the scientific research - in an apparent way. Particularly, this direction is widely used in the study of nuclear energy sources, cosmonautics, aircraft engineering, geography and oceanography - widely used in the study of fast-moving processes.¹ Also, scientific The results can be used to describe the results in the form of diagrams, maps, tables and various mathematical formulas. These conveniences show that this category is useful for almost all spheres.

Visual graphics are the evolution of demonstration and commercial graphics that make up the sum of both graphics capabilities. This graphic creates some graphics as a slideshow sequence, and then displays it in a series of consecutive displays on the screen. Each slide's screen image can be combined with audio and visual effects. There is also a possibility to edit ready graphics.

Especially recently, these demonstrations have the potential to increase efficiency by simply adding simple slides, including audio and video, to various formats.

In an animated graphic, the success of the color combination is combined with the success of modeling on three objects in the engineering graphics (for example, inserting an ad and an image on a TV commercial). Or it displays a variety of additional images and photographs and others.

Machine Graphics is a part of a computer graphic that serves to create and store object shapes, model models using this computer. Different graphic images can be created on the computer, but they are different, because modern computers have systems that can be explicitly depicted in the 1990s and expanded with special programs. Interactive graphics - this is the graph of the car.

Interactive graphics are one of the most important aspects of computer graphics, in which the user has the ability to control the image dynamically, the shape, resolution and color of the monitor on the monitor (keyboard or mouse).

In conclusion, it can be said that this division of information plays a major role in the process of globalization and the transformation of society into fast and high-profile information societies.

СУРАТ БИЛАН СИЙРАТ УЙҒУНЛИГИ

Булатов С. – Тошкент давлат педагогика университети профессори, педагогика фанлари доктори

Аннотация. Ушбу мақолада тасвирий санъатни ўқувчи ва талаба – ёшларимизга ўргатишдаги муаммолар, яъни тасвирий санъат асарларини китоб сингари ўқиб, асарнинг мантиғини англаш ва ундан керакли хулосалар чиқариш ҳамда улардан таълим ва тарбия жараёнида фойдаланиш методикаси баён этилган. Мақола мазмуни таълим тизимида тасвирий санъат дарсларининг сифат ва самарадорлигини оширишга ҳамда ёшларимиз маънавиятининг юксалишига қаратилган.

Калит сўзлар: тасвир, манзара, ғоя, хуржун, доира, технология, китобат санъати, донишманд, хаёл жараёни, шакл, чизиқ, мантиқ, рамзийлик тили, воқелик, ғижжак, бадий таҳлил, рамз, тимсол, тасвирий санъат, графика.

ГАРМОНИЯ ДУШИ ЧЕЛОВЕКА С ЕГО ВНЕШНОСТЬЮ

Булатов С. –Профессор Ташкентского государственного педагогического университета, доктор педагогических наук

Аннотация. В данной статье описаны проблемы, связанные с преподаванием изобразительного искусства, а именно: изучение произведений изобразительного искусства как

¹ Sh.I. Razzoqov ,Sh.S.Yo'ldoshev,U.M.Ibragimov Kompyuter grafikasi T.:Noshir 2013

книги, а также понимание логики произведения и делать из него необходимые выводы, а также методика использования их в жизни в образовательном и воспитательном процессе. Кроме того, статья посвящена повышению качества и эффективности уроков изобразительного искусства в системе образования и повышению духовности студентов.

Ключевые слова: образ, пейзаж, идея, декорирование, круг, технология, книжное искусство, мудрость, воображение, форма, линия, логика, символический язык, реальность, гиджак, художественный анализ, графика, символы, изобразительное искусство, графика.

HARMONY OF THE HUMAN SOUL WITH HIS APPEARANCE

Bulatov S. – Tashkent State Pedagogical University, professor, doctor of pedagogics

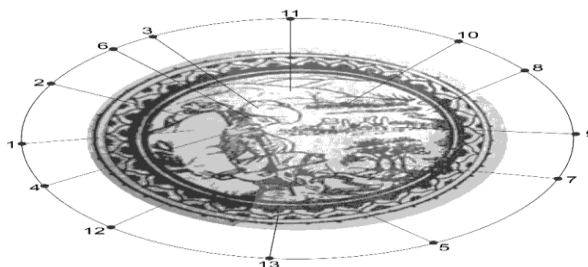
Annotation. This article describes the problems associated with the teaching of fine arts to students, namely: the study of works of fine art as a book, as well as understanding the logic of the work and make the necessary conclusions from it, as well as the method of their use in life in the educational process. In addition, the article is devoted to improving the quality and effectiveness of fine art lessons in the education system and to improving the spirituality of our young people.

Key words: image, landscape, idea, decoration, circle, technology, book art, wisdom, imagination, form, line, logic, symbolic language, reality, gidzhak, artistic analysis, graphics, symbols, visual arts, graphics.

Ҳар бир тасвирий санъат асари бир катта мантиққа эга. Асарни ўқиш учун тасвири ўқиш алифбосини билиш керак бўлади. Чет эл музейларида инсонларнинг асарлар қаршисида соатлаб турганини кўрасиз. Чунки улар асардаги воқеликларни китоб ўқигандай ўқий оладилар ва ўзларига тегишли хулосалар чиқариб, ўз ҳаётларида фойдаландилар. Бизнинг ота боболаримиз тасвирий санъат асарларини ўқий олганларку! Нега ҳозирдаги ўқувчи – ёшларимиз тасвирий санъат асарларини китоб ўқигандай ўқий олмайдилар. Ушбу муаммони ҳал қилиш учун бир кичкина график асар тасвирини китоб сингари ўқиб, ўзимизга тегишли хулосалар чиқариб оламиз.

Ушбу доира шаклидаги хошияли график тасвир 1931 йилда “Халқ таълими” журнал муқовасида берилган бўлиб, сўқмоқда кетаётган бир мўйсафид отахон йўлда бир зум тепалиқда тўхтаб, майса устида ўтириб, ёғишак чолғу асбобида хаёлга чўмган ҳолда берилиб куй чалаётгани тасвирланган. (1-расм).

График асарга назар солиб қарасангиз, мусаввир чизган расм мантиққа, ғоялар тизимига ва рамзлар асосида ёзилган фалсафий ва тарбиявий ҳикоятга ўхшайди. Мусаввир ҳинд рассомларининг уч планли композиция усулида ишлаган бўлиб, ҳар бир план ўз мантиғига ва ечимига эга. Ҳар бир пландаги воқеликлар бир- бири билан уйғун ишланган бўлиб, донишманднинг куйлаётган ҳаёт фалсафаси ноласида ўз аксини топган. Қуйидаги воқеликлар тасвир орқали бирма-бир ўз аксини топган. Бу тасвирлар рамз, белги ва тимсоллар орқали чизилган (2-расм). Асардаги ҳар бир чизиқ, шакл ва ранглар орқали тасвирдаги воқеликни тасвир тили орқали ўқиб, керакли мантиқий хулосага келиш мумкин. Мусаввирнинг асари ўша пайтларда инсон тафаккурининг теранлигини, юксаклик даражасини, илмга ва динига бўлган эътиборини ва тафаккурининг юқори даражада бўлганлигидан далолат беради.

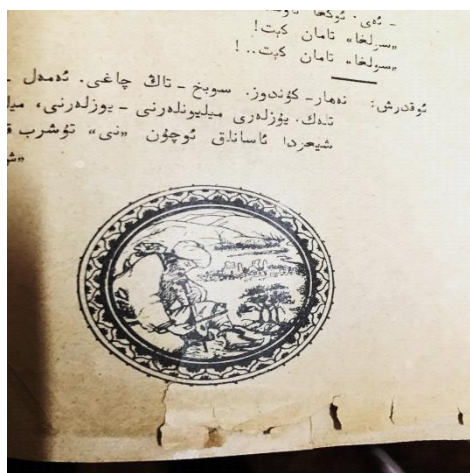
1-расм. Тасвирнинг қисмлари

№	Қисмлари	Мазмуни
1	Инсон	Йўловчи (муслим)
2	Хуржун	Инсоннинг умр сафари
3	Салла	Бу дунё ўткинчилиги, ҳар бир инсоннинг бошида ўлим борлиги муқаррарлиги
4	Соқол	Донолик, улуғлик
5	Ғижжак	Ҳар бир инсоннинг ўз ҳаёт куйини чалиб ўтиш рамзи.
6	Қиёфа	Инсоннинг сурат ва сийрати
7	Учта дарахт	Оила, ватан
8	Дарё	Умр, умрнинг қисқалиги, бир лақзалиги
9	Оқ сарой	Шаҳрисабз она шаҳри, она юрти, ватани
10	Қишлоқ	Туғилган қишлоғи, болалиги
11	Тоғлар	Инсоннинг умри давомидаги довлар
12	Доира	Олам чархпалаги
13	Меҳроб	Иккинчи оламга ўтиш дарвозаси
14	Ҳаёл жараёни	Умр ҳисоботи

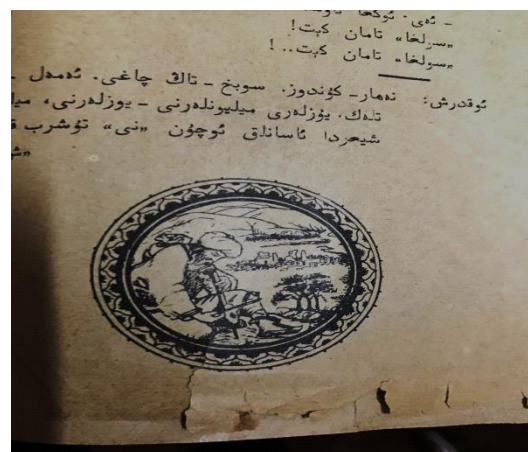
2-расм. Тасвирдаги ҳар бир қисмларнинг рамзий маънолари

График асарда донишманднинг ҳаёт йўлида бир зум тўхтаб, ўтган умри ва умри давомида қолдирган изларини ўйлаб, қўлига ғижжак созини олиб ҳаёт фалсафаси ҳақида куйлаётгани ва ҳаёл уммонига ғарқ бўлгани тасвирланган. Донишманднинг ҳаёл жараёнида куйлаётган воқеликларнинг ҳаммаси тасвирда ўз ўрнида аксини топганлиги кўзга ташланади.

Доира шаклида тасвирнинг ишланиши — ҳаёт чархпалаги тимсолида берилган бўлиб, инсон умри ўткинчилигини англатади. Бутун дунё айланиб туришини, ҳаёт чархпалаги айланар экан, турфа тақдирлар, турли инсонлар ҳаётини учратиш мумкинлигини, тун билан кундуз, туғилиш ва ўлим алмашиб туришини, инсон умри ўткинчилигини билдиради. Умр бир лаҳза эканлигини Умар Ҳайём таъбири билан айтганда: “Инсон ҳаёти бамисоли карвонсаройга ўхшайди, унинг икки эшиги бўлиб, бир эшикдан инсонлар кириб турсалар, иккинчи эшикдан чиқиб турадилар” дейди.

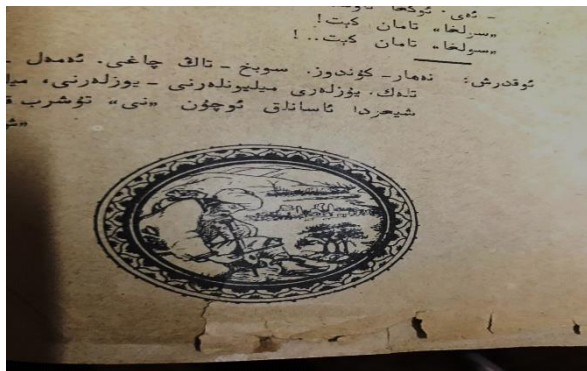

3-расм. Донишманд

4-расм. Ҳаёл жараёни

Асардаги ҳаёл жараёнининг психологик ҳолати. Ҳаёл – инсон томонидан идрок этилган тасаввур ва ҳаёлий ҳолатларнинг вужудга келишидан иборат психик фаолиятдир (4-расм). Ҳаёл инсон онгида вужудга келиб борлиқнинг қиёфасини ўзгартиришга йўналган бўлади. Ҳаёлнинг тасаввур ҳаёли, ижодий ҳаёл, ихтиёрсиз ва ихтиёрий ҳаёл каби турлари мавжуд.

5-расм. Ғижжак

6-расм. Хуржун

Ихтиёрий ҳаёл нима ўзи? “Ихтиёрий ҳаёл олдиндан белгиланган мақсадга йўналган бўлади, муайян образни яратиш учун зарур бўлган материални танлаш, ирода кучини ишлатиш йўли билан вужудга келади”.

Донишманд қиёфаси чуқур ҳаёлга чўмган, боши ерга қараган эгик психологик ҳолатда Оллоҳга тасаннолар айтиб, ҳаёл оғушида берилиб куй чалаётган қиёфада акс этган, яъни инсон умри бир зумда ўтганлигини тушкунлик ҳолатида қалбдаги дард билан куйлаётгани акс эттирилган. Бу билан донишманднинг статик ҳолатдаги шакл-шамойилига қараб унинг ниҳоятда билимли, доно, маърифатли, илм- ҳикматларни эгаллаган, баъзи воқеа-ҳодисалар ҳақида олдиндан башорат қила оладиган, ўзлигини англаган донишмандни кўриш мумкин. Асар турғун ҳолатда тасвирланган бўлса-да, у кучли динамик кучга эга. Донишманд ёши кекса бўлса-да, кўзидан ўт чақнаб тургани ва ҳаёт сўқмоқларига тик кўз билан қараши ўз ифодасини топган. Унинг қошлари донишманднинг раҳмдил ҳокисорлигини ҳамда илми ўткирлигини билдиради. Донишманд бошидаги **салла** — унинг иймонли, инсофли, диёнатли бўлганини билдиради. Оқ салла эса руҳий покликни билдиради. Салла ўлим рамзи бўлиб, ҳар бир инсон вақти келиб ўлим шарбатини ичкуччилигини билдиради. Ушбу ўткинчи дунёда ҳар бир инсон фақат яхшилик қилишга шошилиш кераклигини уқтиради. **Оппоқ соқоли** эса улуғлик ва донишмандлигидан далолатдир. Донишманд кўлидаги **ғижжак** — бу фоний дунёда ҳар бир инсон Оллоҳ берган нота бўйича куйлаб, ўз куйини чалиб ўтишини ва ўз тақдир китобини келажак авлодга мерос сифатида қолдиришини, яъни ҳар бир инсон ўзидан келажак авлодга эзгулик амаллар хазинасини қолдиришини англатади (5-расм). Унинг елкасидаги осилган **хуржун** — ҳаётнинг абадий эмас, бу ўткинчи дунёда ҳар бир инсон мусофир, яъни меҳмон эканлигини билдиради (6-расм). Хуржун орқали донишманд инсонларга умр қисқалигини ва у бир лаҳзадек ўтиб кетишини билдиради. Расмда донишманднинг Шаҳрисабз тоғ бағрида жойлашган ва ёнида дарё қирғоғидаги қишлоқда туғилганлигини билдиради. Мусаввир усталик билан Шаҳрисабздаги Оқ сарой кўк гўмбази ва бошқаларни кичкина элемент чизиқлар орқали акс эттирган. Орқа пландаги тоғ бағрида қишлоқ борлиги уйлар ва дарахтлар орқали акс эттирилган. Она юрти Шаҳрисабзнинг атрофи тоғ билан ўралганлиги, тоғ улуғлик тимсолини ҳам англатади, унинг авлодлари улуғ теурийлар авлоди эканлигини англатади. Тоғларни кетма – кет берилиши даврларни билдиради. Қишлоғи ёнидаги дарё эса ҳаётни ва ҳаёт сув каби тез ўтиб кетганлигидан далолат беради. Биринчи планда **учта дарахт** берилишининг сабаби шундаки, дарахт авлод рамзини яъни илдиз авлодларимиз бўлса танаси эса биз, унинг мевалари эса фарзандларимиз. Ҳар бир дарахтнинг ширин мева беришининг ўзига боғлиқлигини билдирса, учта дарахт оилани билдиради. Бу билан рассом бу дунёда ҳар бир жонзот жуфти билан яратилганлиги ва оила қуриб ўзидан насл қолдиришини билдиради.

Дарахтнинг сояси эса инсоннинг ёмон томонлари бўлиши табиий эканлигини билдиради. Тасвирдаги баланд - пастиқлар инсонлар ҳаёти нотекис эканлигига ишорадир. Тасвирдаги **оқаётган сув** — инсоннинг умри бир лаҳзалигини билдиради, яъни умр инсониятга берилган энг бебаҳо неъматдир, шу боис ўтаётган вақтни беҳуда ўтказмасдан, ундан унумли фойдаланиб, вақтни фанимат билишдан далолатдир. Инсонлар синов дунёсида яшаётганлигини ҳис қилиб яшаши

кераклигини англатади. **Тоғлар эса** — оламнинг юксак, мукаммал яратилганлигини ва ҳаётнинг паст-баландликлардан иборатлигини билдиради.

Доира эса олам, коинот, дунё образи рамзидир. Доира қадимий форсийзабон халқларда “до” – Ой, “Ра” эса қуёш, яъни ой ва қуёш деган маъноларни англатади. Доира қадимги олтой ва ҳозирги корейс тилларида “Тунгра”, яъни “Тун” кеча (ой), “Ра” эса кундуз (қуёш) маъноларини ифодалайди. Шунинг учун мусаввир доира ҳошиясида тун билан кечани яъни қуёш билан ойни алмашиб туришида ҳикмат аломатлари борлигини билдиради.

Мусаввир бу билан инсонларни бу ўткинчи синов дунёсида ҳар бир кунни ғанимат билгин, демоқчи.

Хулоса қилиб айтганда, бу ўткинчи дунёда ҳар бир инсон меҳмон экан, бир дақиқа тўхтаб ҳаётида қолдирган изларига қараб нима эзгулик қилдим, нимаси тўғри-ю, нимаси нотўғри, энди нима қилишим керак? Деган- саволларга жавоб бериш орқали ўз-ўзига ҳисобот бериш, тегишли хулосалар чиқариш ва ҳаёт сафарини давом эттириш кераклиги уқтирилади. Яъни ҳар бир инсон кеча, бугун ва эртага шиорида яшаши керак. Бу билан мусаввир ёшларимизни ҳаётда тўғри йўлда адашмасдан юриш кераклигини, ҳар – бир дақиқани ғанимат билиб, фақат эзгулик йўлидан юриш кераклиги ҳақида донишманд куйи орқали инсон қалбларига етказди. Инсон тасвирдаги воқеликлардаги ғояни қалбдан ҳис қила олса, беихтиёр кўз ёшлари сатрларга тушганини билмай қолади¹.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Сулаймонов А. Тасвирий санъат таълими сифати ва самарадорлигини оширишнинг дидактик имкониятлари. - Тошкент, “BAYOZ”, 2017-136 б.
2. Сулаймонов А. Абдуллаев Н. Тасвирий санъат. - Тошкент, “Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи”, 2002,-57 б.
4. Халқ таълими журнали. “Қозон”, 1931 йил, 1-бет
5. Раҳимова. М. Психология курсида кўрсатмалilik. –Т.: Ўқитувчи, 1981, 72-б.
6. Иванов. П.И. Умумий психология. Т.: Ўқитувчи, 1967. 223-б.
7. Сирожиддинов М. Мирзо Улуғбек дунёси. Шарқ наш, Т., 2015, 36-бет.
8. Булатов С., Саипова М., Халилова Ф. Миллий тимсоллар ва рамзлар Энциклопедия. Тошкент, “Таълим нашриёти”, 2018 йил, 57-бет.
9. Азизов С. Марказий Осиёда астрономия ва Улуғбек мактаби. “Ўзбекистон” нашриёти. Т., 2009, 29-бет.
10. Педагогика. Энциклопедия. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”. Давлат нашриёти. –Т.: 2015, 1-том, 8-бет.

ЎСМИР ШАХСИ ШАКЛЛАНИШИДА СПОРТ ПЕДАГОГИК ФАОЛИЯТНИНГ ИЖТИМОЙ – ПСИХОЛОГИК АҲАМИЯТИ

Арзикулов Д.Н. - Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия ва спорт университети ўқитувчиси, психол.ф.н., доцент

Жаниев Ш.Э. – Ўзбекистон Республикаси Миллий гвардия Ҳарбий-техника институти доценти

Аннотация. Ушбу мақолада спорт ва педагогик фаолиятнинг психологик хусусиятлари педагогнинг ижодий қобилиятларига боғлиқлиги, кўзланган мақсадга эришиш учун спортчиларни мустақил танлаш ва тайёрлашнинг янги, ностандарт усулларини яратиш имкониятлари тўғрисида сўз юритилган.

Калит сўзлар: жисмоний маданият, спорт-педагогик фаолият, мураббий-ўқитувчи, спорт ютуқлари, спорт натижалари.

**СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ СПОРТИВНОЙ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ ПОДРОСТКА**

Арзикулов Д.Н. - преподаватель Узбекского государственного университета физической культуры и спорта, к.п.н, доцент

Жаниев Ш.Э. – доцент Военно-Технический Институт Национальной Гвардии Республики Узбекистан

Аннотация. Психологические особенности спортивной и педагогической деятельности заключается в том, что эффективный преподаватель имеет творческий характер, который проявляется в возможности самостоятельного выбора и создания новых, нестандартных способов подготовки спортсменов для достижения желаемой цели. В статье представлены суждения по этим вопросам.

Ключевые слова: физическая культура, спортивно-педагогическая деятельность, тренер-педагог, спортивные достижения, спортивные результаты.

**SOCIO-PSYCHOLOGICAL SIGNIFICANCE OF SPORTS PEDAGOGICAL ACTIVITY IN THE FORMATION
OF THE PERSONALITY OF A TEENAGER**

Arzikulov D. N. - Teacher of the Uzbek state University of physical culture and sports, PhD, associate Professor

Janiyev Sh.E. –Military Technical Institute of the National Guard of the Republic of Uzbekistan associate professor

Annotation. The psychological peculiarity of sports and pedagogical activity lies in the fact that an effective teacher has a creative character, which is manifested in the possibility of independent choice and creation of new, non-standard ways of training athletes to achieve the desired goal. The article presents judgments on these issues.

Key words: physical culture, sports and pedagogical activity, trainer-teacher, sports achievements, sports results.

Мамлакатимизда соғлом ва баркамол авлодни камол топтиришда жисмоний тарбия ва спортнинг оммавийлигини ошириш, миллий ўйинларни қайта тиклаш, соғлом турмуш тарзини шакллантириш, замонавий спорт турлари бўйича иқтидорли спортчиларни тайёрлаш ва уларнинг маҳоратларини оширишда бир қатор ижобий ишлар амалга оширилмоқда.

Ҳозирда ўсиб келаётган ёш авлодни спортга жалб қилиш, ривожланган соҳалар сингари спортни ҳам юқори даражага кўтариш долзарб масалалардан бири десак муболаға бўлмайди.

Ўсмир шахсининг шаклланишида спортнинг аҳамияти ҳақида сўз юритилганда ўсмир болаларни спортга йўналтириш ва уларнинг мослашувини таъминлашда икки хил омилини кўриб чиқиш мумкин.

Булар психологик ва физиологик омиллар бўлиб, ҳар иккаласи меъёрий ва ижобий жиҳатдан бир хилда кечмаса, ўсмирнинг спорт турига мослашув жараёни меъёрий ҳолатдан четга чиқиши мумкин. Ўсмир спорт билан шуғулланиши учун энг аввало физиологик жиҳатдан маълум спорт турига яроқли бўлиши керак, акс ҳолда, бу спорт тури унинг соғлигига салбий таъсир қилиши ва ҳар хил касалликларга сабаб бўлиши мумкин¹. Шунинг учун спорт билан шуғулланувчи шахс танлаган спорт турига қараб, унинг физиологияси ҳар томонлама соғлом бўлиши талаб этилади.

Шахсининг қайси спорт турига мослигини аниқлаштиришда спорт турининг унинг хулқ – атворига ижобий ва салбий таъсир этиш механизмларини ҳисобга олиш муҳим.

¹ Гаппаров З.Г. Спорт психологияси. Т.: "Мехридарё" – 2011, 115-б.

Ўсмир болаларнинг спортга мослашуви жисмоний машғулотларга чидамлилиги ва уларни сабот ва матонат билан енгилга бўлган психологик куч ўсмирнинг танлаган спорт турига мослашув жараёнини ижобийлаштиради. Жисмоний машғулот ўсмирга таъсир этувчи табиий омиллардир. Табиат юзага келтирган ернинг тортиш кучи одамзодга ҳамма вақт таъсир кўрсатган. Ўсмир ёшидаги болаларнинг спорт фаолиятидаги мослашуви ўзининг кўп босқичлилиги билан кишининг соҳа фаолиятига мослашувидан бироз фарқ қилади. Чунки, спорт фаолиятида тобора мураккаблашиб борадиган машқлар шароитга мослашади¹. Бундай мослашув ўсмир организми олдига алоҳида талаблар қўяди. Маълумки, жисмоний машқлар билан мунтазам шуғулланиш ҳаракат аппаратининг функционал имкониятларини аста-секин ошириб боради. Куч билан бажариладиган ишлар учун адаптация жараёнида мускул толаларининг вазни ортади, яъни гипертрофияланади².

Келтирилган турли омиллар ҳаммаси бир хилдаги носпецифик ҳимоя вазифасини юзага келтиради, яъни мослашувнинг носпецифик механизми ишга туширилади. Бу механизм гомеостатик бошқарилиш, организмнинг ҳимоя кучларининг сафарбар этилиши ва айна вазиятда ҳаёт фаолиятини таъминлаш билан бевосита боғлиқ бўлмаган функциялар тўхташини таъминлайди.

Спорт машқларини ниҳоятда юқори усталлик билан бажаришга эришиш учун жисмоний машқларнинг турларини, уларнинг физиологик ва психологик хусусиятларини билиш зарур бўлади, бу ҳол жисмоний машқлар таснифи билан чуқур танишиш заруриятини келтириб чиқаради. Жисмоний машқларнинг таснифи билан бир қанча олимлар шуғулланиб кўрганлигига қарамасдан, ҳанузгача ҳар жиҳатдан тўла тушунча берадиган тасниф юзага келмаган. Спортнинг ҳар хил турларидаги жисмоний машқларнинг таснифи уларнинг бажарилишида юзага келадиган қатор структураларини ҳисобга олиш билан боғлиқ бўлиб, машқнинг бажарилишида содир бўладиган физиологик жараёнлар ҳар доим ҳам муайян кўрсаткичларга эга бўлмайди. Шу сабабли жисмоний машқларни тасниф қилишда ҳар қайси муаллиф ўзича асосий деб ҳисоблаган омилларни (албатта, ўз тадқиқотининг мақсад ва вазифасидан келиб чиққан ҳолда) кўрсаткич сифатида олади ва шу кўрсаткич бўйича уларни ҳар хил гуруҳларга ажратади. Бироқ, уларнинг ҳеч қайсиси юқорида кўрсатилганидек, жисмоний машқларни тўлиқ характерлайдиган таснифни юзага келтира олмаган.

Ўсмир ёшидаги болаларнинг психик олами бетўхтов ҳаракатлар мажмуасидан иборат бўлиб, бири иккинчисини такрорламайди ва улар узлуксиз занжир тизимига ўхшаш тарзда ҳукм суради. Шу боис, ўсмир психикасида ташқи атроф-муҳит тўғрисидаги таассуротлар, ўтмиш хотиралари, келажак юзасидан ижобий ҳаёллар, эзгу ниятлар, хоҳиш-истаклар, мақсад ва тилаклар, мулоҳаза, фикр ва муаммо, ҳиссий кечинмалар, иродавий сифатлар узлуксиз тарзда ўзаро ўрин алмашиб туриши эвазига онтогенетик дунёга мустаҳкам негиз ҳозирланади. Маълумки, психик оламнинг кечиши, унинг суръати, мазмуни, шакли қўлами, хусусияти, хислати, сифати, механизми ҳар бир шахсда турли тарзда намоён бўлиши кузатилади. Шунинг учун бўлса керак, инсонлар табиат ҳодисаларига, омилларига, таъсир кучларига тез ёки секин, енгил ёки мушкулроқ жавоб қайтаришга мойиллик кўрсатадилар.

Ўсмир ёшидаги болаларга оид бўлган бу психологик хусусиятлар конкрет шароитда намоён бўлади. Конкрет шароит ҳар бир жамиятнинг тараққиётига қараб характерланади.

Спорт фаолияти одам ёшининг маълум даврида катта аҳамиятга эга. Анатомия, физиология ва психология фанларидан маълумки, шахснинг ўсмирлик ва ёшлик даври жисмоний қобилятни намоён қилиш учун айна пайти ҳисобланади. Шу билан бирга у ёки бу даврда шахснинг психологик хусусиятларини тарбиялаш учун ҳам кенг имконият туғилади. Чунки, психологик хусусият ва сифатлар жисмоний ривожланиш билан боғлиқ ҳолда кечади.

Бу даврда ёшларни спортнинг у ёки бу тури билан шуғуллантиришнинг моҳияти шундаки, агар ўсмир ёши спорт билан шуғулланиш даврини яхши ўтказса, унда юксак жисмоний қобиляти, ирода ва характер тарбияланади, шунингдек, мантиқий дунёқараш яхши шаклланади. Аксинча, ўсмир, ўсишнинг бу муҳим даврида жисмоний ҳаракатли ўйинларидан маҳрум бўлар экан ёки спорт билан

¹ Умаров М.Н. Гимнастика. Т.: "Турон-иқбол"-2015. 62-б.

² Родионов А.В. Практика психологии спорта. Ташкент.: "Lider Press" – 2008. 84-б.

шуғулланмас экан, ҳаёт жараёнида у ҳар томонлама етук шахс даражасига кўтарилиши қийин кечади. Демак, ўсиш жараёни муайян даврида жисмоний тарбия ва спорт фаолияти билан шуғулланиш ўсмирда келгуси ҳаёт учун энг муҳим бўлган жисмоний тўлиқ; чаққонлик, эпчиллик, ботирлик, жисмоний гўзаллик, нафислик ва бошқа муҳим сифатларни тарбиялайди. Ўсмир спортнинг у ёки бу тури билан шуғулланар экан, у доимо юқори натижаларга эришишни мақсад қилиб қўяди. Бу эса ўсмир ёшидаги спортчида:

- узоқ вақт давомида машқ қилиш натижасида умумий жисмоний тараққиётни, организмнинг физиологик функцияларни юксак даражада ривожланганлигини талаб қилади. Спорт фаолияти доимий равишда ҳар бир ҳаракатга ижобий қарашни талаб қилади. Бу ҳол гимнастика, бадий гимнастикада, бокс, футбол, кураш, сакровчи ва бошқаларда яққол кўринади;

- тафаккур юритиш операциясининг юксак ўсишини талаб қилади. Чунки, спортда дарҳол ечилишни талаб қиладиган усул (приём)га, тактикага оид масалалар тез-тез учраб туради. Бу зарурият спортда тафаккур қилиш қобилиятини ўстиради. Бундан ташқари спортда эмоция, идрок ва бошқа психик жараёнлар ҳам камол топади;

- жисмоний тарбия ва спорт билан шуғулланиш ўсмир болаларнинг индивидуал хусусиятларини, темпераменти ва характерини тарбиялашда ҳам аҳамиятга эга. Илмий текширишлар шуни кўрсатадики, кўп йиллик тажрибага эга бўлган тренер ва спортчилар текширилганда улар орасида бўш асаб тизимига эга бўлганлари кам учрайди.

- Жисмоний тарбия ва спорт мақсадга интилиш, интизомлилик, ўз кучига ишонч, ташаббускорлик, мустақиллик, мардлик, қатъиятлилик, дадиллик, ўзини тутта билиш, чидамлилик каби иродавий сифатларни шакллантиришга таъсир кўрсатади. Ўсмирда бундай ижобий сифатлар режали ва тизимли тренировканинг, тренер меҳнатининг натижасида ҳосил бўлади¹.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, ҳар бир ўсмир ёшидаги спортчиларнинг шахсини баркамол бўлиб шаклланишида унинг индивидуал-типологик хусусияти катта аҳамият касб этади. Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, ўсмир шахсининг шаклланиш жараёнида танланган спорт тури билан шуғулланадиган ўсмирга алоҳида эътибор қаратилиши мақсадга мувофиқ.

Ўсмир ёшидаги спортчиларнинг жисмоний тарбия ва спорт фаолиятига ижобий мослашувида ўсмирнинг оилавий шароити, маҳалла, атрофидаги ўртоқларининг асосий фаолияти, оиладаги тарбия, у машғулотларга қатнаётган спорт залининг узоқ – яқинлиги, спорт залининг мавқеи, мураббийнинг ўзига хослиги ва қай даражада психологик, физиологик билимларга эга эканлиги, ўзи танлаган спорт соҳасини чин дилдан севиши керак бўлади.

Ўсмир ёшидаги болаларнинг жисмоний тарбия ва спорт фаолияти орқали баркамол шаклланишида ўсмирга ижтимоий омиллар таъсири ва индивидуал психологик хусусиятлари, таълим – тарбиянинг узвийлиги ва уни ўраб турган атроф-муҳит жуда катта аҳамият касб этади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, қуйидагиларни муҳим деб ҳисоблаш мумкин:

- жисмоний тарбия ва спорт ўсмир ёшидаги болаларнинг психик жараёнлари сезги, идрок, тасаввур, хотира, диққат, хаёл, тафаккур, нутқ ва шахсни баркамол ривожлантиришда алоҳида аҳамиятга эга;

- ўсмир ёшидаги болаларнинг жисмоний тарбия ва спорт билан мунтазам шуғулланиши уларнинг хулқ – атвори, ахлоқи ва онгида эзгулик, поклик, масъулият ҳисининг мустаҳкам қарор топишига, ҳис – туйғу, эътиқоди, ҳамда иродавий – ғоявий сифатларнинг юксак даражада ўсишида асосий манба ролини ўйнайди;

- ўсмир ёшидаги болаларнинг жисмоний тарбия ва спорт билан мунтазам шуғулланиши уларнинг индивидуал психологик хусусиятларини характер, темперамент, қобилият, билим кўникма ва малакаларини барқарор ижобий шаклланишида асосий олмиллардан ҳисобланади.

¹ Марищук В., Блудов Ю., Плахтиенко В., Серова Л. Методики психодиагностики в спорте. М.: “Физкультура и спорт”-1990.

ШАРТНОМАДАГИ ҲАРБИЙ ХИЗМАТЧИ ВА УНИНГ ИЖТИМОИЙ-ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Равшанов Л.У. - Ўзбекистон Республикаси Олий ҳарбий авиация билим юрти ўқитувчиси

Аннотация. Мазкур мақола шартномадаги ҳарбий хизматчи ва унинг ижтимоий-психологик хусусиятлари мавзусига бағишланган. Мақолада шартномавий ҳарбий фаолият, шартномадаги ҳарбий хизматчи шахси, шартномавий хизмат талаби, ушбу ҳарбий хизмат турини танлаш ёки танламасликнинг барча ижтимоий-психологик сабалари ҳам кенг ёритилган. Келтирилган мулоҳазалар, таҳлиллар адабиётлар рўйхатида келтирилган манбалар асосида амалга оширилган.

Калит сўзлар: ҳарбий фаолият, шартномадаги хизмат, номзод, армия, касб, давогарлик мотиви, психологик танлов, психологик тайёргарлик, ёшлар, ҳарбий комиссия, ҳарбий обрў, қаҳрамон, мудофаа, бошлиқ, қўмондон, ҳарбий имиж.

SUPPLIERS OF MILITARY SERVICE AND SOCIAL PSYCHOLOGICAL PROPERTIES

Ravshanov L.U. - Teacher of the Higher Military Aviation School

Annotation. This article deals with a contract on military service and its social and psychological characteristics. The article covers a wide range of contractual military activities, contract servicemen, conditional military service, as well as all the socio-psychological aspects of the choice or refusal of military service. These analyzes and analyzes are based on sources listed in the literature.

Key words: military activity, contract service, candidate, army, profession, cognitive motive, psychological choice, psychological preparation, youth, military command, military reputation, hero, defense, captain, commander, military image.

ПОСТАВЩИКИ ВОЕННОЙ СЛУЖБЫ И СОЦИАЛЬНЫЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА

Равшанов Л.У. - преподаватель Высшего военного авиационного училища

Аннотация. В данной статье рассматривается контракт о прохождении военной службы и его социально-психологические особенности. Статья охватывает широкий спектр контрактной военной деятельности, контрактников, условную военную службу, а также все социально-психологические аспекты выбора или отказа от военной службы. Эти анализы и анализы основаны на источниках, перечисленных в литературе.

Ключевые слова: военная деятельность, контрактная служба, кандидат, армия, профессия, когнитивный мотив, психологический выбор, психологическая подготовка, молодежь, военное командование, военная репутация, герой, защита, капитан, командир, военный имидж.

Ҳозирги кунда мудофаа тизимини тубдан ислоҳ қилиш ва унинг модернизацион моделини янада такомиллаштиришнинг ягона усули бу шартномавий ҳарбий хизмат саналиб, унинг куч-қудрати ва обрўси энг сара ҳарбий хизматчилар фаолияти билан белгиланиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Шартномавий ҳарбий хизмат ўз мазмунида бўлажак шартномавий ҳарбий хизматчи шахсининг қатор ижтимоий-психологик хусусиятларини тавсифлаб, уни тадқиқ этиш нафақат қуролли кучлар тизимидаги самарадор фаолият истиқболларини, балки ҳарбий хизматчи имижининг кўплаб ижтимоий-психологик компонентларини ўрганишни ҳам назарда тутди. Шу жиҳатдан қаралганда, ҳозирги психологик тадқиқотлар тизимида шартномавий ҳарбий хизмат ва унинг ижтимоий-психологик масалаларини тадқиқ этиш ўта аҳамиятли ва долзарб саналади.

Тадқиқотлар таҳлилидан маълум бўлишича, шартномавий ҳарбий хизматни танловчилар асосан аҳолининг кам даромадли қатламлари, кам таълимга эга шахслар, шунингдек нотўлиқ оила вакиллари ҳисобланади.

Шунга қарамасдан, ҳозирги кунда ёшларни шартнома асосида ҳарбий хизматга жалб қилишда айрим қийинчиликлар ҳам кўзга ташланмоқда. Бунинг учун ҳарбий хизмат обрўсини оширишнинг янгидан янги чора-тадбирлари зарур бўлмоқда. Яъни ҳарбий комиссиялар фаолиятини тубдан ислоҳ қилиш, бўлажак номзодларни танлашда ҳарбий психолог ваколатини янада ошириш каби ишлар ва ҳоказо.

Шартномавий ҳарбий хизматга ихтиёрий равишда номзодларни танлаш жараёни натижалари шуни кўрсатадики, жамиятнинг энг кам ижтимоий ҳимояга муҳтож қатлами вакиллари мазкур хизмат турини кўпроқ исташмоқда. Тўлиқ оилаларда тарбияланаётган ёшлар эса, ўз ҳаётларини ушбу хизмат тури билан камроқ боғлашга ҳаракат қилишлари ёки умуман исташмасликлари маълум бўлмоқда¹.

Статистик таҳлилларга кўра, шартнома асосида хизмат қилишни истаган ва турмуш қурган фуқаролар орасида битта ёки иккита фарзандли номзодлар кўпроқ учрайди, кўп болали номзодлар эса, ушбу хизмат турида камроқ учрайди.

Бизнингча, қуролли кучлар салоҳияти учун муҳим омиллар – хизмат ходимларининг юксак интеллектуал салоҳияти ва қобилиятлари, уларнинг таълим даражаси, ахлоқий ва психологик фазилатлари кабилар саналади.

Тажрибалар шуни кўрсатадики, мутахассислиги бўлган фуқаролар учун шартномавий ҳарбий хизмат психологик жиҳатдан камроқ жозибадордир. Шунинг учун шартнома бўйича ҳарбий хизматга муҳтож бўлган номзодларни ўқитиш даражаси ҳанузгача баҳсли масала бўлиб келмоқда.

Тадқиқотчи В.А.Прохвощев изланишларида шу нарса аниқланганки, шартномавий ҳарбий хизматга муҳтож бўлган номзодлар моддий бойлик, таълим олиш каби истакларини кўпроқ ифодалаганлар. Яъни улар ўз ишларида ва касбий топшириқларни бажаришда профессионал бўлишга, барча қобилиятларини рўёбга чиқаришга, кучларини синаб кўришга ва оилавий бахтни топишга бўлган интилишлари намоён қилганлар. Шартномага кўра, хизмат қилишни истамаган номзодлар учун эса, аввало уларнинг соғлигига бўлган ғамхўрлиги ва ота-онанинг қаршилиги каби омиллар қайд этилади.²

Юқоридаги фикрлардан кўринадики, ҳаётда камроқ ва кам даромадга эга бўлган кишилар мазкур хизмат турига ўтишга кўпроқ мойилдирлар. Шу жиҳатдан бўлса керак, ушбу хизмат турига бўлган эҳтиёжни янада ошириш ва уни рағбатлантиришнинг ягона омили бу ойлик даромад яъни юқори маош беришдир. Бу ҳолатни айрим ривожланган давлатлар мисолида ҳам кўриш мумкин. Биргина Россия давлатида шартномадаги ҳарбий хизматчи маоши ўрта ҳисобда оддий тўрт фуқаронинг маошига тенг саналади. Мамлакатимизда ҳам олиб борилаётган янги муудофаа ислохотлари бундан мустасно эмас.

Муҳтарам юртбошимиз Шавкат Мирзиёев Миромоновичнинг бу борадаги жонкуяр ишлари бунинг амалий ифодасидир. Яъни ҳарбий хизматчиларни замонавий уй-жойлар билан таъминлаш, маошини янада ошириш, ҳарбий оилаларга эътибор, ҳарбийлар оила фарзандлари таълимига берилган имтиёзлар, ватан учун ўз жонини фидо этган қаҳрамонларга эътибор, аждодлар хотираси ва унинг абадийлиги борасидаги туб ислохотлар юқоридаги фикрларимизнинг яққол тасдиғи саналади.

Фуқароларнинг хизматга тайёрлигининг ижтимоий-психологик жиҳатлари улар томонидан ҳарбий хизматни бажариш истагига катта таъсир кўрсатади. Хусусан, юқори синф ўқувчиларининг самарасиз ўқишга тайёргарлиги ҳозирги пайтда ҳарбий хизматга пухта тайёргарлик кўришга имкон бермайди.

Баъзи тадқиқотларда аниқланишича, соғлиқ, жисмоний тайёргарлик ва психологик тайёргарлик учун текширилувчиларнинг фақат учдан бир қисми ҳарбий хизматга тайёргарлигини намоён қилган [3,84]. Кейинчалик, ушбу ҳолатни кўпгина тадқиқотчилар танқидий нуқтаи назардан баҳолаб, унинг сабабини ўрта мактаб таълимидаги муаммо билан боғлиқ мавзуларнинг ўргатилишининг тўхтатилганлиги билан боғлайдилар. Демак, ўрта мактаб таълимида ҳам

¹ Военная психология. Под.ред А.Г. Маклакова - СПб – Питер – 2005 г. 93-б.

² Петров В.П, Рослунов АТ. Военно-профессиональная ориентация молодежи. - ДОСААФ -220 с. 137-б.

чақириққача таълим дарсларида шартномавий ҳарбий хизмат ва унинг истиқболлари, ундаги имтиёзлар, ёшлар ва бугунги армия имижи, ҳозирги ёшлар онгида миллий армия образи каби ижтимоий-психологик масалаларнинг ўқитилиши каби ишлар ўта аҳамиятлидир.

Қолаверса, ҳозирда шартнома бўйича ҳарбий хизмат қилаётган айрим ҳарбийларнинг сифат кўрсаткичлари ҳали ҳам кўп нарсаларни ўзгартиришни талаб қилмоқда. Яъни, мамлакатимизда шартномавий ҳарбий хизмат обрўсини ошириш учун ўта жиддий психологик чора-тадбирлар ва саъй-ҳаракатларни амалга ошириш лозим. Ана шундагина юртимиз мард ўғлонларининг энг сара ва энг яхши кўпчилик қисми армиямиз таркибига келиб хизмат қилиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Ҳар хил турдаги ҳарбий ҳаракатлар учун инсоннинг бир хил қобилияти талаб этилмайди, шунинг учун ҳарбийнинг хизматга психологик тайёргарлиги турли даражада намоён бўлади. Шунинг учун янги шартномадаги ҳарбий хизматчилар учун шарт саналган айрим ижтимоий-психологик қонуниятларни келтириб ўтиш жоиз- улар:¹

1.Юқори ахлоқий характерга эга бўлиш, хизмат мотивациясининг устунлиги, қизиқиш ва эҳтиёжларнинг касб доирасида кенг кўламлилигини ошириш;

2.Ҳарбий касб фаолияти учун зарур бўлган билим, кўникма, қобилият ва ижобий одатларни шакллантириш;

3.Ҳарбий меҳнат шароитида зарур бўлган профессионал сифатлар ҳамда ақлий жараёнларни шакллантириш ва фаоллаштириш;

4.Ҳар қандай шароитда ҳарбийларда эмоционал-турғун барқарорликни шакллантириш;

5.Сабр-бардошлилик, тартиб-интизомлилик, дадиллик, махсус қобилиятларни юқор даражада шакллантириш;

6.Кўмондон ва устозларга шубҳасиз итоат қилишни шакллантириш.

Ҳарбий хизматчиларда юқори жисмоний тайёргарлик ишларининг тизимли олиб борилишининг мақсади уларда жисмоний чидамлилик, юксак маҳорат, жўшқинлик, жисмоний машқ қилиш қобилиятини янада такомиллаштиришдан иборат. Жисмоний машқлар давомида жамоавий спорт мусобақаларида аскарларда эпчиллик, диққатнинг тақсимланиши ва кўчиши, тактик тафаккур ва юксак олий ҳислар, касбий муҳим хусусиятлар, ҳиссиётларнинг шаклланиши ва алмашинуви каби психологик жараёнлар амалга ошади. Мунтазам машқ қилиш ҳарбийда ҳиссий ва иродавий барқарорликни доим таъминлашга ёрдам беради.

Аммо бўлажак аскарнинг жисмоний тайёргарлиги қанчалик муҳим бўлмасин, бугунги кунда кўпгина ҳарбий мутахассисликлар учун жисмоний тайёргарлик асосий салоҳиятни белгиламайди.

Бизнингча, кўпгина психологик хусусиятлар маълум даражада, асаб тизимининг хусусиятларига, яъни экстрроверсия ва интроверсия типидagi миянинг функционал хусусиятларига боғлиқ.

Жамиятда қурол-аслаҳаларни йўқ қилиш кучининг ортиши муносабати билан ҳарбий техника воситаларининг мураккаблиги янада ошиб боради, бу эса ўз-ўзидан инсон руҳиятига салбий таъсир кўрсатади. Ушбу ҳолат ҳозирда ҳарбий хизматга номзодларни юқори даражада эмоционал барқарорлик сифати билан танлаш учун сабаб бўлмоқда.

Рус психологи А.Ц.Пани таъкидлаганидек, ҳар бир шахснинг ўз хусусиятларини намоён қилишида интеллектуал соҳа мавжуд бўлиб, унда ирода ақлнинг фаол томони саналади. Чунки ахлоқий туйғулар инсоннинг ҳаётий тажрибаси, касбий йўналишининг ўзига хос хусусиятлари билан белгиланади. Шу билан бирга, ҳарбий хизматчининг ахлоқий сифатларига жасоратлилик, мустақиллик, қатъиятлилик, мақсадга мувофиқлик, интизомлилик кабилар киритилади [5, 104].

Шартномадаги ҳарбий хизматчи психологик тайёргарлигининг асосий мазмуни бу психологик барқарорликдир, чунки ушбу бақарорлик ҳаётда ва хизматда хавф-хатар пайдо бўлганда, турли стресс вазиятларида ишончли ҳаракат қилишнинг гарови саналади. Бундай мулоҳазалардан шу нарса хулоса қилинадик, шартномавий ҳарбий хизматда танлов масаласи ўта муҳим. Тиббий кўриқдан

¹Ростунов А. Г., Куцыбович Л. А, Елях Г. В. Психологическая подготовка к службе в армии. - Минск: Народная Авеста , 1986. -С.64-92.

яхши ўтган фуқароларнинг ҳарбий хизматга профессионал психологик танлови қуйидагича амалга оширилади:

1. Умумий таълим малакаси бўйича;
2. Касбий тайёргарлик даражаси бўйича;
3. Жисмоний тайёргарлик даражаси бўйича.¹

Шартнома бўйича ҳарбий хизматга кираётган бўлажак ҳар бир аскар қуйидаги ижтимоий психологик сифатларга эга бўлиши шарт:²

- жамоада ишлаш, дўстлар билан самарали ҳамкорлик қилиш, ўзаро ёрдам асосида уруш ва бошқа ўта оғир вазиятларда ўз хатти-ҳаракатларини шакллантириш учун бошлиқлар ва қўмондонларга ҳурмат билан муомала қила олишга қодир ҳамда интизомли ва масъулиятли бўлишлари;

- ақлий фаолият ва ташаббусга доим эга бўлиши;

- тўлиқ бўлмаган ва тез-тез қарама-қарши маълумотлар билан, шунингдек, вақт камлиги билан боғлиқ қарорлар қабул қила олиши;

- осойишта ҳаётга таҳдид соладиган вазиятларда, жисмоний ва ақлий қийинчиликларга чидай олиши;

- турли хизмат турларига ихтиёрий равишда ўтиш учун барқарор мотивларга эга бўлиши ва ҳоказо.

Шартнома бўйича ҳарбий хизматга кираётган номзодларнинг хатти-ҳаракатларини таҳлил этганимизда, ўзимизга қуйидаги саволни берамиз: ҳаётга хавф туғдирадиган жуда мураккаб ва хавфли фаолиятни (ҳарбий хизматни) танлашнинг сабаби нимада? Бунинг учун ҳозирги меҳнат бозорида ёшларнинг орзу-истакларини ҳисобга олиш муҳимдир. Яъни, ҳозирда ва яқин келажакда қуролли кучларга кадрлар етказиб беришга қодир бўлган асосий ёш гуруҳи бу тоифани назарда тутди.

Сир эмаски, ҳозирги ривожланган барча жамиятда ёшлар асосий ўринни эгаллаб турибди. Шунингдек, иқтисодий ва сиёсатда, жамиятнинг ижтимоий ва маънавий соҳалар ислоҳотида фидокор ёшлар ҳам кенг ҳисса қўшмоқда. Ушбу ёшлар бошқа ёш гуруҳларидан фарқли равишда ўз ҳаётини тажрибаси, касб танлашдаги устунлиги, жамоат ишларида фаоллиги, янги шароитларга тез мослаша олиши, илғор инновацион усуллардан кенг фойдалана олиши, ижтимоий онгининг ривожланганлиги, шахслараро муносабатларда етакчилиги, жисмоний ва ақлий фаоллиги билан фарқланиши табиийдир.

Бугунги кунда жамиятнинг янги иқтисодий муносабатларга ўтиши ёшларнинг касбий тайёргарлигини тубдан ўзгартиришга олиб келмоқда. Бу эса ёшларнинг келажак билан боғлиқ айрим масалаларнинг устувор ишлар сифатида амалга оширилишини юзага келтирди. Жумладан, ҳозирда ёшларни касбга йўналтиришда касб-ҳунарга йўналтириш марказлари ва бошқармалар томонидан қўллаб-қувватланаётганлиги, замонавий корхона ва фирмаларнинг малака талаблари бўйича олиб бораётган шартнома ишлари диққатга сазовордир.

Бозор муносабатларига ўтиш ва иқтисодий қайта қуриш оқибатида юзага келган инқироз оқибатлари ушбу механизмнинг айрим қисмларининг йўқ бўлишига ва ҳар бир элементни қайта ташкил қилишга олиб келди. Охир-оқибат ушбу ишларда давлат томонидан ҳомийликдан воз кечилди, энди ёшларнинг ўзи жамиятда фаол бўлиши, ўзини ўзи бошқариши, давлат равнақи учун ўз ҳиссасини қўшиши олий бурч саналди.³

Аммо, меҳнат бозоридаги барча касб-ҳунарлар ҳар доим ҳам ёшлар учун маъқул эмас. Ҳозирда ёшлар учун касб бу - ижтимоий ҳаракатланишнинг энг муҳим канали, моддий фаровонлик манбаи ва жамиятда нуфузга эга бўлишнинг ягона талаби бўлиб қолмоқда. Ёшларнинг айрим

¹ Шурыгин И.И. Жизненные стратегии подростков //М-Соц/5/ 1999.-С. 105

² Ковалевский В.Ф. Военная профессионалогия : проблемы теории и практики.- М: ДОСААФ, 2007.- С.47-89.

³ Лазуткин В.П Профотбор Вооруженных Силах России // М: Военные знания 11/ 1998.- С.23.

қисмида даъвогарлик даражаси ва улар қобилиятининг юқори кўрсаткичлари ўртасида катта фарқ қайд этилмоқда.

Тадқиқотчи В.П.Лазукин фикрича, ёшларда даъвогарлик даражасини шакллантириш муваффақият ёки қобилиятлар билан эмас, балки, жамиятдаги энг муҳим касблар тўғрисида эрта тасаввурларни уйғотиш, касб имижи тўғрисида кўпроқ маълумот бериш билан боғлиқ саналади. Ана шундагина ўзини ўзи ҳурмат қилиш механизми юқори инсонда ўз-ўзини англаш, даъвогарлик ва келажак ютуқларига нисбатан юқори сезгирлик мавжуд бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, шартномавий ҳарбий хизмат тури нафақат ижтимоий-психологик омилларга, балки ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан ҳам кўплаб сабабларга боғлиқ фаолият саналади. Унинг биргина ижтимоий –психологик жиҳатини ўрганиш, шартномадаги ҳарбий хизматчи ёки бўлажак номзодларнинг бир бутун психологик лойиҳасини тадқиқ этиш ҳам саналади.

Айтиш жоизки, маҳаллий тадқиқотларимизда ҳанузгача шартномавий хизмат ва унинг турли психологик масалалари борасида айтарли ишлар қилинмаган. Бугунги кунда республикамизда мудофаа тизимида олиб борилаётган туб ислохотлар ҳам мазкур илғор психологик илмий ишлар кўламини янада оширишни назарда тутмоқда.

Агар ушбу муаммо доирасида янада кенгроқ психологик тадқиқотлар олиб борилса, янги номзодларнинг шартнома хизматига бўлган муносабатлари, уларнинг давогарлик мотивлари, ушбу хизмат турини исташлари ёки истамасликлари омиллари, шартномадаги хизмат обрўси ва унинг имижи, касбий шараф ва профессионаллик шунингдек, ушбу хизматда ҳақиқий психологик танлов ва унинг шарт-шароитлари каби масалаларнинг илғор ечимлари ўз-ўзидан ҳал бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

ЧЕТ ТИЛ ЎҚИТУВЧИСИ УЗЛУКСИЗ КАСБИЙ ТАЙЁРГАРЛИГИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШНИНГ ИНТЕГРАЛ-РЕФЛЕКСИВ АСОСЛАРИ

Аҳмедова Н. – Тошкент давлат педагогика университети докторанти

Аннотация. Мақолада модернизация шароитида чет тили ўқитувчисининг касбий маҳорати ва тайёргарлигини такомиллаштириш жараёнининг ижтимоий характерга эга эканлиги ва бу борадаги дарслар жараёнида интеграциялашнинг амалий имкониятлари тўғрисида сўз юритилган. Чет тили ўқитувчиси касбий маҳоратини шакллантириш методлари таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Модернизация, Давлат таълим стандарти, мутахассис, малака, профессионал фаолият, концепция, ўқув дастури, портфели, ўқитувчи-услугчи, бакалавр, касбий тайёргарлик, грамматика, лексикология, тилшунослик, ўқув ва касбий фаолият, лингвистика, психология, педагогика, интеграл-рефлекси, факт.

ПОВЫШЕНИЕ УРОВНЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ АНГЛИСКОГО ЯЗЫКА ПРОДОЛЖЕНИЕ ОСНОВА ИНТЕГРАЛ-РЕФЛЕКСИВ

Ахмедова Н. - Ташкентский государственный педагогический университет

Аннотация. В статье рассматривается социальный характер процесса формирования профессиональных навыков преподавателя иностранного языка в условиях модернизации и практические возможности интеграции в ходе занятий. Анализируются методы формирования профессиональных навыков преподавателя иностранного языка.

Ключевые слова: модернизация, государственный стандарт образования, подготовки кадров, профессиональная деятельность, концепция программы педагогического образования, портфолио, стиль, степень бакалавра, профессиональное обучение, грамматика, лексикология, языковая, образовательная и профессиональная деятельность, лингвистика, психология, педагогика, интегрированный -фрейм, факт.

ENHANCING THE PROFESSIONAL PREPARATION OF TEACHERS OF ENGLISH CONTINUED BASIS OF INTEGRAL-REFLEXIVE

Akhmedova N. - Tashkent State Pedagogical University

Annotatsiya. The article discusses the social nature of the process of formation of professional skills of a foreign language teacher in the context of modernization and practical possibilities of integration during classes. The methods of forming the professional skills of a foreign language teacher are analyzed.

Key words: modernization, state standard of education, training, professional activity, concept of teacher education program, portfolio, style, bachelor's degree, vocational training, grammar, lexicology, language, educational and professional activities, linguistics, psychology, pedagogy, integrated frame, fact.

Модернизация шароитида чет тили ўқитувчисининг касбий маҳоратини шакллантириш муаммоси ижтимоий характерга эга бўлиб, ДТСда мамлакатимиздаги таълим тизимида чет тилларини ўқитиш соҳасидаги ваколатли ёндашувига йўналтирилганлиги акс эттирилган.

Бугунги кунда назарий жиҳатдан касбий етуклик, умумий маънода, мутахассислик соҳаси сифатида тушунилади ва соҳа бўйича касбий етук деб ҳисобланган мутахассис ўз фаолиятини узлуксиз самарали амалга ошира олади, - деб тушунилади. Лекин, мутахассиснинг малакали бўлиши унинг профессионал фаолиятни амалга ошириш жараёнида нафақат назарий, балки амалий кўникма ва малакаларга эга бўлишни ҳам тақозо этади.

Мамлакатимизда фан дастурлари ва режалари ДТСларида белгилаб берилган. Бу тажриба хорижий тилларни ўқитиш жараёнида Ўзбекистон Республикасининг “Хорижий тилларни ўқитиш концепцияси”, “Чет тили мутахассисларини тайёрлашнинг замонавий намунавий ўқув дастури”, “Европа Кенгашининг халқаро сиёсат ҳужжатлари”да, шунингдек, “Европа даражасида ваколатлари мавжуд хорижий тил”, “Европа тиллари портфели”да ҳам ўз аксини топган. Мазкур меъёрий ҳужжатлар ўқитувчи-услугчиларга бакалавр даражаси бўйича мутахассислар тайёрлашда уларнинг профессионал ваколатларини, таълимни ривожлантиришнинг мақсадлари ва ўқув дастурларининг мазмунини белгилаб беради¹.

"Кўп ўлчовли малака" дастурининг процессуал аҳамияти шундаки, бунда икки чет тилли ўқитувчиларни узлуксиз тайёрлаш жараёнида ўқитишнинг дастурлари ва мавзуларини тўғри танлашнинг моҳияти белгилаб берилади. Аслида ўқитиш жараёнида ўқитиш усуллари ва дарс жараёнига методик ёндашувларни танлаш дарс бераётган ўқитувчининг ўзига боғлиқ бўлган масалаладир. Шундай бўлса-да, кўпгина фан ўқитувчилари ўқитиш жараёнида асосий эътиборни мавзуга доир матн ва бошқа материалларни танлашга қаратиб, ўқитиш усуллари борасида жуда кам изланадилар.

Ўқитувчининг профессионал қобилиятларини шакллантириш усуллари борасидаги “Кўп ўлчовли малака” концепциясини таҳлил қилиш (И.А.Зимняя, В.В. Сериков, Ж. Равен, Ш.Т.Тоубаева) орқали биз малакали, яъни профессионал маҳорат даражасига ва ўз-ўзини ривожлантириш қобилиятига эга бўлган етук мутахассисни узлуксиз таълим тизимига тайёрлашимиз мумкин.

Бу жараёнда бўлажак мутахассисдан кўпгина маълумотларни билиш ва тушуниш билан бирга, унинг мазмунига чуқур кириб бориш ҳамда нима учун ва нега кераклигини билиш ҳам талаб этилади.

Масалан, ҳозирги кунда мактаб ва коллеж чет тили фани ўқитувчиси ҳам узлуксиз касбий тайёргарлик борасида грамматика, лексикология каби тилшунослик фанининг бўлимларини ўзлаштирибгина қолмасдан, олинган билимларни амалда қўллаш бўйича ҳам алоҳида кўникма ва малакаларга эга бўлиши керак. Шунингдек, назарий билимларни эгаллаш жараёни америка

¹ Умумий Европа тилларига мурожаат қилиш тизими: ўрганиш, ўқитиш, баҳолаш. Европа Кенгаши. - Кембридж: Кембриж университети матбуоти, 2001.

олими Л. Шулман томонидан мавзуни педагогик томондан ўрганиш, - деб аталади. Бундан ташқари мавзу юзасидан педагогик-профессионал билимларнинг эгалланиш жараёни эса, ўқитувчидан нафақат назарий билим, балки чуқур кўникма, малака, амалий тажрибаларга эга бўлишни ҳам тақозо қилади. Америка олими Л. Шулманнинг таъбири билан айтганда, ўқитувчи инглиз тилининг грамматик қоидалари билан яхши ишлаши мумкин, аммо бу яхши ўқита олади дегани эмас. Мисол учун яқин ўтмишда мактаб, коллеж, ҳатто олий ўқув юртларида ҳам чет тил ўқитувчилари ўқувчилар билан кўпроқ грамматика ва таржима усуллари устида ишлаган. Шундай бўлсада, агар ўқитувчи педагогик профессионал билимларга эга бўлмаса, у ҳолда ўқувчиларга тил ўргатиш ўта мушкул жараёндир¹.

Бунинг ечими шундаки, ўқувчи талабалар грамматика назарияси бўйича ўқув материалларини ўзлаштириганда, ушбу билимларни амалиётда узлуксиз қўллаш бўйича ҳам ўз малакаларини шакллантиришлари лозим. Ўқувчи ва талаба мавзуни фақат имтиҳонни муваффақиятли топшириш учунгина эмас, ўз педагогик фаолиятида уни амалиётга татбиқ қилиш, грамматик қоидаларга доимий амал қилиш кўникмаларини шакллантириш учун ҳам ўрганиши лозим.

Инглиз тили ўқитувчисининг бу каби профессионал малакасини шакллантиришнинг инновацион усулларида бири "ўқитувчининг тил билими", яъни "Тил ва ундан хабардорлик" усули деб номланади.

Ушбу усулнинг аҳамияти шундаки, унда назарий фанлар турли фан йўналишлари бўйича ўзлаштириб олинади, ўқувчиларнинг шахсий ҳаётий тажрибалари асосида мавзуга доир билимлар умумлаштирилади ва муайян илмий ва профессионал муаммоларни ҳал қилиш учун улар амалиётда қўлланилади².

Бу жараёнда ўрганишга онгли равишда йўналтирилган ҳолда ёндашиш лозим, чунки бўлажак ўқитувчининг профессионал малакаларини шакллантириш унинг ўз онги ҳамда ўқув ва касбий фаолиятини қайта-қайта таҳлил қилиш асосида амалга оширилади. Мазкур усул британиялик методистлар Эдге, Т. Райтлар, Р. Болитҳо, Т. Райтлар томонидан ўрганилган бўлиб, ўқитувчининг касбий маҳорати билан профессионал роли ўртасида ўхшашлик ҳосил қилади.

"Устоз" услубининг асосий ғояси мутахассиснинг профессионал малакасини жадал шакллантиришга йўналтирилган бўлиб, лингвистик, психологик, педагогик ва методик фанларни ўрганишга интеграл ёндашувни ўз ичига олади. Бунда интеграл-рефлексли тилшуносликни педагогика, психология ва хорижий тилларни узлуксиз ўқитиш методлари билан боғлаш учун кўприк вазифасини бажаради.

Хорижий тил ўқитувчилари касб-ҳунар таълими дастурининг миллий стандартида замонавий ўқитувчининг профессионал ролини ривожлантириш бўйича муайян фанлар мавжуд. Мисол учун, тилшунослик фанининг грамматика, лексикология, тилшунослик, амалий фонетика бўлимлари коллеж ва олий ўқув юртларида ўқувчи талабаларнинг нутқ ва тилшунослик фани бўйича билимларини шакллантирса, замонавий педагогик технологиялар, айниқса бошланғич мактабда хорижий тилларни ўқитиш услуги каби фанлар эса профессионал ва услубий қобилиятни ривожлантиришга қаратилгандир³.

Бироқ, биз келажакда ўқитувчи ўзининг муайян фаолияти давомида самарали пировард натижага эришиш учун бир турдаги муаммоларнинг ҳар бирига ечим бўладиган формулани тақдим этиш фикридан йироқмиз.

Тақдим этилган усулларнинг долзарблиги шундаки, унда ўқув дастурида тилшунослик фанлари бўйича алоқадорлик тизими мавжудлиги сабабли, ўқувчи талабаларда касбий-профессионал кўникмаларни осон ва тез шакллантириш имконияти мавжуд. Унда бўлажак ўқитувчининг узлуксиз профессионал малакасини шакллантириш жараёни тилшунослик фанининг бўлимларини яқка

¹ Европа тиллари портфели. Европа Кенгаши, Замонавий тиллар бўлими. - Стразбург, 2001. - ПП. 1-3.

² Таубаева Ш.Т. Педагогик тадқиқотлар услубияти ва методикасига кириш. Қўлланма. - Туркистон: Турон, 2007. - 190 п.

³ Эдге Ж. Тилшуносликни бошқа тиллар бўйича маърузачилар учун инглиз тили ўқитувчилари тайёрлашда қўллаш. // ЭЛТ Жоурнал. - 1988 й. - № 42/1.

тартибда ўрганиш йўли билан эмас, балки уларни бир-бири билан уйғун ва интеграль тарзда ўрганиш амалга оширилади. Лекин тилни фойдаланувчи сифатида ўрганиш, тилшуносликнинг аналитик қобилиятларини ўзлаштириш кейинчалик ўқитувчининг профессионал малакасини ривожлантиришда муҳим омил бўлиб хизмат қилишини ҳисобга олсак, тақдим этилаётган усулларни қўллаш орқали бўлажак мутахассиснинг ўз ўзининг таълим ва касбий фаолиятининг рефлексив амалиётчиси ва тадқиқотчиси бўлиб қолмоқда.

Ўқувчи ва талабаларга биринчи навбатда чет тилида замонавий "оригинал" материалларни, "жонли" хорижий тилни ўрганиш, дарсликларда тақдим этилган топшириқларнинг самарадорлигини баҳолаш бўйича дарсларни ўтказиш имконияти берилган. Коллеж ва олий ўқув юрти талабалари педагогик амалиёт давомида уларни қўллаши учун уларни ўқитиш ва алоқа машқларини яратишни ўрганадилар. Шунинг учун, таълимнинг бошланғич нуқтасида ўрганилаётган чет тилининг лингвистик ҳодисаларини ўрганиш, мактаб ўқувчиларига тилшунослик материалларини тақдим этиш, чет тилини ўргатиш мумкин бўлган педагогик ва услубий қийинчиликлар акс эттирилиши керак¹.

Кўриб чиқилган услубларда чет тил ўқитувчиларини узлуксиз тайёрлаш жараёнида уларнинг профессионал ўқитувчи бўлиб шаклланиши, касбий малакаларнинг кўптармоқлилиқ томонлари ўз аксини топганки, улар қўйидаги босқичларда амалга оширилиши керак:

- ўзлари учун таҳлил қилинадиган фактлар;
- уларнинг асосий ғоялари ва тамойилларини кузатиш ва тушуниш;
- вазиятнинг барча таркибий қисмларини таҳлил қилиш;
- қарор қабул қилиш учун билим ва ғояларни синтез қилиш;
- қабул қилинган қарорни баҳолаш.

Шунингдек, адабиётларни таҳлил қилиш бўлажак ўқитувчиларни узлуксиз тайёрлашнинг асосий тамойилларини шакллантиришга имкон беради:

- интердисциплинарлик принципи;
- назария, амалиёт ва акс эттиришнинг интеграцияси тамойили;
- ўз ўқув фаолиятининг таркибини танлаш ва лойиҳалашга киритилиши орқали талабаларнинг фаоллигини ошириш принципи;
- лингвистик материалларни ўрганиш мавзусини танлаш эркинлиги принципи;
- бўлажак ўқитувчининг асосий билимларини комплекс шакллантириш принципи;
- ўқувчи била биргаликдаги фаолият принципи. Бошқалар ва тенгдош билан;
- гуруҳда фаол муҳокама қилиш тамойили(3-5 киши);
- амалиёт натижалари бўйича дарсларни йўналтириш принципи;
- вазиятни жалб қилиш принципи ва таълим мазмуни;
- таълим олиш натижаларини рўёбга чиқариш принципи.

Шундай қилиб, амалдаги давлат таълим стандарти талабларига кўра чет тили ўқитувчиси касбий фаолияти замонавий ўқув дастурининг мазмунини таҳлил қилиб, бўлажак мутахассисларни тайёрлашда амалдаги фанларнинг барча хилма-хиллиги учун мавжуд касбий таълим тизимини шакллантириш муҳим бўлиб қолмоқда.

Таълим тизимини такомиллаштириш йўналишида амалиётга татбиқ этилаётган янгиликлар ўқитувчиларнинг касбий компетентлилигини интегротив ривожлантиришда таълим муассасаси раҳбарлари фаолиятига ижодий ёндашувни талаб қилмоқда. Яъни, таълим муассасаси раҳбарлари ўқитувчиларнинг педагогик жараёнларни ташкил этиш ва бошқариш йўналишидаги тушунчалари даражасини билиши ҳамда уларнинг педагогик фаолияти жараёнидаги мавжуд зиддиятларни бартараф этиши, педагогик жараёнлар самарадорлигига таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаши, педагогик жараён субъектлари (ўқитувчи ва ўқувчилар) фаолиятини такомиллаштириш йўналишларидаги қарорларни қабул қилишда мавжуд вазиятларни, субъектларнинг мойиллиги,

¹ Андревс С. Ўқитувчиларининг тилини билиш. - Кембриж: Кембриж университети, 2007.

эҳтиёжи ва қизиқишини ўрганиши, таълим муассасасида тарбиявий муносабатлар жараёнининг педагогик жараён сифатида мавжудлиги ҳамда кўп қиррали ҳисобланган мазкур жараёнда бевосита ҳамда билвосита таъсир мавжудлигини эътиборга олиши зарур.

Ўқитувчиларнинг касбий тайёргарлигини интегратив ривожлантиришга таъсир кўрсатувчи асосий омиллардан бири сифатида таълим муассасаси раҳбарларининг бошқарув фаолиятини ҳамда ҳамкорликдаги фаолиятни илмий асосда ташкил этиш заруриятини келтириш мумкин. Илмий асосларда ташкил этилган бошқарув фаолияти ва ҳамкорликдаги фаолиятнинг илмийлиги – янгиликларни излаш, ўрганиш ва уларга асосланиш ҳамда илмий асосланган маълумотлардан фойдаланиш, ўқитувчиларнинг касбий тайёргарлигини ривожлантиришнинг педагогик, психологик ва ижтимоий-иқтисодий асосларини ўзлаштириш, ўқитувчиларнинг касбий компетентлигини ривожлантиришга инновацион ёндашув технологияларини жорий этиш каби вазифаларни белгилайди. Таълим тизимини ривожлантириш йўналишида амалга оширилаётган ислохотлар барча таълим муассасаларида педагогик жараёнларни илмий асосда ташкил этиш ва бошқаришда фан-техника ютуқларига асосланган ўқитиш 5 методларининг энг самарали ҳисобланган инновацион методларидан фойдаланиш заруратини белгилаган ҳолда ўқитувчилардан педагогик жараёнларни илмий асосда ташкил этиш ва бошқариш йўналишида зарурий билим, кўникма ва малакаларни ва касбий аҳамиятга эга бўлган шахсий сифатларни талаб қилади.

Бошқариш амалиётидан маълумки, раҳбарлик фаолияти ўзига хос мураккаб жараён бўлиб, у раҳбардан нафақат олий маълумотга, балки етарли касбий тайёргарликка, бошқарув йўналишида билим, кўникма ва малакаларга, шунингдек, маълум тажрибага ҳам эга бўлишни талаб этади. Таълим муассасаларини бошқариш жараёнида раҳбарларнинг энг асосий ва муҳим аҳамият касб этувчи функцияларидан бири – бу қарор қабул қилиш функцияси бўлиб, қарор қабул қилиш, назорат қилиш ва уни бажарилишини таъминлаш сифати таълим муассасаси салоҳиятига, педагогик жараёнлар самарадорлигига, ўқитувчиларнинг касбий тайёргарлигини интегратив ривожлантиришга, таълим муассасаси фаолиятига ўз таъсирини кўрсатади. Ўқитувчиларнинг касбий тайёргарлигини ривожлантириш таълим муассасаларида бир қанча вазифаларнинг бажарилишини, яъни педагогик жараён субъектларига зарурий шарт-шароитларни яратиш, уларнинг фаолиятини ташкил этиш, мувофиқлаштириш, назорат қилиш, таҳлил қилиш ва баҳолаш, шунингдек, мазкур жараённи амалга ошириш учун моддий-техника базани яратиш ва мустаҳкамлаб бориш, янги педагогик ва ахборот технологиялари билан қуроллантириш каби қатор вазифаларни ҳам амалга оширишни назарда тутди. Шундай экан, ўқитувчиларнинг касбий тайёргарлигини интегратив ривожлантиришга масъул шахс ҳисобланган раҳбарлар нафақат педагогик тажрибага, балки бошқарув функциялари ва уларнинг вазифалари, бошқарув методлари ва улардан фойдаланиш, бошқарув алгоритми ва унинг моҳияти, бошқарув қарорлари ва уларни қабул қилиш йўллари ҳамда раҳбарлик услублари ва уларни қўллаш каби қатор йўналишлар бўйича етарли тушунчаларга эга бўлиши зарур¹.

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚИТУВЧИСИНИНГ АХБОРОТ ВА КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ СОҲАСИДАГИ КОМПЕТЕНЦИЯСИ

Солиев И.С. - Фарғона давлат университети ўқитувчиси

Аннотация: Ушбу мақолада ахборот-коммуникация технологиялари соҳасида замонавий бошланғич синф ўқитувчиларини тайёрлаш хусусиятлари кўрсатилган ҳамда бошланғич синф ўқитувчисининг АКТ компетенциясининг замонавий таърифи берилган.

Калит сўзлар: АКТ- компетенцияси, компьютер саводхонлиги, ахборот маданияти, бошланғич синф ўқитувчиси.

КОМПЕТЕНЦИЯ УЧИТЕЛЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В ОБЛАСТИ ИНФОРМАЦИОННЫХ И КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

¹ С.Т. Турғунова, Б.Х. Данияров, Д.М. Отажанова Ўқитувчиларнинг касбий компетентлигини ривожлантиришда таълим муассасаси раҳбарларининг функционал вазифалари. Қўлланма. – Тошкент: Сано стандарт, 2011.

Солиев И.С. - преподаватель Ферганского государственного университета

Аннотация: в данной статье даны характеристики подготовленности современного учителя начальных классов в области информационных и коммуникационных технологий, а также дано современное определение ИКТ компетентности учителя начальных классов.

Ключевые слова: ИКТ-компетентность, компьютерная грамотность, информационная культура, учитель начальных классов.

COMPETENCE OF PRIMARY SCHOOL TEACHERS IN THE FIELD OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES

Soliev I.S. – teacher of Fergana state University

Annotation: This article presents the characteristics of the preparedness of modern primary school teachers in the field of information and communication technologies, as well as a modern definition of ICT competence of primary school teachers.

Key words: ICT competence, computer literacy, information culture, primary school teacher.

Мактаб таълимини модернизация қилишнинг стратегик жиҳатларидан бири бошланғич таълимни ахборотлаштириш бўлиб, таълим жараёнининг самарадорлигини ошириш учун бошланғич мактаб ўқувчилари билан дарсда ва дарсдан ташқари ишларда янги ахборот технологиялари имкониятларидан фойдаланган ҳолда таълим жараёнининг янги моделини ташкил этишни назарда тутди. Таълимни ахборотлаштириш касбий сифат ва мактаб ўқувчиларини тайёрлаш даражасига янги талаблар қўяди. Таълимни модернизация қилиш нуқтаи назаридан бўлажак ўқитувчиларни тайёрлаш сифатининг интеграл кўрсаткичи инсоннинг маълум бир вазиятда тўпланган билим ва тажрибани сафарбар қилиш қобилиятини тавсифловчи касбий малакани ҳисобга олиш керак. Ўқитувчининг профессионал малакаси турли таркибий қисмларни, шу жумладан ахборот компетентлигини ўз ичига олади. Шубҳасиз, замонавий шароитда ўқитувчининг ахборот компетентлиги унинг профессионал педагогик ваколатларини белгилайди.

Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларни ахборот компетентлигини ривожлантириш муаммосини ҳал қилиш бошланғич мактаб ўқув жараёнида янги ахборот технологиялардан тўғри ва самарали фойдаланиш бўйича ўзига хос қобилиятлар билан боғлиқ¹.

Агар ўқитувчилар сифатли дастурий машғулотларни қидириш ва танлаб олиш, уларни муайян дидактик муаммоларни ҳал қилиш учун малакали қўллаш имконига эга бўлмаса, ўқитувчилар ўқув жараёнида ушбу технологиялардан фойдаланиш бўйича етарли даражада малакага эга бўлмаса, шубҳасиз, янги ахборот технологиялари бошланғич мактабда фойдасиз бўлади².

Педагогика олий ўқув юртининг меъёрий ҳужжатларини таҳлил қилиш ва ўқитиш амалиёти шуни кўрсатадики, бошланғич таълим факультети талабаларининг информатикадан тайёргарлигининг асосий йўналиши бошланғич компьютер саводхонлигини ривожлантиришдан иборат. Талабалар турли ахборот жараёнларини амалга ошириш учун шахсий компьютернинг дастурий воситаларидан фойдаланиш малака ва кўникмаларига эга бўладилар.

Шу билан бирга, талабаларни янги ахборот технологияларидан фойдаланишга махсус тайёргарликнинг йўқлиги бўлажак ўқитувчиларни ўқитиш самарадорлигини ошириш учун бошланғич мактаб ўқув жараёнида ушбу технологияларни қўллашга қодир эмаслигига олиб келади.

Бошланғич синф ўқитувчисининг замонавий таълим шароитида муваффақиятли ишлашга бўлган касбий тайёргарлигининг кўрсаткичларидан бири унинг ахборот компетентлиги ҳисобланади³.

Ахборот компетентлик ўқитувчининг касбий – педагогик фаолиятида самарали қарорлар қабул қилиш имконини берадиган қобилият ва билимларни ташкил этишнинг махсус методи

¹ Гаврилов М.А. Информатика и информационные технологии : Учебник для студентов ВУЗов .- М.: Гардарики, 2006 год 655 стр. 29-б.

² Р.Хамдамов ва бошқалар. Таълимда ахборот, Тошкент - 2010.

сифатида тушунилади¹. Шу билан бирга, таълим жараёнида ахборот ва интернет технологияларини ўзлаштириш ҳамда улардан фойдаланиш даражасини кўрсатади.

Ўқитувчининг ахборот қобилятини шакллантириш муаммоси билан боғлиқ вазифалар учун гуруҳга бўлинади:

- жамият манфаатларини ифода этувчи;
- ўқитувчининг касбий ва педагогик фаолиятининг функциялари ва мазмунини акс эттириш;
- ўқитувчининг шахсий касбий эҳтиёжлари ва манфаатларини ифодалаш.

Ахборот компетенция бошланғич умумий таълимнинг асосий тушунчаларидан бири ҳисобланиб, мустақил равишда изланиш, таҳлил қилиш, танлаш, қайта ишлаш, ва зарур маълумотларни узатиш жараёнларида фойдаланилади.

Замонавий дарсни ахборот – коммуникация технологияларисиз тасаввур этиш қийин. Улар диққатни визуал жалб қилиш, таълим сифатини ошириш ва ўрганиш истагини ошириш орқали ўқув маълумотларини янада қизиқарли қилишга ёрдам беради.

Тақдимот материалларидан фойдаланган дарслар юқори савияга ва фаолият турларини ўзгартиришнинг интенсивлигига эга бўлиб, ҳиссий, мазмунли, ўйин шаклида ўтади, натижада ўқув материалларининг ассимиляция сифатини оширишга ёрдам беради. Дарсларда ақлий юкломнинг ошиши туфайли ўқувчиларнинг ўрганаётган мавзуга бўлган қизиқишини ва дарс давомида уларнинг фаолиятини қандай қўллаб-қувватлаш кераклиги ҳақида ўйлаш керак.

Дарсларни ишлаб чиқишдан олдин ҳар бир ўқитувчи қуйдагиларни амалга ошириши керак:

- услубий адабиётларни ўрганиш;
- дарслар учун материални танлаш;
- йиғилган материални тақдимотлар шаклига келтириш.

Ўқитувчи дарсни қизиқарли ва рангбаранг қилиш имконини берадиган усулларни топиши керак, энг муҳими, ўқувчиларнинг ўрганилаётган мавзуга қизиқишини уйғотиши керак.

Қабул қилиш жараёнини оптималлаштириш ва дарснинг кўргазмалилик таъсирини ошириш учун мультимедиа проекторини ишлатиш муҳим ҳисобланади. Тақдимотлар ўқув жараёнини жонлантириш ва ўқитишнинг мотивациясини ошириш имконини беради. Ўқитувчи ўқувчиларнинг имкониятларини, мотивациясини, ёш ва психологик хусусиятларини фарқлаш учун зарур тайёргарликка эга бўлиши керак.

Тақдимот компьютер дастурлари ёрдамида ахборотни тақдим этишнинг қулай ва самарали усули ҳисобланади. Бу динамикани, овозни ва тасвирни, яъни боланинг эътиборини энг узоқ вақт ушлаб турадиган омилларни бирлаштиради.

Афзалликлари:

- расмлар ва суратлар тақдимотни осонлаштиради;
- анимация ва видеофильмларни қўшиш орқали динамик жараёнларни намойиш қилиш мумкин;
- слайддаги сарлавҳалар ёрдамида материални тақдим этиш жараёнини кузатиб бориш мумкин;
- ўзаро алоқалар аниқланди;
- дарсда бошқа фаолият учун вақтни тежайди.

Мультимедиа тақдимоти ўқув материалларнинг тушунарлилиги, тезкорлиги, қулайлиги, тақдим этилган материални ҳис қилиш ва ёдлашни соддалаштирилганлиги бўлиши учун хизмат қилади. Синфда бундай дарслар давомида ўқувчилар мустақил равишда фикрларни ифода этишга интилаётган мулоқот муҳити яратилади, улар вазифаларни бажариш истаги билан ўрганилаётган материалларга қизиқиш кўрсатади. Жамиятнинг энг қизиқувчан билимга чанқоқ аъзолари бўлган болалар, барча янги маълумотларни қабул қилишга интиладилар.

¹ Х. В. Муксимова, Замонавий ахборот-коммуникацион технологияларини технологиялари, Ўзбекистон миллий энциклопедияси жамиятини тараққий эттиришдаги имкониятлари. 59-б.

"Болалар табиати кўргазмалиликни талаб қилади" деб ўз вақтида К. Д. Ушинский ҳам ёзган эди. Тақдимот дарсда келтирилган маълумотларни тўлдириши ва тасвирлаши керак. Дарсда компьютердан фойдаланиш ижобий натижалар бериши мақсадида, бошланғич мактаб учун белгиланган гигиена меъёрларига мувофиқ ўқув жараёни тўғри ташкил этилиши керак.

Визуал жараён билан боғлиқ бўлган техник воситалардан фойдалангандан сўнг кўзнинг чарчашининг олдини олиш учун уларга дам бериш мақсадида комплекс машқларни бажариш керак.

Компьютер болаларнинг ижодкорлигини стимуллаштиради. Экран биз баъзан эриша олмайдиган эътиборни тортади. Тақдимотлар орқали билим фаолиятини бошқариш учун сарфланган меҳнат ҳар жиҳатдан ўзини оқлайди:

- билим сифатини оширади;
- болани умумий ривожлантиради;
- қийинчиликларни енгишга ёрдам беради;
- ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўқув жараёнида ҳамкорлиги учун қулай шарт-шароитлар

яратади.

Мультимедиа тақдимотларидан фойдаланадиган дарсларнинг элементлари замонавий дарсни яратишнинг асосий тамойилларидан бири - жалб қилиш тамойилини яратади. Шунингдек болалар ўз фикрларини фаол равишда ифода этадилар, баҳслашадилар.

Шундай қилиб ахборот компетентлиги ёрдамида бошланғич умумий таълимнинг асосий таълим дастурини ўзлаштиришнинг шахсий натижаларини шакллантириш имконияти яралади.